ژن له فەلسەفەدا (٢)

ئـــەرەســـــتـــۆ و ژن

ژن لە فەلسەفەدا (٢)

ئـــەرەســـــتــــۆ و ژن

د. ئیمام عەبدولفەتاح ئیمام

وەرگێڕانی

سـەرکـەوت جەلیل

خانەی موکریانی بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە

- **ئەرەستۆ و ژن** (ژن لە فەلسەفەدا) (٢)
- **نووسینی:** د. ئیمام عەبدولفەتاح ئیمام
- **وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە:** سەرکەوت جەلیل
- **نەخشەسازی ناوەوە:** گۆران جەمال رواندزی
- **سەرپەرشتی پرۆژە:** هاوار نەسرەدین
- **بەرگ:** هۆگر سدیق
- **نرخ:** ٢٠٠٠ دینار
- **چاپی یەکەم** ٢٠١٣
- **تیراژ:** ١٠٠٠ دانە
- چاپخانەی موکریانی (هەولێر)
- بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانەی گشتییەکان ژمارەی سپاردنی (٩٤٩) ساڵی ٢٠١٣ی پێی دراوە.

زنجیرەی کتێب (٧٥٥)

هەموو مافێکی بۆ دەزگای موکریانی پارێزراوە

ماڵپەڕ: www.mukiryani.com

ئیمەیل: info@mukiryani.com

* ئەو وێنەیەی ئەرەستۆ بۆ ژنی داتاشیوە زۆر گرنگە، کاریگەرییەکی زۆریشی هەیە، چونکە لە قوڵاییەکانی کولتووری ڕۆژئاواییدا جێگیربووە، هەر ئەویش بووە بە سەرچاوەی ناسینی ژنان بە شێوەیەکی گشتی.

سوزان بێل

* پیاوی سپی پێستی ئەمەریکی، ڕەش پێست دادەبەزێنێتە ئاستی پاککەرەوەی پێڵاو و پاشان ئەنجامگیریی ئەوە دەکات، کە ڕەش پێست تەنیا بۆ پاککردنەوەی پێڵاو شیاوە.

بێرنارد شۆ

پێشکەشە:

ئەم وەرگێڕانە پێشکەشە بە دایکم، کە وەك هەر ژنێکی کورد تەمـەنی خـــۆی لـــە خزمـــەتکردنی ئـــەوانی تـــر و فەرامۆشـــکردنی خۆیـــدا گوزەراندووە.

وەرگێڕ

پێرست

پێشەکی.. ٩
تەوەری یەکەم: بونـیـادی تیـۆرەیی ١٩
بەشی یەکەم: سەرەتایەك لە ئەپستمۆلۆژیا...................... ٢١
یەکەم: ئارەزووی زانین.. ٢٢
دووەم: زانینی فەلسەفی.. ٢٤
بەشی دووەم: پایە میتافیزیکییەکان.............................. ٢٩
یەکەم: هیرارکییەتی گەردون.................................... ٣٠
دووەم: بیرۆکەی وەزیفە.. ٣٥
سێیەم: هەیولا و فۆرم... ٤٠
تەوەری دووەم: نموونە پراکتیکییەکان........................... ٤٣
بەشی یەکەم: مێینە و بایۆلۆژیا................................ ٤٣
یەکەم: بایەخدانی ئەرەستۆ بە بایۆلۆژیا......................... ٤٥
دووەم: بایۆلۆژیا و سروشتی ژن................................. ٤٩
سێیەم: ڕۆڵی نێر و مێ.. ٥٣
چوارەم: دیاریکردنی ڕەگەزی کۆرپەلە............................. ٥٧
پێنجەم: چۆنێتیی بەشداریکردن.................................. ٦٣
شەشەم: لاوازیی مێینە.. ٦٧
حەوتەم: ئەنجامەکان.. ٧٠

بەشی دووەم: ژن و سیاسەت........................ ٧٥

پێشەکی.. ٧٧

یەکەم: دروستبوونی دەوڵەت....................... ٧٩

دووەم: خێزان و دۆخی ژن......................... ٨٥

سێیەم: پیاو و پێگەی لەنێو خێزاندا............... ٨٨

چوارەم: پیاو و پەیوەندیی هاوسەرێتی.............. ٩٠

١- هاوسەرگیریی................................ ٩٠

٢- مێرد.. ٩٢

٣- تەمەنی هاوسەرگیریی ٩٢

پێنجەم: سروشتی نەفس........................... ٩٧

بەشی سێیەم: ژن و ئەخلاق ١٠٥

یەکەم: هیرارکییەتی ئەخلاق ١٠٧

دووەم: ئەخلاقی خێزانی.......................... ١١١

١- ئەرکەکانی ژن ١١٢

٢- ئەرکەکانی مێرد ١١٤

کۆتایی ١١٨

پەراوێزەکان.................................... ١٢٥

پێشەکی

ئەگەر ئەفلاتون لە رووی فەلسەفییەوە دۆخی ژنی یۆنانی وەك ئەوەی هەبوو کورت کردبێتەوە (باسکردبێت)، ئەوا ئەرەستۆ ئەم دۆخەی کرد بە قانونێك، کاتێك هەولّیدا تیۆرێك لە سەر ژن دابنێت، کە پایە سەرەکییەکانی لە میتافیزیکاوە وەرگرتبێت. پاشان بە سەر بایۆلۆژیا و دواتریش بە سەر هەریەکە لە ئەخلاق و رامیاریدا پراکتیکی کرد، ئەمەش بۆ ئەوەی راستی و دروستی ئەو دۆخە نالەبارەی ژنان بسەلمێنێت، کە خوو و نەریتە یۆنانییەکان بۆیان دروستکردبوو.

مەترسیی تیۆرەکەی ئەرەستۆ لەوەوە دێت، کە لە دوای خۆی بە شێوەیەکی فراوان لە کولتووری عەرەبی (و کوردیشماندا) دووبارە و دووپاتکرایەوە، رەنگە زەمینەیەکی لە باری بۆ خۆیشی دۆزیبێتەوە، چونکە زۆرێك را و سەرنجی هاوشێوەی ئەوانی ئەرەستۆی تێدابوو، کە تەنیا ئەوەیان مابوو تیۆریزە بکرێن. رێك وەك ئەوەی لە کولتووری رۆژاواییدا روویدا، لەم بارەیەشەوە سۆزان بێل دەلێت: ((ئەو وێنەیەیی ئەرەستۆ بۆ ژنی داتاشیوە زۆر گرنگە، کاریگەرییەکی زۆریشی هەیە، چونکە لە قولاییەکانی کولتووری رۆژاواییدا جێگیربووە، هەر ئەویش بووە بە سەرچاوەی ناسینی ژنان بە شێوەیەکی گشتی))[1]. ئەمەش رێك بە سەر کولتووری عەرەبیدا دەچەسپێت. ئەگەر تۆزێك بە وردی سەرنج بدەین، لێرە و لەوێ بیرۆکە و دەستەواژەکانی ئەرەستۆ دەبینین، سەبارەت بەوەی، کە ژنان زوو هەلّدەچن و توندوتیژن و رەگەزێکی هەستیار و ناسك و سۆزاوین، زوو کاریگەر دەبن، زیاتر پشت بە هەستەکان دەبەستن وەك لە ئەقڵ، هەر بۆیە کەمتر ئامادەییان تێدایە بۆ سەرۆکایەتیکردن وەك لە پیاوان، چونکە سەرۆکایەتی پێویستی بە ئەقڵە نەك بە هەست[2].

هەروەها بیرۆکەکانی ئەرەستۆ لە هەموو لایەك بە نێو کولتوورەکەماندا بلاوبوونەتەوە، بە رادەیەکی وا، کە بوونەتە بەشێکی دانەبڕاو لە رۆشنبیریی

گشتیمان، لای رۆشنبیر و بیرمەند و فەیلەسوفیش دەیانبینی، هەر وەك لای پیاوێکی سەرجادەش دەیانبینی! مرۆڤ سەری دەسوڕمێت کە بیرمەندێکی گەورەی وەکو غەزالی دەبینێت کاتێك پێیوایە ((هاوسەرگیریی جۆرێکە لە کۆیلایەتی، ژن دەبێتە هاودەمی پیاو، لەبەر ئەوەی جۆرێکە لە کۆیلایەتی، کەواتە گوێڕایەڵی پیاوی بە رەهایی لە سەر واجبە لە هەر شتێکدا داوای لێبکات و بۆی نییە سەر پێچی بکات))[٣]. لێرەدا غەزالی هاوبەشیی و سۆز و خۆشەویستی (مودة و رحمة) لە بیر چووە کە لە قورئاندا هاتوون! تەنانەت کار گەیشتوەتە ئەوەی، کە گوێڕایەڵیکردنی مێردیان کردووەتە یەکێك لە بنەماکانی ئیسلام! ((غەزالی چەند فاکتێکی کۆمەڵایەتی باوی باسکردووە کە لە رێز و بایەخی ژن کەم دەکەنەوە، لەمەشدا پشتی بە چەند فەرموودەیەکی دەماودەم (متواتر) بەستووە، کە راستی و دروستی زۆرێکیان جێگەی گومانن))[٤].

هەروەها غەزالی پێیوایە ئامانجی یەکەمی هاوسەرگیریی منداڵە، ئەمەش بنەڕەتە و هەر بۆ ئەمەش هاوسەرگیریی هەیە[٥] ئەم پرۆسەیە لەبەر شەهوەت نییە، بەڵکو شەهوەت رۆڵی مۆتیڤی هەیە، وا لە پیاو دەکات تۆو دەربکات و ژنیش ئامادە دەکات بۆ وەرگرتنی تۆوەکە[٦].

چەندین بیرۆکەی تر هەن بە درێژایی ئەم توێژینەوەیە دووبارە دەبنەوە، خوێنەر لەگەڵیاندا هەست دەکات ئەوەی ئەرەستۆ دەیڵێت نامۆ نییە بە لایەوە، بگرە پیاوی سەرجادەش بە یەقین و متمانەوە هەندێکیان دەڵێتەوە. کێ لە ئێمە نەمانبیستوە گوایە ژن ئاستی زیرەکیی کەمە، ئەقڵی نوقسانە، لە حوکمدانی بە سەر شتەکاندا هاوسەنگ نییە، بۆ سیاسەت یان سەرکردایەتی یاخود بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەت شیاو نییە و ...هتد. تەنانەت ئەگەر بێت و چەند نموونەیەکی درەوشاوە لە رۆژهەڵات و رۆژاوا ببینێت، خۆی لێ نەبان دەکات، بێ ئەوەی بە دوای لێکدانەوەیدا بڕوات یان لە خۆی بپرسێت: کە چۆن لەگەڵ بیرکردنەوەیدا وێك دێتەوە؟ (مارگرێت تاتشەر) لە لوتکەی حوکمڕانیدایە لە بەریتانیا، (ئەندێرا گاندی) لە هندستان، (بی نەزیر بوتو)

لە پاکستان، هەروەها (گۆڵدا مائیر) لە ئیسرائیل، کە زوخاوی دونیامان بە دەستی چەشت. هەموو ئەمانە بۆ تەنیا جارێك وای لێناکەن لە خۆی بپرسێت: ئایا شۆفێری ئۆتۆمبیلەکەی بی نەزیر یان ئەندێرا لەوان ئاقڵترە تەنیا لەبەر ئەوەی ئەو پیاوە و ئەمانیش ژن؟ ئایا ئەو نامەبەر یان پاسەوانەی کە لەبەر دەرگاکەیاندا رادەوەستێت، لەوان بە تواناترە لە بەڕێوەبردنی وڵاتدا، یان لە بڕیارداندا لەوان هاوسەنگی زیاترە تەنیا لەبەر ئەوەی ئەو پیاوە و ئەمانیش ژن؟ چ دواکەوتوییەکە...!

ئەرەستۆ تەنیا بە باسکردنی ئەم کەموکوڕیانەی ژنەوە نەوەستاوە، بەڵکو هەندێکی تریشی بۆ زیاد کردوون. بەوەی ناتوانێت وەك پیاو فەزیلەتە ئەخلاقییە جیاوازەکان مومارەسە بکات، ناتوانێت هیچ پلەیەکی کۆمەڵایەتی یان ڕۆشنبیریی هەبێت، تەنانەت بەڕێوەبردنیماڵیشی بۆ ناچێتە سەر، ئەرکی ئەو تەنیا خستنەوەی منداڵە، بەڵکو بەرپرسیاریەتییەکەی کاتێك کامڵ دەبێت، کە منداڵی کچی ببێت! ئەمەش بیرۆکەیەکە لە رابردوو و لە ئێستاشدا لە کۆمەڵگای عەرەبیدا زۆر باوە(و لە کوردستانی خۆشماندا تا ئێستا خەڵکانێك کە منداڵی کوڕیان نابێت، تووشی خەفەت و حەسرەتێکی زۆر دەبن)، لە کاتێکدا ئەوە پیاوە بەرپرسە لە دیاریکردنی رەگەزی منداڵ[7]، یان دەڵێن سروشت منداڵی کچ ناخاتەوە، تەنیا کاتێك نەبێت، کە لە ڕێڕەوی دروستی خۆی لا بدات. ئەمانە و چەندین بیرۆکەی ئەرەستۆیی تر، کە دوایی نایەن، دەبینی لێرە و لەوێ پەرش بوونەتەوە. بە داخەوە هەندێکیان بەرگێکی دینییان بە بەرداکراوە تا زیاتر بە هێز و کاریگەرییان بکەن، خستویانەتە سەر ئیسلام، کە ژنی عەرەبی لە کۆشی نەزانین و دواکەوتوویی دەرهێنا، لە کاتێکدا پێشتر لەگەڵ موڵکەکانی تری پیاودا بە میراتی دەبرا، ئیسلام بەرزیکردەوە بۆ بەرزترین پلەی کۆمەڵایەتی، ئەو کاتەی کردی بە سەرداری خۆی لە ماڵ و موڵك و مێرد و ...هتد.

لێرەوە گرنگیی خوێندنەوەی تیۆرەکەی ئەرەستۆ و بەراوردکردنی را و بیرۆکەکانی بەوانەی لە کولتوور و کەلەپوری عەرەبی (و کوردی)ماندا لە کۆن و ئێستاشدا وتراون، دەردەکەوێت[8].

پێشتر تێبینیی ئەوەمان کرد، ئەو سیفەتانەی ژنانی ڕۆژهەڵاتیی ئێستایان پێ وەسف دەکرێت [٩]، هەمان سیفەتی ژنانی نێو کۆمەڵگای ئەسینایی بوون، لە کاتێکدا ژنی ڕۆژهەڵاتی لە میسری کۆندا بۆ نموونە، بە چالاکی و بەشداریکردنی لەگەڵ پیاودا لە هەموو ڕوویەکەوە، هیرۆدۆتی مێژونووسی سەرسام کردووە: لەماڵەوە، لە بازرگانی، کشتوکاڵ، بازاڕ و رامیاریدا، تەنانەت توانی بگاتە بەرزترین پلەی سیاسەت، کاتێك بە تەنیا یان لەگەڵ مێردەکەیدا حوکمی وڵاتی دەکرد [١٠].

دیۆدۆری سەقەلیش دەڵێت: ((ژن لە پادشا دەسەڵات و ڕێزی زیاتر بوو، ئەمەش لەبەر ئەو یادەوەرییە باشانەیە کە خواوەندە ئیزیس لە میسردا جێیهێشتبوو)) [١١] ژن ڕێزێکی زۆری هەبوو، بە ڕادەیەك هەموو جار پادشا وێنەی لەگەڵ ژنەکەیدا هەڵدەکۆڵرا، بەڵکو گرانترین سوێندێك لای (ئەخناتۆن) ئەوە بوو سوێند بە هاوسەرەکەی (نەفەرتیتی) بخوات، تەنیا کچیشیان هەبووە، کەچی پادشا ژنی تری نەهێنا تا کوڕی ببێت. ئەمەش تەنیا لای پادشا فیرعەونییەکان یان چینی باڵای نێو کۆمەڵگای میسری وانەبوو، بەڵکو بۆ هەموو توێژەکان وابوو ((ژنان لەگەڵ پیاوەکانیاندا دەهاتن بۆ ئاهەنگە گشتییەکان، ئەمەش شتێکی نامۆیە بە جیهانی کۆن و ڕۆژهەڵاتی ئێستا، پیاوی میسری بۆ هەرکوێ چووبایە ژنەکەی لەگەڵ دەبوو. ئەدەب نەبوو ژن و مێردێك لە یەکتری جیابکرێنەوە، ژن و مێردی میسری دەست لە ناو دەست ژیان تێدەپەڕێنن، هەروەك لە وێنەی سەر گۆڕەکاندا دەردەکەوێت)) [١٢].

ئەمەش واتە هەندێك لە کۆمەڵگا ڕۆژهەڵاتییەکان لە کۆندا، لە کۆمەڵگای یۆنانی شارستانیتر بوون، چونکە یۆنان ژنیان خستبووە دۆخێکی زۆر نالەباری نامرۆییەوە و پیاویشیان کرد بە ئاغا و زاڵ و فەرماندەر و نەهیکەر [١٣]. ئەم دۆخەش فەلسەفەی ئەفلاتون باسیکردووە و ئەرەستۆش کردوویەتی بە قانون. ئەگەر کۆمەڵگا ڕۆژاواییەکان توانیبێتیان وردە وردە خۆیان لەم بیرۆکە ئەرەستۆییانە ڕاپسکێنن، ئەوا کۆمەڵگا ڕۆژهەڵاتییەکان هێشتا پاراستویانن، پێوەی دەژین، وەك بڵێی ڕزقێك بێت

تەواو نەبێت، لە راستیدا لە کۆمەڵگای پیاوسالاریدا هەروایە، بگرە لەوەش زیاتر، هەوڵیداوە جۆرێك لە پیرۆزیی بەم بیرۆکانە ببەخشێت.

بۆ ئەوەی بتوانین بە قوڵیی لە رەگ و ریشەی ئەم تیۆرە ئەرەستۆییە تێبگەین، کە کاری لە بیرکردنەوەمان کردووە و هێشتاش لە ژیانی کولتووریماندا رابەرایەتیمان دەکات[١٤]. پێویستە لە چەند بیرۆکەیەکی فەلسەفیی بنەڕەتی تێبگەین. بۆیە تەوەری یەکەمان تەرخانە بۆ باسکردنی باکگراوەندی فەلسەفی لە بنیاتنانی تیۆرەکەدا. تیایدا باس لە ئارەزووی زانین بە گشتی و زانینی فەلسەفی بە تایبەتی دەکەین. پاشان پێویستبوو چەند پایەیەکی گرنگ باسبکەین، کە ئەرەستۆ هەڵوێستی خۆی بەوانە بە هێزتر دەکات و لە میتافیزیکاوە وەریگرتوون. دواتر ئەو نموونە پراکتیکییانەی کە پاش پێکهێنانی تیۆرەکەی لە سەر ژن پێیان هەستاوە، بە تایبەتیش لە بواری سیاسەت و ئەخلاقدا. دواتریش با ببینین چۆن بە بایۆلۆژیا، کە ئەوکات ئەرەستۆ گەورەترین زانای ئەو زانستە بووە، پشتگیریی لە هەڵوێستی خۆی دەکات. بەمەش دەگەینە ئەوەی کە ئەرەستۆ هەموو فەلسەفەکەی کردووە بە بیانوویەك بۆ پشتڕاستکردنەوەی تیۆرەکەی.

* * *

پێش بڕینەوەی ئەم پێشەکییە پێویستە بڵێین: ئێمە شتێك لە ژیانی کەسیی ئەرەستۆ نازانین، کە بشێت هۆکاری ئەم رقەی بێت لە بەرامبەری ژناندا، تەنیا ئەوەمان بۆ دەمێنێتەوە بڵێین ئەو، ئەو رقەی لە کۆمەڵگای یۆنانیدا هەبوو بەرامبەر بە ژن، کردی بە قانونێك. ئەرەستۆ دووجار هاوسەرگیریی کردووە، یەکەمیان لەگەڵ پیسیاس خوشکەزای هاوڕێیەکی خۆی بوو، کە پێکەوە لە ئەکادیمیای ئەفلاتون دەیانخوێند ناوی هێرمیس بوو، شتێکی ئەوتۆ لە بارەی ئەم هاوسەرگیرییە نازانین هەر

چەندە هەندێك كـەس، لەوانـەش تـایلۆر، پێیانوایـە هاوسـەرگیرییەكی سـەركەوتوو بووە[١٥]. رەنگە دوو هۆكار وامان لێ بكەن ئەم قسەیە بە راست بزانین:

یەكەم: لەم ژنەی كچێكی بووە و بە هەمان ناوی دایكییەوە (پیسیاس) ناویناوە.

دووەم: لـە راسـپاردەكەیدا داوای كـردووە رووفـاتی ئـەم ژنـەی بـۆ بگوازنـەوە (هەرچەندە ماوەیەكی زۆر پێش خۆی مردووە) تا لە گۆڕەكەیدا لەگەڵ خۆیدا بنێژرێت ((لە هەر كوێدا نێژرام، با رووفاتی ژنەكەم (پیسیاس) كۆبكرێتەوە و لە گۆڕەكەمـدا لەگەڵمدا بنیژرێت، ئەمە خواستی ئەویش بوو))[١٦].

جاری دووەم لەگەڵ ژنێك بە ناوی هێرپلیس هاوسـەرگیریی كـردووە (ئـەو ژنـەی دایكی نیكۆماخۆس بوو، كە كتێبی ئەخلاقی پێشكەشكردووە) زیاد لـە جـارێكیش باسـی چـاكە و خـۆش مەشـرەبیی كـردووە. داوای لــە نیكـانۆر، جێبەجێكـەری راسپاردەكەی كردووە، لەبەر هەستی هێرپلیس بەرامبەری و وەك یادێكی خۆشـی بـۆ ئەو، چاوی لێی بێت و ئاگاداریی بكات. ئەگەر دوای خۆی حەزیكرد شـوو بكاتـەوە، دەبێت نیكانۆر بیداتە پیاوێك كە خراپ نەبێت و لە ئاستی ئەودا بێت. جگە لە بەشە میراتی خۆی، دەبێت هەندێك زیوی زیاتری بداتێ، لەگەڵ سێ خزمەتكاردا، كە خۆی هەڵیاندەبژێرێت جگە لەو خزمەتكارەی كە بۆ خۆی هەیەتی، پیرهیاس. ئەگەر ویستی لە شاری كالكیس بمێنێتەوە، ماڵەكەم كە لەنێو باخچەكەدایە بـۆ ئـەو بێـت. ئەگـەر ویستیشی لە شاری ئیستاگیرا بمێنێتەوە، ماڵەكەی باوكم بۆ ئەو بێـت. پێویسـتە لـە سەر جێبەجێكەرانی ئەم راسپاردەیە ئەو خانوەی هەڵیدەبژێرێت، بە تەواوی ناوماڵەی بۆ ببەن و بە باشترین شێوەی گونجاو بۆی رابخەن، بەو مەرجـەی هێـرپلیس خـۆی لـە سەری رازی بێت و خۆشی لێی بێت[١٧].

لەم راسـپاردەیەوە كـە مێژونووسـی فەلسـەفەی ئـەڵمانی، ڤێرنـەر بیگـەر لـە كتێبەكەیـدا (ئەرەسـتۆ: بنچـینەكانی مێـژووی گەشەسـەندنی) سـاڵی ١٩٢٣ بڵاویكردووەتەوە، دەردەكەوێت كـە ژیـانێكی خێزانیـی وا ژیـاوە، كـە پـڕ بـووە لـە (هەستی مرۆییانە) هەروەكو بیگەر دەڵێت[١٨].

پێویسته ساتێك له سەر ئەم راسپاردەیه راوەستین و چەند تێبینیەکی گرنگ بخەینەڕوو:

تێبینیی یەکەم:

دەبێت ئاماژە بدەین بەو ناسکی و وەفا و دڵسۆزییە ئاشکرایەی بۆ هەردوو ژنی یەکەم و دووەمی هەیبووە. ئەمەش خاڵێکە لە بەرژەوەندی مامۆستای یەکەمە و مایەی پێزانینە، ئەو داوا له جێبەجێکەری راسپاردەکەی دەکات روفاتی ژنی یەکەمی بگوازێتەوە و لەگەڵ خۆیدا بینێژێت، دوای ئەمەش ژنی دووەمی بۆ بە شوو بدات، ئەمەش ئەگەر خۆی ویستی شوو بکاتەوە و پێویستە مێردە تازەکەی پیاوێکی باش بێت.

تێبینیی دووەم:

دەرهەق بە پیسیاسی کچی، نەیتوانیوە واز له خوو و نەریتی هاوولاتی ئاسایی ئەسینایی (واته پیاوی سەرجادە) بهێنێ. له راسپاردەکەیدا له بارەیەوە دەڵێ: (ئەگەر کچەکەم گەیشتە تەمەنی پێگەیشتویی، دەبێ لە نیکانۆری مارە بکەن. ئەگەر کچەکەم پێش شووکردن (خوانەخواسته) بمرێت، یان شوو بکات بەڵام منداڵی نەبێت، ئەوا بەرپرسیارێتی دەکەوێتە ئەستۆی نیکانۆر و له سەریەتی کاروباری نیکۆماخۆسی کوڕم وەك پێویست بەڕێوە ببات)[19].

لێرەدا دەبینین ئەرەستۆ وازی لەو دەسەڵاتی پیاوسالارییە نەهێناوە، کە پیاوی ئەسینایی هەیبووە، کە تەنیا ئەو دەسەڵاتی بە شوودانی کچی هەیە (تەنانەت بۆ بێوەژنەکەشی هەروایە، ئەوەتا سیفەتەکانی ئەو پیاوەی دیاریکردووە، کە دەبێت شووی پێبکات. هەر وەك پێشتر ئەفلاتون وتوویەتی: خاوەن ماف له مارەبڕین و بە شوودانی کچدا بە پلەی یەکەم باوکە، ئەگەر باوکیش نەبوو بە پلەی دووەم باپیرە)[20].

تێبینیی سێیەم:

ئەرەستۆ داوای ئەوە دەکات کچەکەی بدرێتە پیاوێکی دیاریکراو (نیکـانۆر) کـە وەختی خۆی باوکی سەرپەرشتیار (وصی)ی ئەرەستۆ بووە، دایکیشی بە شیر دەبێتـە دایکی ئەرەستۆ، پێش ماوەیەکی زۆریش مردبوون، ئەو کات ئەرەسـتۆ کوڕەکـەیانی هەڵگرتەوە (تبنی) و بوو بە باوکی. پاشان ئـەم کـوڕە بـوو بـە ئەفسـەر لـە سـوپای ئەسکەندەری مەزندا و پێدەچێت کەسێکی نزیك بوو بێت لێیەوە[٢١].

تێبینیی چوارەم:

لە راسپاردەکەیدا بەردەوام دەبێت و دەڵێت: (ئەگەر خوانەخواستە شتێك بە سەر نیکانۆردا بێت پێش ئەوەی کچەکەم شوو بکات، یان پاش شووکردنی بـەڵام منـداڵی نەبوو بێت، ئەوا ئەو رێکارانەی بڕیاریان لێداوە رەوا و بێ کەموکوڕیی دەبێت، ئەگەر ساوفراستۆس بیـەوێت لەگـەڵ کچـەکەدا بـژی، ئـەوا هـەمان مافـە باسـکراوەکانی نیکانۆری دەبێت).

تێبینیی پێنجەم:

مرۆڤ سەرسام دەبێت کاتێك دەبـینێ مامۆسـتای یەکـەم بـەو رادەیـە ملکەچـی دابونەریتە یۆنانییەکانە، تەنیا جارێـك ئامـاژە بـە ئـارەزووی کچـەکە یـان پرسـیار لێکردنی نادات، یان هیچ نەبێت بڵێت (پـاش رەزامەنـدیی کچـەکە). هـیچ پـرس و راوێژێکی لە ژیان و داهاتووی خۆیدا بۆ نییە، بە مـەش دڵنیا دەبین لەوەی ئەرەسـتۆ لە تیۆرەکەیدا لە سەر ژن ملکەچی نەریتـە یۆنانییـەکان بـووە و بـە هـەمان هێـز و حەماسەتی بەرگریکردنی لە مەسەلەی (کۆیلایەتیی) بەرگری لێکردووە و باسی چاکە و سوودەکانی دەکات بۆ هەردوولا: ئاغا و کۆیلەش. تاکە ژنێك ئەرەستۆ لـە دەرەوەی پەیوەندی هەردوو ژنەکەیدا ناسیبێتی، ئۆلیمپیاسی دایکی ئەسـکەندەرە، هەرچـەندە پەیوەندییەکەیان شەخسی نەبووە، کەسـایەتییەکی زۆر جیـاوازی لـە ژنـەکانی تـری

هەبووە (مەبەست لە ژنەکانی تری جگە لە هاوسەرەکانی، هـاوڕێ و ناسیاوەکانیشـی دەگرێتەوە. واتە بە گشتی ئەو ژنانەی کە لە ژیانیدا هەبوون و ڕۆڵیـان هەبووە).

ساڵی ٣٤٣ پ.ز ئەرەستۆ بانگهێشتکرا بۆ (پیللا) پایتەختی مەکدۆنیا تا ببێتە مامۆستای شازادە گەنجەکەیان (ئەسکەندەری مەکدۆنی). هەشت ساڵ لەوێ مایــەوە، ساڵی ٣٣٥ گەڕایەوە ئەسینا و قوتابخانە فەلسەفییە بە ناوبانگەکەی بە ناوی لۆکیـۆم دامەزراند.

لەو وڵاتەدا ئەرەستۆ ئەو ژنە بە هێزەی ناسی، کە دایکی ئەسکەندەر و هاوسەری شا فیلیپ بوو. پێش شووکردنی بەو شازادە و کاهینی ئەبیرۆس (ئەلبانیا) بوو، بۆیـە دەیویست نەفسێکی زاڵ لە ئەسکەندەردا بخولقێنێ، وەك خۆی دەسەڵاتدار بێت[٢٢].

مێژوونووسی ئینگلیـزی ن. تـارن وەهـا وەسـفی دەکـات: (ژنێـك بـوو مانـای میانڕەویی نەدەزانی، خۆپەرست بوو، شـێتانە هەڵدەچـوو و تـوڕە دەبـوو، لایـەنێکی سۆزداری وای هەبوو وایلێکـرد بـە حەماسـەتەوە پەرستشـە نهێنییـەکان لـە ترقیـا جێبەجێبکات و...هتد)[٢٣].

ئەم ژنە لە پشت کوڕەکەیەوە دەوەستا و ڕۆحی گـەورەیی و هێـز و سـەرکەوتنی تێدا دەخولقاند، هەر کاتێك لاوازیی یان دودڵییەکی تێدا بەدیبکردایـە سەرزەنشـتی دەکرد و هانیدەدا. لەو کاتەشی باوکی لەبەر مەی و ژن نەیدەپەرژایە سەری، ئەم لـە ئامێزی دەگرت. بۆیە ئەسکەندەر هەسـتیکرد خـۆی و دایکـی تـەنیان و بـاوکی بـە چەندین بڕوبیانوی جیاواز لێیان دووربوو، حەقی خۆیـانیی نـەدەدانێ...)[٢٤]. زۆرجـار باوکی بە نەرمی و لاوازی تۆمەتباری دەکرد، ژورەکەی نزیك بـوو لـە حەرەمسـەرای هۆڵی ژنانەوە[٢٥]: (پرچێکی ئـاڵتونی و دوو چـاوی ژنانـەت هەیە...چـۆن ڕووبـەڕووی مەترسییەکان دەبیتەوە...ها...)[٢٦].

ئەم ژنە پۆڵایینە توانی ماوەیەکی زۆر پێشبینی ئەرەستۆ خۆی قەڵابەند بکـات، پێش ئەوەی پرکێشی ئەوە بکات سەردانی قوتابخانە تازەکەی ئەرەستۆ لە میزا بکات، کە بۆ فێرکردنی ئەسکەندەر و هاوەڵانی دایمەزراندبوو، نەهامەتییـەکانی یوریبیدسـی

به وردیی خوێندبووەوە، به تایبەتی شـانۆگەرییەکەی لـه سـەر (میـدیا)ی شـازادەی کۆلخیس. پێیوابوو میدیاش وەك خۆی تەنیا بووە، هیچ نـەبووە لـه بەرامبـەر هێـزی پیاوانـدا یارمـەتی بـدات، جادوگـەریی نـەبێت. وەك خواوەنـدێکی زینـدووی نێـو پەرستگای حۆرییەکان وابـوو، کـه لـه عـەرەبانـه شاهەنشـاییەکەی دابـەزیبوو، دوو کەنیزەکی جوانیشی لەگەڵ بوون. جەستە نەرمەکەشی به ئاوریشم داپۆشیبوو، که بـا دەیلکاند به جەستەیەوە. ژنانێکی کەمیش دەیانتوانی بـوێریی ئـەوەیان هـەبێت بـه میکیاژ و جەستەی رووتەوە(مەبەست پۆشینی بەرگێکه که جەسته له ژێرییەوە دیـار بێت) له ماڵ بێنه دەرەوە، وەك ئـەوەی ئۆلمپیـاس دەیکـرد: (ئـەو خانمـه جوانـه لـه عـەرەبانەکەی دابەزی، فەیلەسوفەکەشمان به لەز بەرەو رووی رۆیشت تا بەخێر هـاتنی بکات، پێکەوە پیاسەیەکیشیان کرد. لـه دوای خـۆی لـه میـزا کاریگەرییـەکی وای جێهێشتبوو، کردبوویه خاوەنی جوانییەکی ئەفسوناوی. سەبارەت به داهاتووی کـوڕە تاقانەکەشی له سەر دەستی ئەرەسـتۆ رەزامەنـدیی نیشـاندابوو، هـەر چـەندە پـاش گەڕانەوەی به یەکێك له فاڵچییان (ئەرستاندەر)ی وتبوو: (فەیلەسوفە تازەکەمان کـه ناوی ئەرەستۆیە، فسەزمانە)[٢٧] و هیچ بیرێکی داهێنەرانەی نییـه، رەنگـه ناوبـانگی لەوەوە هاتبێت، که یەکێك بووە له باشترین قوتابییەکانی ئەفلاتون[٢٨].

تەوەری یەکەم

بوونیادی تیۆرەیی

((هەرکات پێویستیکرد، دەبێ بفەلسەفێنین. ئەگەر پێویستی بە فەلسەفاندنیش نەکرد، هەر دەبێ بفەلسەفێنین، تا بیسەلمێنین، کە پێویستمان بە فەلسەفاندن نییە)).

ئەرەستۆ: پرۆتریپتیکۆس Protrepticus
((کۆکراوەی بەرهەمەکانی، بەرگی دووەم ل ٢٤١٦))

بەشی یەکەم
سەرەتایەك لە ئەپستمۆلۆژیا

((دەستپێك، ئەو بنەمایانەیە کە ئەقڵ دیارییان دەکات، ئەوە بنەڕەتی یەکەمی زانستە...ئەم بنەمایانە دەمانگەیەنن بە هۆکارەکان، کە دەبنە پێشەکییەکان، ئەو فاکتانەشی تێبینییان دەکەین دەبن بە ئەنجامەکان، کەوابێ بنەماکانی ئەپستمۆلۆژیا بە گوێرەی سیستەمی ئەقڵیی جیهان دیاریدەکرێن...)).

- لیندا لانچ: ژن گیانلەبەرێکی ئاقل نییە ل٧.
- هێرمان راندال: ئەرەستۆ ل٤٦.

یەکەم
ئارەزووی زانین

ئەرەستۆ کتێبی (میتافیزیك) بەم شێوەیە دەستپێدەکات و دەڵێ: (خەڵکی هەموویان بە سروشتی خۆیان حەزیان لە زانینە، بەڵگەش بۆ ئەمە ئەو چێژەیە کە لە بەکارهێنانی هەستەکانیانەوە وەریدەگرن. ئێمە کاری هەستەکانمان خۆشدەوێت (بە دەر لە سوودەکانیان) بە تایبەتی هەستی بینین، بینینمان زیاتر لە هەر شتێکی تر خۆشتردەوێت، نەك تەنیا ساتی کردنی کارێك، بەڵکو ئەو کاتەشی کە کارێك ناکەین. هۆکاری ئەمەش ئەوەیە هەستەکان زانینمان پێدەبەخشن و تیشك دەخەنە سەر زۆرێك لەو جیاوازییانەی لە نێوان شتەکاندا هەن)[٢٩].

جا چۆن ئەرەستۆ بەم حەزەی ئێمەی زانیوە؟! وەڵامەکەش لەوەدایە، کە دەربارەی چێژی هەستەکانمان دەیلێت. ئەگەر ئەو زانینەی بە دوایدا وێڵین وەسیلەیەك بووایە بۆ ئامانجێکی گەورەتر، وەك زاڵبوون بە سەر ئەوانی تردا بۆ نموونە، ئەو کات ئارەزووی زگماکیی ئێمە لە حاڵەتێکی وادا ئارەزوو نابێت بۆ زانین، بەڵکو ویستی هێزە یان پاڵنەرێکە بۆ داگیرکردن. پاشان هەستکردنمان بە چێژ لە بەکارهێنانی هەستەکانماندا بۆ خۆی بەڵگەیە لە سەر حەزکردنمان لە زانین، چونکە سەرەڕای بەکارهێنانی هەستەکان لە رێکخستنی خۆماندا لەم جیهانەدا و بەدەستهێنانی چەند ئامانجێکی کردەیی، ئێمە لە پشتەوەی ئەم کارانەمانەوە هەوڵی خودی زانینەکەش دەدەین[٣٠].

هەستکردن، هەرچەندە دەشێ ببێتە بنچینە بۆ زانینی هەندەکی، بەڵام زانینێکی راستەقینەمان پێنابەخشێت (چونکە زانین وەك ئەرەستۆ دەڵێت، زانینی هەمەکییە). ئەوەی هەستەکان پێماندەبەخشن لە شارەزایی (الخبرة)، ناگاتە ئاستی زانینێکی زانستی یان فەلسەفی، چونکە هەستەکان شارەزاییمان لا کەڵەکە دەکەن و هەندەکیمان پێدەناسێنن، لەگەڵ دیاردە جیاوازەکان، وەك ئەوەی بزانین ئاگر گەرمە،

یاخود فلاّن دەرمان سوکراتی لە فلاّن نەخۆشی رزگارکرد. ئەمانەش هەموویان زانینی گرنگن لە ژیانی کردەییدا، بەلاّم ئەگەر بمانەوێ هەلّکشێین بەرەو زانینی فەلسەفی نابێت بەوەندەوە راوەستین، بەلّکو دەبێت هەولّی زانینی ئەو هۆکارە بدەین کە دیاردە بینراوەکانی نێو زانینی هەستەکیی پێکەوە گرێ دەدات. دەمانەوێ بە دوای ئەو هۆکارەدا بگەڕێین بە مەبەستی گەیشتن بە زەرورەت: بۆچی ئاگر هەمیشە گەرمە؟ بۆچی ئەم دەرمانە چارەسەری فلاّنە نەخۆشی دەکات؟ لایەنگرانی شارەزایی رەنگە بزانن شتێك هەیە، بەلاّم هۆکاری بوونی نازانن. کەچی زانینی ناسراو بە حیکمەت یان فەلسەفە، ئەمیان دەتوانێ هۆکاری یەکەمی بوون بزانێت، واتە ئەو زانینەیە، کە دەگاتە ئاستی دەرككردنی هەمەکییەکان، کە ئەمانیش تەفسیری هەندەکییەکان دەکەن[٣١].

ئەمەش واتە شارەزایی بەرهەمی کۆبوونەوەی دەرككردنە هەستییەکانە، کە تەنیا دەتوانن هەندەکییەکان دەرکبکەن (ئاگر سوتێنەرە و ئەم دەرمانە چارەسەری سەرئێشەیە و...هتد). ئەمانەش بە سوودن بۆ ژیانی کردەیی، بەلاّم ناگەنە ئاستی زانینی فەلسەفی.

زانینی راستەقینەش، زانینی فەلسەفییە، هەولّی ئەوە دەدات ئەو هۆکارە بزانێت، کە تەفسیری ئەم دیاردانە دەکات: بۆچی ئاگر سوتێنەرە و بۆچی هەمیشە گەرمە؟ یان بۆچی فلاّنە دەرمان چارەسەری سەر ئێشەیە؟ ئێمە بنەڕەتی شاراوەی پشتەوەی دیاردەکانمان دەوێت. فەلسەفەش ئەو زانستەیە کە دەگاتە زانینی هەمەکیی، کە تەفسیری هەندەکییەکان دەکات.

دووەم
زانینی فەلسەفی

کەواتە ئەرکی فەلسەفە، لای ئەرەستۆ، ئەوەیە لەو جیهانەی تیایدا دەژین تێبگەین، بە جۆرێکی وا بگەینە هۆکارە یەکەمینەکان و ئەو بنەما بنەڕەتییانەی لە سەریان بەندە. مەبەست لە جیهانیش لێرەدا: جیهانی سروشتییە بە هەردوو بەشەکەیەوە: ئەندامی و نائەندامی لە لایەکەوە، لەگەڵ ئەو جیهانەشی خۆمان دروستمانکردووە، واتە جیهانی کۆمەڵایەتی و سیاسەت و ئەخلاقی و...هتد لە لایەکی ترەوە. زانینی شتێکیش، وەك باسکرا، واتە زانینی ئەو هۆکارەی دەستی لە خوڵقاندنیدا هەبووە: چۆن دروستبووە؟ بۆچی دروستبووە؟ بە چ شێوازێك دروستبووە و...هتد.

ئیلیاییەکان، پێیانوایە حەقیقەت گۆڕانی بە سەردا نایەت، بوون (هەبوو)ە و ناشێ (نەبوو) بێت، ئەوەشی دەگۆڕێت تەنیا رووکەشە و ناگاتە پلەی حەقیقەت. ئەفلاتونیش جەخت لەو بیرۆکەیە دەکاتەوە، کە لەوانەوە وەریگرتووە و گەیشتە ئەوەی، مادام جیهانی هەستەکان دەگۆڕێت کەواتە حەقیقی نییە، چونکە حەقیقەت لە جیهانی نموونەیی (ئیدیاڵ)دایە، کە ئەزەلییە و هیچ گۆڕانێکی بە سەردا نایەت. زانینی راستەقینەش، زانینە دەربارەی ئەم جیهانە، چونکە یەکسانە بە زانینی ئەزەلی و زەرووری و هەمیشەیی، کە بەردەوام وەك خۆی دەمێنێتەوە.

دواتر ئەرەستۆ هات و پشتگیری لە هەمان بیرۆکە کرد. لە کتێبی (ئەخلاقی نیکۆماخی) دا پرسی: زانین چییە؟ دواتر لە وەڵامدا دەڵێت: مەرجی بنەڕەتی زانین بە مانا وردەکەی ئەوەیە: ((ئەوەی دەیزانین، نابێ غەیری خۆی بێت. هەروەها بابەتی زانینەکانمان سیفەتی زەروورەتیان هەیە، بۆیە ئەزەلی و ئەبەدین، چونکە هەرشتێك

سیفەتی زەرورەتی هەبێت بە جۆرێك ئەزەلییە، ئەوەشی ئەزەلی بێت ناشێ گۆڕانی بە سەردا بێت)[٣٢].

زانینی راستەقینە ئەوەیە، بەڵگەی بوونی شتەکان بە دەستەوە بدەین، لەگەڵ بوونی جیهان وەك گشتێك و ئەو بەشانەشی پێکیدەهێنن، بەمەش بە دوای ئەو هۆکارەدا دەگەڕێین، کە بەم شێوەیە خولقاندویەتی نەك بە شێوەیەکی تر.

بەڵام ئەم دیدەی ئەرەستۆ تەنیا بە سەر زانینی جیهانی سروشتیدا کورت نابێتەوە، بەڵکو جیهانی مرۆییش دەگرێتەوە، بۆیە دەبینین بە قوڵایی کتێبە سیاسی و ئەخلاقییەکانیدا رۆچووە. وەك میتۆد جیاوازی نییە لە نێوان تێگەشتنمان لەم دوو جیهانە، ئەو بۆ نموونە لە کتێبی ئەخلاقی نیکۆماخیدا کاتێك باسی رۆڵی فەیلەسوفی ئەخلاقیمان بۆ دەکات، دەڵێت: (لێرەدا -وەك لە بابەتەکانی تریشدا- پێویستە بە فاکتەکان یان دیاردەکان وەك ئەوەی کە دەردەکەون دەست پێ بکەین، پاش ئەوەی کە کێشە یان ئاڵۆزییەکان گفتوگۆ دەکەین، دێین راستی بۆچوونە باوەکان دەسەلمێنین. ئەمە ئەگەر بتوانین ئەم کارە بکەین)[٣٣].

بەم مانایەش ئەرکی فەیلەسوفی ئەخلاقی لای ئەرەستۆ ئەوەیە: هەستێت بە رزگارکردنی هەر بۆچوون و پێوەرێکی باوی ئەخلاقی لە هەر خەوش و دژیەکییەك یان ناڕوونییەك کە تێکی بدات یان بیشێوێنێت، پێشیوایە کە راستی تیایدا لە پێشترە لە هەڵە. ئەمەش واتە ئەخلاقی ئەرەستۆیی بە رادەیەکی زۆر تەقلیدییانەیە، چونکە هەڵدەستێ بە روونکردنەوەی مانا باوەکان و هێنانەوەی پاساوی ئەقڵی بۆیان. ئەو پێی وا نییە کە پێویستە جیهان بە شێوەیەکی تر بێت، بەڵکو بڕوایەکی پتەوی بەوەیە، کە دۆخی باو-ئێستا، باشترین شێوەیە بۆ بوونی شتەکان. جا شتەکانی نێو جیهانی سروشتی بن یاخود جیهانی کۆمەڵایەتی[٣٤]. دواتر دێینە سەر باسی نموونە پراکتیکییەکانی لە بایۆلۆژیاشدا.

ئەوەندە هەیە ئەرەستۆ بە شێوەیەکی دۆگماتیکییانە بەم دیدە موحافیزکارییەی وەرنەگرتووە، بەڵکو پاساوی خۆی هەبووە. ئەویش ئەو وەزیفەیەیە کە شتێك ئەنجامی

دەدات (ئەمەش بیرۆکەیەکە لە ئەفلاتونی مامۆستای وەرگرتووە)[٣٥]. ئەرەستۆ پێیوایە بوونی هەرشتێك بەو شێوەیەی کە هەیە لەبەر بوونی وەزیفەیەکی دیاریکراوی ئەو شتەیە، ئەگەر وەزیفەکەی لە دەست بدات، پاساوی بوونیشی نامێنێت. هەموو شتێك وەزیفەی خۆی هەیە، مانەوەشی بەڵگەیە لە سەر هەستانی بەو وەزیفەیە بە باشترین شێوە. لە سەرەتای کتێبی (سیاسەت) دا دەڵێت: (پێناسەی هەر شتێك بە وەزیفەکەی و توانای راپەڕاندنی ئەو وەزیفەیە دەبێت، ئەگەر شتێك نەتوانێت وەزیفەی خۆی جێبەجێبکات، نابێ بڵێین کە هەمان شتە، با هەمان ناویشی هەبێت)[٣٦].

ئاواش بیرۆکەی وەزیفە رۆڵی گرنگی لە فەلسەفەی ئەرەستۆدا هەیە، لە تێگەشتنمان لە هەردوو جیهانی سروشتی و کۆمەڵایەتی. پاش کەمێك ئەم خاڵە زیاتر روون دەکەینەوە.

دەبێت بزانین چەند داخوازییەکی پێویست و پێشینەیی هەن، تا بتوانین دەرکی هەبووەکان بە پێی وەزیفەیان بکەین. ناتوانین بڵێین شتێك پەیوەندی بە شتێکی ترەوە هەیە، تەنیا بە وەزیفەکەیدا نەبێت. ئەمەشە هۆکاری ئەوەی، کە بەشەکانی جەستە باشترین نموونەی ئەو شتانەن کە لەڕووی وەزیفەوە بیریان لێدەکەینەوە. ئەگەر گریمان وەزیفەی هەبووە زیندووەکان (بە جۆرێك) هاوتا بێت لەگەڵ وەزیفەی شتە نازیندووەکان (دەستکردەکان)، پێویستە لە ئاستی پەیوەندییان بە یەکەوە و بە جیهانیشەوە وەك گشتێك تەماشای بکەین. ئەرەستۆش ئەم جۆرە دیدگایەمان بۆ جیهان پێدەبەخشێت.

هەر چەندە ئەرەستۆ ددان بەوەدا دەنێت، کە دیمۆکریتۆسی فەیلەسوفی سروشت دەیزانی دیاردە سروشتییەکان زەروورن، لەگەڵ ئەوەشدا رەخنەی لێدەگرێت، چونکە چەمکی مەبەست یان ئامانجی پشتگوێ خستووە. دەڵێت: (ڕاستە دیمۆکریتۆس هۆی ئامانجەکیی-العلة الغائیة-ی پشتگوێ خستووە، چونکە هەموو پرۆسە سروشتییەکانی داوەتە پاڵ زەروورەت. راستە کە زەروورین، بەڵام هۆکاری بەم شێوەیە بوونیان لەبەر مەبەستێکی دیاریکراو یان هۆیەکی ئامانجەکییە، یاخود بۆ ئەنجامدانی

باشترین کاره لە هەر حاڵەتێکدا، هیچ شتێك نابێتە ڕێگر لەبەردەم شتەکاندا تـا بـەو شێوەیەی خۆیان بن)[٣٧].

دەربڕینی کۆتایی سەرنجمان بۆ شتێکی گرنگ لە ڕێبازی ئەرەستۆدا رادەکێشێت، ئەویش تێڕوانینی هیرارکییانەیە بۆ گەردوون. گەردوون لای ئەرەستۆ ریزبەنـد کـراوە، لە بێ گیانەوە بۆ رووەك، پاشان بۆ ئاژەڵ و ئینجا بۆ مرۆڤ. دوای مرۆڤیش لـە تەنـە ئاسمانییەکانەوە بۆ خواوەنـد. بـە شـێوەیەکی سـەربەرەو ژوورانـە (تصـاعدی)ی ورد داڕێژراوە. بۆیە توانیویەتی بڵێت لە هەردوو جیهانی سروشتی و هونەریدا[٣٨]، هەمیشە دەبینین ئەوەی خوارەوە لە بەرژەوەندی ئەوەی سەرەوەی خۆیدایە. تەنانـەت نەفسـیش بەشی نزم و باڵای هەیە، بەشی باڵای لەبەر ئەقڵانی بوونیەتی کە باڵایە. خـودی ئـەم بنەمایەش دەشێ دابەش ببێتە سەر دوو بەش: لایـەنی تیـۆریی و لایـەنی کردەیـی. ئەگەر بەشەکانی نەفس هـەمان ریزبەنـدییان تێـدا بێـت، ئـەو کـات پێویسـتە ئـەو چالاکییانەشی ئەنجامی دەدەن ئەو ریزبەندیەیان تێدا بێت[٣٩]. ئەمەش ڕێگە خۆشـکەر بوو بۆی تا بگاتە ڕێسا بە ناوبانگەکەی: (سروشت هیچ کارێکی بێهودە ناکات).

لێرەوە، لە تیۆری زانینی ئەرەستۆیی چەند تێبینییەکی گرنگ هەڵدەهێنجین:

١- زانین بە هەست دەست پێ دەکات، بەڵام ئەوە بە زانست ناژمێردرێت، چونکە بە هەندەکیمان دەگەیەنێت، لە کاتێکدا زانینی راستەقینە زانینی هەمەکییە.

٢- زانینی راستەقینە زانینی فەلسەفییە، بەوە لە شارەزایی جیا دەبێتەوە، کە بە چەند زانیارییەکی خێرا لە سەر چەند دیاردەیەك رازی نابێت، بەڵکو دەپرسێت: بۆچی شتەکە بەم شێوەیە بوو، بە شێوەیەکی تر نەبوو؟!

٣- ئەمەش واتە زانینی فەلسـەفیی بـە دوای هۆکـاردا دەگـەڕێت، تـا زەرووری بوونی شتەکە بسەلمێنێت. ئەم هۆکارە بنەمای ئەقڵیی شاراوەیە لە پشتەوەی شتەکە. بەم شێوەیەش زانینی راستەقینە، زانینی ئەو زەرووورەتەیە کە جێگیرە و ناگۆڕێت.

٤- ئـەم دیـدە بـۆ زانـین بـە سـەر جیهـانی سروشـتیدا دەسـەڵمێت و هـەبووە سروشتییەکان لێك دەکاتەوە، هەر وەك بـە سـەر جیهـانی مرۆییشـدا دەچەسـپێت و دیاردە کۆمەڵایەتییەکانیش لێك دەداتەوە.

٥- بۆ ئەوەی بتوانین بەم زانینە بگەین، دەبێـت چـەند بیرۆکەیـەکی بنـەڕەتیمان هەبێت و لێیان تێبگەین، کە وەك کلیل وان بۆ ئەم ڕێبازە. ئەوانیش:

أ- هیرارکییەتی گەردوون.

ب- بیرۆکەی وەزیفە.

ج- هەیولا و فۆرم (وێنە).

ئەمانەش بە وردیی لە بەشی داهاتوودا باس دەکەین، تا بزانین چـۆن ئـەم کلیـل یان بیرۆکانەی بە سەر جیهانی ژندا پراکتیك کردووە. ئەو هەر لە سەرەتاوە دەیـەوێت زانینێکی فەلسەفیی لە سەر ژن هەبێت، واتـە بزانێـت بۆچـی زەروریـی بـۆ دۆخـی کۆمەڵایەتیی ژن ئاوا بێت؟ ئەو پاساوە ئەقڵییـە کامەیـە کـە پێویسـتی دەکـات ژن پاشکۆی پیاو بێت؟ هەروەها بۆ ئەوەی پراکتیك کردنی بیرۆکەی هیرارکییەت بە سـەر خێزانیشدا ببینین، پیاوی بە باڵا دادەنا و ژنیش بە نزم (ئەوەشی نزمـە لـە خزمـەتی ئەوەی سەرەوەی خۆیدایە). پاشان چۆن پیاو بوو بە هەیولا و ژنیش بە فۆرم، ژن مادە و پیاویش بنەمای ئەقڵیی.

بەم شێوەیە وەزیفـەی ژن دیـار دەبێـت. بـە کـورتی بـا ببیـنین چـۆن ئەرەسـتۆ میتافیزیکەکەی هێناوە و بە سەر جیهانی ژندا پراکتیکی کردووە، ئەمـەش هـەمان تێبینەکەی فرانسیس بیکۆنە (لە سەر پەیوەندی لۆژیك و فەلسەفەی سروشت) کاتێك ئەرەستۆ فەلسەفەی سروشتی کردووە بە شوێنکەوتە و خزمەتکاری لۆژیـك، بەمـەش کردیە توێژینەوەیەکی جێگەی مشتومڕی زۆر، کە سودێکی ئەوتۆی لێ نەمایەوە)[٤٠].

بەشی دووەم

پایە میتافیزیکییەکان

* بیرۆکـە میتافیزیکییـەکانی ئەرەسـتۆ، پایـەی هـەرە سەرەکیی بوون لە هەموو نووسینەکانیدا..

* ئەرەستۆ بیرۆکەکانی دەربارەی لۆژیك و میتافیزیکا هێنا و بە سەر سروشتدا پراکتیکی کرد...

فرانسیس بیکۆن: نیو ئۆرگانۆن

یەکەم
هیرارکییەتی گەردوون

وەك ئاماژەمان پێدا بە رای ئەرەستۆ: (سروشت هیچ کارێکی بێهـودە ناکـات). گەردوون زۆر بە وردیی رێکخراوە- پلەبەندیی کراوە، هـەبووەکانی ناویشـی ب ەپێـی ریزبەندییەکی سەر بەرەو ژوورانە، بەبێ هیچ هەڵـە و کەموکورتییـەك رێکخسـتووە: (لەبەر ئەمەش دەتوانین بڵێین ئێمە هەمیشە خۆمان لە هەردوو جیهانەکەدا: جیهـانی سروشتی و جیهانی هونەری لەبەردەم ریزبەندییەکدا دەبینینـەوە، کـە تیایـدا ئـەوەی نزمە لە بەرژەوەندی ئەوەی لە خۆی بالاترە هەیە، ئەوەشی بالایە لەبـەر ئـەو بنـەما ئەقڵییەیە، کە تێیدایە...)[٤١]. ئەگەر لە نێو هەبووەکاندا لـە نزمـەوە بـەرەو بـەرزتر تەماشا بکەین، دەتوانین ئەم بنەمایـە ببیـنین. بـێ گیانـەکان (کـە نـزمترین پلـەی هەبووەکانن) لە خزمەتی رووەکـدان، واتـە (ڕووەك) لـە سـەر ئـەوان دەژی و گەشـە دەکات و هەناسە دەدات. تا پلەیـەکیش بچـینە سـەرەوە، هـەمان بنـەما دەبیـنین. ئەرەستۆ دەڵێت: (دەتوانین بڵێین رووەك لە پێناوی گیانلەبەراندا هەیە، گیانلەبەرانیش بۆ خزمەتی مرۆڤ هەن: ئاژەڵی ماڵی بۆ دابینکردنـی خـۆراك و ئـاژەڵی کێـویش بـۆ پۆشاك، یان دەتوانێت بۆ مەبەستی جیاواز بەکاریان بهـێنێ. ئەگـەر سروشـت هـیچ کاری بێهودە نەکات و بێ کەموکورتی بێت، دەتوانین لەمـەوە بگەینـە ئـەوەی، کـە هەموو شتێکی بۆ خزمەتی مـرۆڤ خولقانـدووە)[٤٢]. کەواتـە هـەموو هـەبووەکان لـە خزمـەتی مرۆڤـدان، چـونکە لـە سـەرووی هەموویانەوەیـە (لـە لوتکـەی هـەرەمی هەبووەکاندایە) یـاخود بـالاترین هـەبووە لـە ناوچـەی ژێـر هەسـارەی مانگـدا، لـە هیرارکییەتی گەردووندا.

بەڵام ئەگەر هیرارکییەتێك لـە گەردوونـدا هـەبێت و ئـەوەی بـە سـەر هـەبووە مـادییەکاندا دەچەسپێت، بە سـەر مرۆڤەکانیشـدا بچەسـپێت، ئـەو کـات پێویسـتە

هیراركییەتێكی كۆمەڵایەتیش هەبێت، واتە لە نێو خودی جیهانی مرۆڤەكاندا، واتە لێرەشدا مرۆڤەكان پلە و نمرەیان هەبێت، هەندێكیان لە هەندێكی تریان بالاتر بن، رێك بەو شێوەیەی لە گەردووندا هەیە. هیراركییەتێك لە نێوان گەلاندا هەیە، چونكە ویستی سروشت وایە، كە جۆرە جیاوازییەكی لەو شێوەیە هەبێت، بەوەی هەندێكیان زیرەكییەكی كەم و جەستەیەكی بە هێزیان هەبێت، هەندێكی تریشیان شیاوی ژیانی سیاسەت بن. ئەگەر واش بێت، خەڵكانێك هەن بە سروشت ئازادن و هەندێكیش بە سروشت كۆیلەن. (گەلانی بەستەڵەكی باكور و ئەوروپا ئازان[43] بۆیە كەس ناتوانێت ئازادییان لێ زەوت بكات، بەڵام زیرەكیی و كارامەیی و سیستەمی سیاسەت باشیان نییە، بۆیە ناتوانن بە سەر دراوسێكانیاندا زاڵبن. رۆژهەڵاتییەكان زیرەك و كارامەن، بەڵام ئازا نین، بۆیە هەمیشە دۆڕاو و بە كۆیلەكراون. بەڵام گەلی یۆنانی هەردوو سیفەتی ئازایەتی و زیرەكییان تیایە، پێگەی وڵاتەكەشیان كەوتووەتە نێوانی ئەو دوو لایەنەوە، بۆیە ئازادی خۆی دەپارێزێت، ئەگەر یەككگرتوش بێت دەتوانێت بە سەر هەمولایەكدا زاڵ بێت)[44]. كەوابێ تاكی یۆنانی ئاغا و ئازادە و بیانی (بەربەری)ش كۆیلەی ئەوە، چونكە تاكی یۆنانی برای یۆنانی خۆی بە كۆیلە ناگرێت. ئەمەش هەمان بیرۆكەی گەلی هەڵبژێردراوە (الشعب المختار) كە ئەرەستۆ وەك سەرەتایەكی هەمەكی زەروریی سەیری دەكات و نەیتوانیوە نەریتی سەردەمەكەی خۆی تێپەڕێنێت[45].

كەواتە هیراركییەتێك لە نێوان گەلاندا، واتە لە نێوان خودی رەگەزی مرۆییدا هەیە. هەیانە (وەك یۆنانییەكان) بەرز و باڵایە و هەشیانە (وەك بەربەرییەكان) واتە غەیرە یۆنانییەكان بە گشتی، نزم و سوكن. بۆیە لە كاتی هێرشەكەی ئەسكەندەر بۆ سەر رۆژهەڵات[46]، نامەیەكی بۆ نووسیوە و تیایدا ئامۆژگاری دەكات، كە جیاوازی بكات لە مامەڵەكردندا لە نێوان یۆنانی و بەربەرییەكاندا: (وەك سەركردەیەك مامەڵەی یۆنانییەكان بكە. بەڵام وەك ئاغا-خاوەن كۆیلە- مامەڵەی رۆژهەڵاتییەكان بكە، چونكە بەربەرییەكان بە سروشتی خۆیان ملكەچی یۆنانییەكانن)[47].

چونکە یۆنانییەکان ئەو گەلەن کە هەردوو سیفەتە چاکەکەیان تێدایە: زیرەکـی و ئازایەتی، یاخود کارامەیی و رۆحێکی بەرز، ئەم سیفەتانەش وایـانکردووە هەمیشـە ئازاد بێت، بتوانێـت سیسـتەمێکی سیاسـی نایـاب دابنێـت ، ئەگـەر یـەکگرتویی سیاسەت هەبووایـە دەیتـوانی حـوکمی گـەلانی تـریش بکـات. بـەڵام هـەمان ئـەم جیاوازییانەی نێوان یۆنانییەکان و گـەلانی تـر، لـە نێـوان خـودی یۆنانییەکانیشـدا هەن[٤٨]. ئەگەر کەسانێك پێیانوایە خەڵکی یەکسانن[٤٩]: پادشـا و پیـاوێکی ئاسـایی، ئاغا و کۆیلـە، ژن و پیاو یەکسانن، ئەوانە لـە وەهمـدا دەژیـن، چـونکە لای ئـەوان ئەمانە نەك لە جۆر (نـوع) دا، بـەڵکو لـە ژمـارەی ئـەو کەسـانەدا جیـاوازن، کـە مامەڵەیان لەگەڵدا دەکەن. ئەگەر مامەڵە لەگەڵ یەك کەس یان ژمارەیـەکی کـەمی خەڵکیدا بکات، ئەوا ئاغا یان خاوەن کۆیلەیە. ئەگەر ژمارەیەك لەوە زیاتر بن، ئەوا سەرۆك خێزانە. بەڵام ئەو کەسەی لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر و بەرچاوی خەڵکیدا مامەڵە دەکات، ئەوا سیاسی یان پیاوی دەوڵەت یاخود پادشایە. ئەمەش تیۆرەیەکە ناشـێت راست بێت، چونکە لە نێوان ئەم خەڵکانەدا چەند جیاوازییەکی جەوهەریی هەیە[٥٠].

بـەم شـێوەیە و هـەر لـە سـەرەتاوە، زۆر راشـکاوانە و بـە ئاشـکرا، ئەرەسـتۆ رایدەگەیەنێت کە هیرارکییەتێکی کۆمەڵایەتی و سیاسی لە نێوان خودی کۆمـەڵگای یۆنانیشدا هەیە. سروشت لە هەموو جێگەیەکدا جیاوازی خستووەتە نێوان باڵا و نزم، نەفس و جەستە، ئەقڵ و شەهوەت، مرۆڤ و گیانلەبـەران و نێـر و مـێ وە. لـە هـەر جێگەیەکیشدا ئەم جیاوازییانە لە نێوان دوو هەبوودا هەبن، لـە بەرژەوەنـدی خۆیـان دەبێت، کە یەکێکیان حوکم بکات و ئەویتریان ملکـەچ بێـت. سروشـت ویسـتی لـە خولقاندنی ئەم جیاوازییانەیە لە نێوان مرۆڤەکاندا، یەکێکیان بە هێز دەکات و توانای کارکردنی پێدەبەخشێت، ئەویتریان زیاتر بـۆ کـاری سیاسـی شـیاو دەکـات، لێـرەوە هەندێك بە سروشتی خۆیان ئازادن و هەندێکیشیان بە سروشت کۆیلەن[٥١].

گرنگە هەمیشە ئەوەمان لە یاد بێت، کە ئـەم (بنـەمای نایەکسـانی) یـە یـان بنەمای باڵا و نزم و حاکم و مەحکومییە، دەستکردی مرۆڤ نییە، بەڵکو بنەمایـەکی

سروشتییە، بۆیە لە نێوان هەموو هەبووەکاندا هەیە. هەبووە بێ گیانەکان نزمترین پلەن، بۆیە دەبینین لە لایەن بوونەوەرە زیندووەکانەوە حوکم دەکرێن. ئەمانەش دەبنە یەکەم ئەڵقە لە پلەبەندیی سروشتیدا، چونکە لە دوو رەگەز (عنصر) پێکدێن (نەفس و جەستە) یەکەمیان بە سروشتی خۆی حاکمە و دووەمیشیان مەحکوم[٥٢]. تەنانەت لە نێوان ئەم هەبووە سروشتییانەشدا هەیانە زیندووە و هەیانە بێ گیانە، ئەندامی و نائەندامییان تیادایە. تیایاندا (بە جۆرێك لە یەقینەوە) دوو جۆر دەسەڵات دەبینین، یەکەمیان لە دەسەڵاتی ئاغا بە سەر کۆیلەکانییەوە دەچێت، دووەمیشیان لە دەسەڵاتی سەرۆك بە سەر هاوڵاتییاندا دەچێت: نەفس بەو دەسەڵاتەی ئاغا حوکمی جەستە دەکات، ئەقڵیش بەو دەسەڵاتەی سەرۆك حوکمی شەهوەت دەکات[٥٣]. لەم میانەیەدا ئەرەستۆ وەك بنەمایەکی سوود بەخش باسی بنەمای نایەکسانی دەکات: (بۆ جەستە خۆی باشترە کە نەفس حوکمی بکات، هەروەها سروشتی و بە سوودیشە کە لایەنی هەڵچوون لە دەرووندا ئەقڵ کۆنترۆڵی بکات. لە کاتێکدا بنەمای یەکسانی یان پەیوەندییەکی پێچەوانە (واتە کۆیلەکان حوکم بکەن) بە بەردەوامیی زیان بە هەردوولا دەگەیەنێت.

بە هەمان شێوەی پەیوەندی نێوان نەفس و جەستە، ئەم هاوکێشەیە بە سەر پەیوەندی نێوان مرۆڤ و گیانلەبەرانیشدا دەچەسپێت، گیانلەبەری ماڵی بە سروشتی خۆی لە گیانلەبەری کێوی باشترە. بۆ هەمووشیان پێکەوە واباشترە کە مرۆڤ حوکمیان بکات، چونکە لەم حاڵەتەدا سوودی مانەوەیان دەست دەکەوێت. لە لایەکی ترەوە پەیوەندی نێوان نێرینە و مێینە، بە سروشتی خۆی، پەیوەندییە لە نێوان لایەنی باڵا و سەرکەوتوو بە لایەنی نزم و ملکەچەوە، زاڵبوونێکی تەواوە بە سەر لایەنی مەحکومدا، ئەم بنەما گشتییەش بە شێوەیەکی گشتی بۆ هەموو هەبووەکان دەشێت[٥٤].

ئەگەر بیرۆکەی هیرارکییەت یارمەتیدەر بێت بۆ تیشك خستنە سەر دۆخی ژن، ئەو کات دەتوانین بڵێین: هەموو بیرۆکەکانی تری نێو میتافیزیکای ئەرەستۆ هەمان

کار دەکەن: (لە راستیدا چەمکە فەلسەفییەکانی ئەرەستۆ دەربارەی بزوتن و بزوێنەر، بوونی هێزەکی و بوونی کردارەکی، هەر وەك بیرۆکەکانی هەیولا و فۆرم و بیرۆکەی وەزیفە، ئەرەستۆ هەموویانی بەکارهێناوە بۆ جیاوازیکردن لە نێوان نێرینە و مێینەدا. تیۆرەکەشی لەم بارەیەوە بە جۆرێك رێساوە تا لەگەڵ فەلسەفەکەیدا بگونجێت، بۆیە جیاکردنەوەی لە پاشماوەی تری رێبازەکەی کارێکی ئاسان نابێت)[٥٥].

بەڵام ئێمە تەنیا دوو بیرۆکەی بنەڕەتی دەخەینەڕوو، کە لە کارەکەی ئێمەدا یارمەتی باشمان دەدەن ئەوانیش: بیرۆکەی وەزیفە و بیرۆکەی هەیولا و فۆرمن...

دووەم

بیرۆکەی وەزیفە

ئەرەستۆ لە سەرەتای کتێبی (سیاسەت)دا و لە کاتی پێناسەکردنی شتەکاندا دەڵێت: (هەموو شتێك شوناسی خۆی لە جۆری وەزیفە و توانای لە بەجێ گەیاندنی وەزیفەکەیەوە وەردەگرێت. لێرەوە دەگەینە ئەوەی ئەو شتەی نەتوانێت وەزیفەی خۆی بەجێ بگەیەنێت، ناتوانین بڵێین هەمان شتی پێشووە، هەتا ئەگەر هێشتا هەمان ناویشی هەبێت)[٥٦]. هەموو شتێکی ئەم جیهانە وەزیفەیەکی هەیە و خەسڵەتی جەوهەریی خۆی لە بەجێ گەیاندنی ئەو وەزیفەیەوە وەردەگرێت: تەور بۆ بڕینە، چاو بۆ بینینە، دەست بۆ وەرگرتن و پێدانە، پینەچی پێڵاو پینەدەکات و پزیشك چارەسەری نەخۆش دەکات و...هتد. هەموو شتێك وەزیفەیەکی تایبەت بە خۆی هەیە. ئێمەش دەڵێین فڵان دکتۆرێکی باشە، یان فڵانە تەور تیژ و باشە، ئەمە ئەگەر وەزیفەی خۆیان بە باشی جێبەجێکرد. ژەنیاری شارەزا ئەوەیە کە وەستایانە ئامێرەکەی دەژەنێت. پەیکەرتاشی باش پەیکەری جوان دروست دەکات. چاو بێ عەیبە ئەگەر بە باشی ببینێت، تەور بێ عەیبە ئەگەر بە باشی ببڕێت. هەروەها بۆ هەموو شتەکانی تریش، هەریەکە و وەزیفەی خۆی هەیە، کە رەنگە بە باشی یان بە خراپی پێی هەستێت، بەڵام لە حاڵەتێکی وادا ئایا مرۆڤ وەزیفەیەکی تایبەت بە خۆی هەیە (وەك ئەوەی مرۆڤە، نەك وەك ئەوەی کە پزیشکە یان دارتاشە یان فیتەرە، واتە وەك مرۆڤ)..؟ ئایا وەزیفەیەکی لەو شێوەیەی هەیە؟ تا ئەگەر پێی هەستا بوترێت بە کارێکی تایبەت بە مرۆڤ هەستاوە؟ بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە، پێویستە لایەنە جیاوازەکانی مرۆڤ شیتەڵ بکەین، تا بزانین کامیان زاڵن و سیفەتی جیاکەرەوەی مرۆڤن لە بوونەوەرەکانی تر؟

لایەنێك هەیە دەشێت پێی بڵێین چالاکی سەربەستانە، کە ژیان(تەنیا ژیان)ی تێدا دەردەکەوێت، وەك هەناسەدان و خواردن و هەرسکردن و...هتد. بەڵام ئەم ژیانە تایبەت نییە بە مرۆڤ، بەڵکو رووەك و گیانلەبەرانیش لەگەڵی هاوبەشن تیایدا. ئەگەر مرۆڤ بەم کارانە هەستا ناتوانین بڵێین بە کارێکی تایبەت بە خۆی هەستاوە[٥٧].

لایەنێکی تر هەستە جیاوازەکانە، وەك بینین و بیستن و چەشتن و بۆنکردن و...هتد. ئەمانە راستە لە رووەکدا نین، بەڵام هێشتا تایبەت نین بە مرۆڤەوە، چونکە گیانلەبەریش ئەم هەستانەی هەیە. بۆیە هەستانی بەم وەزیفەیە مانای تایبەت بوونی ئەم وەزیفەیە نییە بە خۆیەوە.

لایەنی سێیەم و کۆتایی، چالاکی ئەقڵی یان ژیانی ئەقڵییە بە شێوەیەکی گشتی. ئەمەش تایبەتە بە مرۆڤ، رووەك و گیانلەبەر هاوبەشی نین تیایدا. بە جۆرێك دەتوانین بڵێین: هەر کەسێك بە باشترین شێوە بەم چالاکییە هەستێت، مانای وایە بە باشترین شێوە بەم وەزیفەیە هەستاوە و دەبێتە مرۆڤێکی باڵا، چونکە ئاقڵ بوونی مرۆڤ تەنیا بە بیرکردنەوە نابێت، بەڵکو پێویستە ئەقڵی کۆنترۆڵی ئارەزوو و رەفتارەکانیشی بکات. بەمەش بێت فەزیلەتەکانی مرۆڤ تەنیا ئەقڵی نابن، بەڵکو ئەخلاقیش دەبن.

لە سەرەتای (ئەخلاقی نیکۆماخی) دا ئەرەستۆ پێی وایە، بەختەوەریی ئامانجی کۆتایی هەموو چالاکییەکی مرۆڤە، دواتر باسی چییەتی ئەم بەختەوەرییەمان بۆ دەکات: (رەنگە بتوانین پێناسەی بکەین، ئەگەر لە سەرەتادا وەزیفەی مرۆڤ بزانین و دیاریی بکەین). (ئەخلاق ١٠٩٧ب، ب٢ ل١٧٣٥).

بە پێچەوانەی هەبووە نزمەکانەوە، وەزیفەی مرۆڤ بۆ بە جێگەیاندنی ئامانجێك نییە تا خزمەتی یەکێك لە خۆی بەرزتری پێبکات. هەر چەندە مرۆڤ هەندێك خەسڵەتی هاوبەشی لەگەڵ هەبووە نزمەکاندا هەیە، وەك خواردن و گەشەکردن و هەرسکردن، بەڵام بە ئەقڵ لەوان جیایە و باڵاترە. تا ئەمەش خەسڵەتی سەرەکیی مرۆڤ بێت، چاکە بۆ مرۆڤ بریتییە لە ژیانێکی چالاکانەی بنەمای ئەقڵی. (ئەخلاق أ، ب٢ ل١٧٣٥). پەیوەندی مرۆڤ بەم بوونەوەرانەوە بۆ بەدەستهێنانی مەبەستێکی

دیاریکراوە. هەر چەندە توانای ئەقڵیی وای لیٚ دەکات لە خواوەند بچێت، کە هەموو ژیانی لە تێڕامانی ئەقڵییدا بە سەر دەبات، بەڵام بۆ بەدیهێنانی مەبەستی خۆی کار دەکات نەك هی خواوەند. ئامانجی ئەو بەختەوەری خۆیەتی نەك پڕکردنەوەی پێویستییەکانی ئەوانی تر[٥٨].

ئەو وشەیەی ئەرەستۆ بۆ مرۆڤ لە رووی سروشت و وەزیفەوە بە درێژایی ژیانی بەکاریدەهێنێت، وشەی (Anthropos)ە. ئەمەش وشەیەکی یۆنانییە مانای بوونی مرۆیی دەدات. بەڵام هەر زوو لەوە تێدەگەین، کە کەمینەیەکی کەم لە رەگەزی مرۆیی، بە رای ئەرەستۆ، مانای ئەم وشەیە دەیانگرێتەوە، ئەوانیش (پیاوانی یۆنانیی ئازاد)ن. بۆیە گروپێکی کەم بەشدارن لەوەی پێی دەڵێت فەزیلەتە مرۆییەکان. چونکە فەزیلەتەکان یەکێك نین، مرۆڤەکانیش یەکێك نین، بەڵکو فەزیلەتەکان هیرارکییەتێکیان هەیە بە هەمان ئەو شێوەیەی هیرارکییەتی مرۆڤەکان، کە ئەرەستۆ لە ژێر کاریگەری نەریتی ئەو سەردەمەی کۆمەڵگای یۆنانیدا ریزبەندی کردوون[٥٩].

ئەم کەمینەیە (دەستەبژێری مرۆیی)ن، لوتکەی مرۆڤن، وەزیفەیان تەنیا تێڕامانی ئەقڵیی پەتی یان خۆچواندنە بە خواوەندەکان، پێویستیان بە سامان و هاوڕیٚ و کاتی بەتاڵ هەیە. ئاشکرایە هەندێك کاروبار پێویستی بە خزمەتی ئەوانی تر هەیە. لێرەوە ئەرەستۆ - بە پێی بنەمای مەبەستگەرایی (الغائیة)- پێی وایە زۆرینەی مرۆڤەکان، نەك تەنیا گیانلەبەران، بە سروشتی خۆیان بەرەو ئەوە دەڕۆن ببنە ئامرازێك بۆ دابینکردنی پێویستی و ئاسودەیی بۆ کەمینەکە، تا بتوانێت بە خۆشحاڵییەوە بە وەزیفەی خۆی هەستێت و لە تێڕامانی خۆی بەردەوام بێت. لێرەوە دەبینین هەرچی ژن و کۆیلە و پیشەگەر و دارتاش و کەسانی تری وێنەی ئەمیان هەیە، هیچ نین جگە لە چەند ئامرازێکی یاریدەدەر کە یارمەتی مرۆڤ دەدەن (مرۆڤ بە مانا زۆر بەرتەسکەکەی) تا بە باشترین شێوە بە وەزیفەی خۆی هەستێت، تا ئەوپەڕی بەختەوەریی خۆی دەستەبەر بکات.

ئاوەهاش وردە وردە بیرۆکەی (وەزیفە)ی ئەرەستۆ روون دەبێتەوە. هەروەها بە روونی لە پەیوەندی نێوان ئەو کەسانەشدا دەردەکەوێت کە پێی وایە بە سروشتی خۆیان حاکم و مەحکومن: وەك ژن و مێرد، ئاغا و کۆیلە و...هتد و وەزیفەی هەریەکەیان دەردەکەوێت، لەگەڵ ئەو رۆڵەی بۆ هەر تاکێك و ئەو توانا و ئیمکانیاتەی هەیەتی، کە زۆر جیاوازە لەگەڵ کەسانی تردا: (ئەم بەشەی بەڵگەهێنانەوەکەی لایەنێکی جەوهەرییە لە بەڵگەهێنانەوەی دەربارەی کۆیلە). سەرەڕای ئەوەی کۆیلە بە ئامێرێك یان ئامرازێکی زیندوو دادەنرێت، ئەرەستۆ پێی وایە کۆیلایەتی بۆ ئاغا و بۆ کۆیلەش بەسوود و دادپەروەرانەیە، پەیوەندییەکەیان لە بنەڕەتەوە بۆ پاراستنی خۆیانە، ئەمەش چونکە سوودیان یەکە و بەرژەوەندیشیان هاوبەشە. (سیاسەت ١٢٥٥- أ،ب)[٦٠].

لە راستیدا ئەگەر لەگەڵ ئەرەستۆ بەردەوام بین، دەبینین سوودی هاوکێشەکە بە پلەی یەکەم بۆ بوونەوەرە بەرزەکەیە. بۆیە دەڵێت: پەیوەندی نێوان ئاغا و کۆیلە لە جەوهەردا بۆ سوودی ئاغایە و وەك رووکەشیش بۆ کۆیلەیە، ئەگەر بمانەوێت دەسەڵاتی ئاغا بەردەوام بێت، پێویستە کۆیلە بهێڵینەوە. (سیاسەت ١٢٧٨-ب). بەم شێوەیەش ئەرەستۆ بەردەوام دەبێت لە قسەکردن لە سەر هەر جووتێکی (نێو ئەو پەیوەندییەی پێیوایە نابێت سوودەکەی دابەشبکرێت بە سەر لایەنەکاندا، چونکە سوود بۆ لایەنە بالاکەیە. لە قسەیەکی روون و راشکاودا دەربارەی ژن و دەسەڵاتی پیاو بە سەر ژناندا دەڵێت: دەشێت مەحکوم بچوێنین بە دروستکەری نەی و حاکمیش بەو ژەنیارەی کە -نەی-ەکە دەژەنێت.)(سیاسەت- ١٢٧٧-ب).

ئەوەی مەترسیدارە، ئەرەستۆ ئەمە بە شتێکی سروشتی دادەنێت. سروشتێك کە هیچ کارێکی بێهودە ناکات، ئەو هەبووەکانی بەو شێوەیە ریزکردووە، بۆ هەریەکێکیشیان وەزیفەیەکی داناوە تا لە خزمەتی ئەوەی سەرەوەی خۆیدا بێت. ئاوەهاش (بە حوکمی سروشت) ژنان لە پیاوان نزمترن و وەزیفەیان خزمەتکردنی پیاوانە. بۆیە سروشتییە ئەگەر پیاوان حوکمیان بکەن. هەموو ئەم وەزیفە و پلە و

دۆخانەش بە حوكمی سروشتن، نەك نەریت یاخود لاساییكردنەوە. لێرەوە دژایەتییەكی سەرسەختانەی سۆفیستاییەكان دەكات، چونكە ئەوان پێیان وابووە هەموو ئەم دۆخە كۆمەڵایەتییانە، بە بەها ئەخلاقییەكانیشەوە، زادەی خوو و نەریتن. ئەم دۆخانە لای ئەرەستۆ، تەنانەت ئەگەر بەرهەمی نەریتیش بن، كەچی لەگەڵ دووبارەبوونەوەیاندا دەبنە سروشت[٦١]. ئەگەر ناچاربین نەریتە سروشتییەكان وەرگرین، بە رای ئەرەستۆ رۆژێك دێت، تیایدا ئەنجامدانی كاری باشەمان دەبێتە سەرچاوەی چێژ وەرگرتنمان. ئەمەش ئەو وتەیەی هاملیێتمان بیر دێنێتەوە كاتێك بە دایكی دەڵێت: (بانگەشەی فەزیلەت بكە ئەگەر نەشتوانی ئەنجامی بدەیت، چونكە نەریت ستەمكارێكی دڵڕەق و كاریگەرە، بە جارێك ئەقڵ هەڵدەلوشێت).

بە هەمان شێوە ئەرەستۆش دەڵێت: (بۆ نەریتیش هەر وایە، چونكە ئەوەی دەبێتە نەریت، بە جۆرێك دەبێتە سروشت. لە راستیدا نەریت و سروشت هاو شێوەن، چونكە دووری نێوانیان (زۆرجار، هەمیشە) زۆر نییە. سروشت لەگەڵ بیرۆكەی هەمیشەدایە و نەریتیش لەگەڵ بیرۆكەی زۆرجاردایە)...(١٣٧٠ - ٣)[٦٢].

ئاوەهاش ئەرەستۆ بە ئازادییەكی تەواوەوە، لە خوو و نەریتی ئەو كاتەی كۆمەڵگاكەیەوە دەگوازێتەوە سەر ئەوەی زگماكی و سروشتییە و دژی خەسڵەتە بە دەستهاتووەكانە.(بەراوردی ئەخلاق ١١٠٣-أ بكە).

سێیەم
هەیولا و فۆرم

لای ئەرەستۆ هەموو شتێکی ئەم دونیایە لە مادە و فۆرم پێکهاتووە، مەبەستمان لە مادەش ئەوە نییە، کە بیری لێدەکەینەوە، تەختە یان مس یان بەرد و...هتد. بەڵکو ئەمانەش بۆ خۆیان لە مادە و فۆرم پێکهاتوون. مەبەست لە مادە ئەو (هەیولا) یان (هەویر) یان کەرەستە خاوەیە کە دەشێت لە قاڵبێکدا پێکبێت، ئەمەشیان دەبێتە فۆرم. ئەم هەویرەیە ئەرەستۆ ناوی دەنێت هەیولا (Hyle). ئەوەی پێی دەڵێین تەختە رەنگە بۆردێك، مێزێك یاخود رەفەیەکی کتێب بێت و...هتد. ئەمانەش فۆرمن (Eidos)(Form)[٦٣].

ئاشکرایە لێرەدا فۆرم گرنگترە، چونکە ئەو رەگەزی جەوهەرییە، ماهییەتی شتەکە دیاریی دەکات و لە شتەکانی تری جیادەکاتەوە. هەر ئەویش (جەوهەر)ی هەبووەکە دیاریی دەکات. لە نموونەکانی پێشوودا تەختەکە نەگۆڕابوو، هەر خۆی بوو، بەڵام ئەوەی هەبووەکان لە یەك جیادەکاتەوە و هەمەڕەنگییان پێدەبەخشێت، فۆرمە، ئەگەر ئەم بگۆڕێت، هەبووەکەش دەگۆڕێن. بەڵام مادە یان هەیولا لە بەرامبەر فۆرمدا هیچ بەهایەکی نییە. بۆ نموونە مێز، دەتوانیت بە ئارەزووی خۆت مادەکەی بگۆڕیت و بیکەیتە مس، تەختە، شوشە یان مەڕمەڕ و...هتد. لەگەڵ ئەوەشدا هەر بە (مێز)ی دەمێنێتەوە، چونکە لە هەموو حاڵەتەکاندا فۆرمەکە نەگۆڕاوە. کەچی ئەگەر فۆرمەکە بگۆڕیت و مادەکە بهێڵیتەوە، دەبینی لەبەردەم دوو شتی جیاواز دایت، با مادەکەشیان یەکێك بێت (تەختە بۆ نموونە)، کەچی یەکێکیان دەبێتە مێز و ئەویتریان دەرگا یان پەنجەرە یان کورسی. هەمووشیان لە یەك مادەن (کە تەختەیە) بەڵام شتی جیاوازن، چونکە فۆرمیان جیاوازە.

فۆرم گرنگترە و جەوهەری بنەڕەتی و ماهیەتە، رەگەزی ئەقڵییە لە بەرامبەر رەگەزی مادیدا کە هەیولایە. ئەگەر دووبارە گوێ لەو قسەیەی ئەرەستۆ بگرین، کە

دەڵێت: (ئەوەی لە پلەبەندیی هەبووەکاندا لە سەرەوەیە، لەبەر ئەو بنەمایەی تیایدایە لە سەرەوەیە). ئێستا دەتوانین بڵێین: بە پێی رادەی زاڵبوونی فۆرم بەسەر هەیولادا، هەبووەکان لە پلەبەندییەکەدا سەردەکەون. بەڵام ئەگەر پێچەوانەی ئەمە روویدا و مادە بە سەر فۆرمدا زاڵبوو، ئەو کاتە هەبووەکە دێتە خوارەوەی پلەبەندییەکە. ئەم پارچە بەردە بە ئاشکرا مادەی تیا زاڵە، فۆرم تیایدا شاراوەیە و نییە. یان دەتوانین بڵێین: ئامادەیە لە هەر فۆرمێکدا یا لە چەند فۆرمێکی هەمەرەنگدا پێك بێت. دەشێت پەیکەرێك بێت بە دەست پەیکەرتاشەوە، یان ورد بکرێت و بکرێتە بەشێك لە دیوار یان پرد یاخود لایەکی شۆستەیەکدا و...هتد. لەبەر ئەم هۆیەش لە خوارەوەی پلەبەندییەکەدا دادەنرێت. ئەمەش حاڵی هەموو شتێکی بێ گیانی ترە، کە فۆرم تیایدا شاراوەیە و بنەمای ئەقڵیی تیایدا ونە.

ئەگەر پلەیەك بەرز بینەوە، لە مەملەکەتی رووەکدا، بە روونییەکی زیاترەوە فۆرم دەبینین. لێرەدا دەگەینە بوونەوەرە زیندووەکان. راستە ئەمانیش هەبووی سروشتین، بەڵام ژیانیان هەیە: (مەبەست لە ژیانیش واتە بخوات و گەشە بکات و خۆی بیر بکاتەوە...)[٦٤]. نەفس بەم کارە جیاوازانە هەڵدەستێت، نەفسیش جەوهەرە، واتە فۆرمی جەستەی سروشتییە. لەم حاڵەتەدا ئەرەستۆ ناوی دەنێت نەفسی هەناسەدەر (الغازیة)، دەڵێت: (یەکەم و فراوانترین هێزەکانی نێو نەفسە، هەموو بوونەوەران بەمە دەژین و دوو وەزیفەی هەیە: وەچەخستنەوە و خواردن). ئاوەهاش رووەك پلەیەك لە هەبووە بێ گیانەکان (نازیندووەکان) بەرزترن.

ئەگەر جارێکی تر بەرز بینەوە، دەگەینە مەملەکەتی گیانلەبەران، کە لەوێدا نەفسی بخۆر هەیە، کە مایەی ژیانە بۆ بوونەوەرە زیندووەکان. هەروەها نەفسی هەستکەر (الحاسة)یش هەیە، چونکە گیانلەبەر بە تەنیا ناخوات و بزێت، بەڵکو دەبینێت و بۆن دەکات و تام دەکات و...هتد. واتە هەستەکانی بەکاردێنێت، ئەمە جگە لەوەی دەجوڵێت. ئەمانەش چەند خەسڵەتێکن دەیخەنە سەرووی رووەکەوە، چونکە نەفسی هەستکەری هەیە.

له لوتکەی هەرەمی سروشت یان جیهانی ژێر هەسارەی مانگدا مرۆڤ هەیە، کە فۆرم زۆر بە روونی دەردەکەوێت، چونکە ئەقڵ یان نەفسی ئاقڵی هەیە. مرۆڤ تاکە بوونەوەرە، کە ئاقل بێت، چونکە بنەمای ئەقڵیی لە هەبووەکانی تری جیادەکاتەوە. هەرچەندە نەفسی هەناسەدەری هەیە و بەمەش هاوبەشە لەگەڵ رووەك و لە نەفسی هەستکەریشدا هاوبەشە لەگەڵ گیانلەبەراندا، بەڵام نەفسی ئاقڵی هەیە، کە تایبەتە بە خۆی و لەوانی تری جیادەکاتەوە[٦٥].

لێرەوە دەتوانین بڵێین: بالاترین هەبووی نێو سروشتە، چونکە بالاترین فۆرمی هەیە، هەموو هەبووەکانی تریش بۆ خزمەتی ئەم هەن: (سروشت هەموو شتێکی لە بەرژەوەندی مرۆڤ خولقاندووە) وەك پێشتر باسمانکرد. بەم شێوەیە دەبینین، کە چەند بە روونیی هیرارکییەت بە نێو میتافیزیکای ئەرەستۆدا رۆچووە و چ پەیوەندییەکی توندوتۆڵی بە بیرۆکەی هەیولا و فۆرمەوە هەیە[٦٦].

تەوەری دووەم

نموونە پراکتیکییەکان

بەشی یەکەم

مێینە و بایۆلۆژیا

((ئەگەر ئەبۆکراتس تاڕادەیەك شایەنی ئەوە بێت پێی بلێین باوکی پزیشکی، ئەو کات ئەرەستۆ شایەنی ئەوەیە پێی بوترێت باوکی بایۆلۆژیا)).

جۆرج سارتۆن (مێژووی زانست) ب٣ ل ٢٧٧

((بیر و راکانی ئەرەستۆ لە بایۆلۆژیادا کاریگەرییەکی گەورەی لە سەر سەدەکانی دوای خۆی هەبوو، زیاترێك لە سەر بیرکردنەوەی تیۆریی بنیاتیی نابوو، وەك لەوەی لە سەر ئەزموون)).

سیمۆن دی بۆڤوار (پیری) ل ٢١-٢٢

یەکەم
بایەخدانی ئەرەستۆ بە بایۆلۆژیا

ئاساییە ئەگەر ئەرەستۆ گرنگی بە بایۆلۆژیا بدات، تیایدا بە دوای نموونەی پراکتیکیدا بگەڕێت بۆ تیۆرەکانی دەربارەی وەزیفە و هیرارکییەت و فۆرم و هەیولا و...هتد، بە جۆرێك کە تیۆرەکەی دەربارەی ژن پشت ڕاست بکەنەوە. باوکی ئەرەستۆ (نیکۆماخۆس) لە خێزانێك بووە، چەندین نەوە بە پزیشکییەوە سەرقاڵ بوون، بۆ خۆشی پزیشکی تایبەتی پادشا ئەمینتاسی دووەم، باپیری ئەسکەندەر بوو[٦٧]. چاوخشاندنێکی خێرا بە نووسینەکانی مامۆستای یەکەمدا، بۆمان دەردەخات چەندە گرنگی بە بایۆلۆژیا داوە، بە ڕادەیەك بووە بە گرنگترین بواری توێژینەوەکانی. ڕاستە ئەو مەوسوعەیەکی گەورەی هەموو زانستەکان بوو لەو سەردەمەدا، لە زانست و فەلەکناسی و بیرکاری و سروشت، بێگومان جگە لە زانستە فەلسەفییەکان (کە ئەمەشە هۆکاری ناونانی بە مامۆستای یەکەم) بەڵام لە بایۆلۆژیادا پێشەنگ بووە[٦٨].

جا لەبەر بە هێزیی تێبینییەکانی، یان ئەو بەڵگانەی لە تێبینیی کەسانی ترەوە کۆیکردبوونەوە، یاخود لەبەر گفتوگۆ تیۆرییەکانی بێت، وەك ئەوەی دەیڤد ڕۆس دەڵێت: (بە ڕاستی ئەرەستۆ بەبێ ڕکابەر لە کۆندا، گەورەترین زانای بایۆلۆژیا بووە)[٦٩]. تەنانەت زانایەکی گەورەی بایۆلۆژیای مۆدێرنی وەك (چارلز داروین) دەربارەی دەڵێت: (من لینایۆس و کوڤییەم دەپەرست، بە شێوەی پەرستنی جیاواز. بەڵام ئێستا- بە بەراورد بە ئەرەستۆی پیر- لە دوو قوتابی زیاتر نین)[٧٠].

لێرەوە مەترسی بۆچوونە بایۆلۆژییەکانی ئەرەستۆ دەردەکەوێت، کە ماوەیەکی زۆر بە سەر بیری مرۆییدا زاڵ بوون، ڕەنگە درێژتر بێت لەو ماوەیەی لۆژیکە فۆرمییەکەی باوبوو. تا سەدەی پێشوو هەر زاڵ و کاریگەر بوو، سەرەڕای ئەو هەڵانەی لەو بۆچوونانەیدا هەن: (کتێبی مێژووی گیانلەبەران باشترین نووسینی

ئەرەستۆیە و گەورەترین بەرهەمی زانستی وڵاتی یۆنانە لە سەدەی چوارەمی پ.ز دا. بایۆلۆژیا بیست سەدە چاوەڕێ مایەوە، تا کتێبێك بنووسرێت شان لە شانی بدات)[٧١].

ئەرەستۆ لەم کتێبەدا زیاتر لە پێنج سەد جۆر گیانلەبەری باسکردووە. ڕەنگە بۆ ئێستا ئەم ژمارەیە زۆر نەبێت، بەڵام بۆ ئەوکات زۆر بووە. لە باوکییەوە توێکاری فێربووبوو، بۆ خۆی زیاتر لە پەنجا گیانلەبەری توێ توێ کردووە، بەڵام تەنانەت یەك لاشەی مرۆڤیشی توێ توێ نەکردووە. (ڕەنگە کۆرپەلەیەکی توێ توێ کردبێت)، بەڵام زانیاری راستەوخۆی لێ وەرنەگرتووە[٧٢]. ئەو زانیارییەکانی لە چەند سەرچاوەیەکی جۆراوجۆرەوە وەردەگرت: لەوانەش تێبینی کەسانی تر و شوان و راوچییانی (گیانلەبەر و باڵندە و ماسی) لە دەریای ئیجە. بۆیە ئەو سێ کتێبە بایۆلۆژییەی کە باسی (مێژووی گیانلەبەر) دەکەن ئەوانیش- (بەشەکانی گیانلەبەر) و (سروشتی گیانلەبەر) و (زاوزێی گیانلەبەر)[٧٣] هەمان بەهایان نییە، هەندێکیان چەند ئاماژەیەکی گشتین بەبێ وردەکاریی و روونکردنەوە، هەندێکیشیان گێڕانەوەی چەند چیرۆکێکن کە گەڕیدەکان گێڕاویانەتەوە[٧٤]. دەگێڕنەوە ئەسکەندەری مەزن، فەرمانی بە راوچییانی خۆی و پاسەوانی راوەکانی و راوچییانی تر و غەیری ئەمانیش داوە، کە هەرجۆرە گیانلەبەرێکی ویست، بێدەنێ و هەر زانیارییەکیشی ویست پێی ببەخشن[٧٥]. لێرەدا گرنگە ئاماژە بە دوو خاڵ بدەین:

یەکەم: وەك وتمان دەستپێك (سەرەتا) ئەو بنەمایانەیە، کە ئەقڵ دیارییان دەکات، ئەوەتا لێرەدا ئەرەستۆ بە دوای فۆرم و مادەدا دەگەڕێت و ئەو هیرارکییەتەی باسمانکرد بە روونیی دیارە. بە جیاوازیکردن لە نێوان هەبووە زیندووەکان و بێ گیانەکان دەست پێدەکات. باسمانکرد کە دووەمیان لە خزمەتی یەکەمیاندایە، واتا بێ گیانەکان لە خزمەتی ژیاندان بە شێوەیەکی گشتی. بەڵام لێرەشدا لە مەملەکەتی ژیاندا و لە نێوان خودی بوونەوەرە زیندووەکانیشدا، جیاوازی دەکات. هەر لە سەرەتاوە بە شێوەیەکی سەر بەرەو ژوور ریزکراون: سەرەتا رووەك، لە سەرووی ئەوانەوە گیانلەبەران، لە سەرووی ئەمانیشەوە مرۆڤ. پێوەریش بۆ سەرکەوتن و

ژێرکەوتن لەم پلەبەندییەی گیانلەبەراندا، بریتییە لە بڕی گەرمی لەو بوونەوەرە زیندووەدا. ئەوەی لە خوارەوەی ریزبەندییەکەدایە، کەمترین گەرمیی تێدایە. دەڵێت: (لە پلەبەندیی زیندەوەراندا بە گشتی، جیاوازی و پلەبەندیی لە پلەی گەرمیدا بە روونی دەبینین) (٥٨٨- ١ ب)[٧٦]. سروشتیش هەنگاو بە هەنگاو لە بێ گیانەکانەوە بەرەو زیندەوەران دەچێت[٧٧].

دووەم: ئەو دیدگایەی ئەرەستۆ بۆ بایۆلۆژیا هەیەتی، هەمان دیدە فەلسەفییەکەیەتی لە تێگەشتنی جیهاندا. بایۆلۆژیا یان هەر زانستێکی تر، تەنیا کۆمەڵێك فاکت نییە، کە توێژەر لە رێگەی بینین یان تێبینی کردنەوە کۆی بکاتەوە و پاشان هەستێ بە لێکدانەوەی و...هتد، بەڵکو زانینی راستەقینە (کە دواجار زانینی فەلسەفییە) ئەوەیە هەستین بە دانی پاساوی ئەقڵیی بۆ لێکدانەوەی ئەوەی بۆچی ئەو فاکتانە بەم شێوەیە بوون و بە شێوەیەکی تر نەبوون. لە هەر کایەیەکی تری زانیندا بێت، هەوڵی زانینی فەلسەفی دەدەین، زانینی فەلسەفیش بریتییە لە کەشفکردنی زەرووڕەتی ئەقڵیی، کە لەناو فاکتەکاندا شاراوەیە[٧٨]. ئەمەش واتە: (لێکدانەوەی فاکتەکان پشت بە کۆمەڵێك بنەما دەبەستێت، کە زۆرجار بنەماگەلێکی میتافیزیکین. خاڵی دەستپێك لە هەر بابەتێکدا ئەم بنەمایانەی تێدایە، کە لە رێگەی ئەقڵ یان ناوسەوە Nous پێیدەگەین، تا بگەینە ئەوەی کە ئەمە تاکە رێگەی فەلسەفییە بتوانین لە رێگەیەوە لە واقیع تێبگەین. ئەقڵ وەك ئەرەستۆ دەڵێت یەکەم بنەڕەتی زانستە)[٧٩]. ئەم بنەما میتافیزیکییانە، بە رای ئەرەستۆ، دەمانگەیەننە دۆزینەوەی ئەو هۆکارانەی، کە دەشێت پێشەکییەکان بن، لە کاتێکدا ئەو فاکتانەی تێبینییان دەکەین ئەنجامەکان بن. ئەمەش چونکە بنەماکانی زانست، لای ئەرەستۆ، بە پێی سیستەمی ئەقڵیی جیهان دیاریی دەکرێن[٨٠].

بەم شێوەیە دەبینین بایۆلۆژیا، تەنیا چەند فاکتێك نییە تا پشتگیری تیۆرەکەی لە سەر ژن پێبکات، بەڵکو بە پێچەوانەوە، پراکتیککردنێکی نموونەییە بۆ بیرۆکە میتافیزیکییەکانی، بیرۆکەی وەزیفە و هیرارکییەت و مادە و فۆرم و...هتد، وەك

پاش کەمێکی تر روونی دەکەینەوە. لێرەدا دەردەکەوێت نزم بوونی ژن لەبەر ئەوەیە تەنیا (هەیولا)یە، لە کاتی منداڵبووندا تەنیا کەرەستەی خاومان دەداتێ. کەچی پیاو باڵاترە، چونکە ئەو (فۆرم) یان (ئەقڵ) یان (ڕۆح)ەیە، کە ژیان بەو کەرەستە خاوە دەبەخشێت[٨١].

ژن گەرمیی لە پیاو کەمترە، بۆیە لەویش نزمتر دەبێت. ژن لاوازتریشە، چونکە مادە پاسیڤە و فۆرم ئەکتیڤە[٨٢]. ئەمانە و زۆر بیرۆکەی تریش، کە لایەنگیری لە تیۆرەکەی ئەرەستۆ لە سەر ژن دەکەن، دایدەبەزێننە پلەیەکی ناوەندیی لە نێوان کۆیلە و پیاوی ئازاددا.

دووەم

بایۆلۆژیا و سروشتی ژن

ئەو بیرۆکەیەی فەیلەسوفی فەڕەنسی گاستۆن باشلار (١٨٨٤-١٩٦٢) کە دەڵێت: هیچ زانایەك بە زیهنێکی خاڵی لە بیر و بۆچوونەوە لە بابەتێك ناکۆڵێتەوە، واتە (بە بوونیاتێکی ئەقڵیی بەتاڵەوە)، بەڵکو لە کاتێکدا لە بابەتە زانستییە جیاوازەکان دەکۆڵێتەوە، چەندین بیرۆکە (و بۆچوونی) پێشینە ئامادەکراوی هەیە. ئەو بیرۆکەیەی باشلار بە سەر هیچ زانایەکدا بە هێندەی ئەرەستۆ، کە زانای بایۆلۆژیا بوو ناچەسپێت! بەڵام باشلار، کە پێیوایە کاتێك رۆح خۆی بۆ رۆشنبیرییەکی زانستی ئامادە دەکات، گەنج نییە، بەڵکو پیرە و تەمەنێکی زۆری بڕیوە، تەمەنی بە قەد تەمەنی ئەو حوکم و بۆچوونە پێشینانەیە کە هەیەتی[٨٣]. واتە ئەم رۆحە هەڵگری چەند بۆچوونێکی پێشینەیە. ئەگەر باشلار وا دەڵێت، مەبەستی ئەوەیە زانا پێویستە سەرەتا بە پرۆسەی پاککردنەوەی ئەقڵیی (التطهير العقلي) هەستێت، بۆ ئەو بیرۆکە زاڵانەی کە بە زیهنیەوە نوساون[٨٤].

ئەمەش فرانسیس بیکۆن باسیکردووە، کاتێك دەڵێت ئەرەستۆ، بیرە لۆژیکی و میتافیزیکییەکانی دەگوازێتەوە سەر سروشت[٨٥]. رەنگە باشترین بوارێك ئەم بیرۆکەیەی ئەرەستۆی دەربارەی ژن تێدا دەربکەوێت، بواری بایۆلۆژیا بێت. کاتێك دێتە مەیدانەوە، خۆی بە پاشخانێکی میتافیزیکی پڕ چەك کردووە، کە رێنمایی دەکات و بیرکردنەوەی ئاڕاستە دەکات: تیایدا بە دوای مادە و فۆرمدا وێڵە، وەك لە بەشی پێشوودا باسمانکرد، مادام فۆرم باڵاترە، کەواتە دەبێت پیاو فۆرم بێت. ئەمەش چەند ئەنجامێك بە دوای خۆیدا دەهێنێت، کە لە بەشی دواتردا (بەشی سیاسەت)

باسی دەکەین، بەوەی لەبەر ئەوەی پیاو ئەقڵی زیاترە، بۆیە دەبێت ئەو حوکم بکات. ژنیش ئەقڵی نوقسانە، بۆیە دەبێت تەنیا گوێ بگرێت و فەرمان جێبەجێ بکات. هەروەها لە بایۆلۆژیادا بە دوای هیرارکییەتدا دەگەڕێت، پلەبەندیی بوونەوەرە زیندووەکان، کاتێك ئەوەی نزمە بۆ خزمەتی بەرزەکە هەیە. هەر وەك بە دوای وەزیفەشدا دەگەڕێت، کە هەر ئەندامێك پێی هەڵدەستێ و چوار هۆکارەکە (العلل الاربع) و...هتد. با لە سەرەتاوە دەست پێ بکەین.

بینیمان ئەرەستۆ چەندە بایۆلۆژیای بە بابەتێکی گرنگ زانیوە، بەڵام بە جۆرێك سەیری کردووە، وەك ئەوەی توێژینەوە لە سێ بابەتی سەرەکی بکات، ئەوانیش:

١) مەسەلەی وەچەخستنەوە Reproduction or Generation.

٢) مەسەلەی هەستکردن Sensation.

٣) مەسەلەی جووڵە Movement.

بابەتی یەکەم وەك بنەڕەتێك وایە بۆ دوو بابەتەکەی تر، چونکە بە خودی خۆی (لە خۆیەوە هەیە Per se) بەڵام دووانەکەی تر، دوای بوونی ئەم پەیدا دەبن. بۆیە بە شێوەیەکی سەرەکی گرنگی بەمەیان دەدەین. ئەرەستۆ چەندین دیمەن و تێبینیی بەهێز دەربارەی وەچەخستنەوە (مناڵبوون) دەهێنێتەوە و پێی وایە مناڵبوون بە سێ ڕێگە دەبێت:

أ) وەچەخستنەوەی خود بە خود Spontaneous Generation.

ب) وەچەخستنەوە لە ڕێگەی یەك باوانەوە Single paren[٨٦]

ت) وەچەخستنەوە لە ڕێگەی دایك و باوکێکەوە two parent.

مامۆستا یۆنانییەکەمان بڕوای بە لەدایکبوونی خود بە خود هەبوو، تەنانەت ئەم تیۆرە بۆ چەندین سەدە ئەقڵی هەموو مرۆڤەکانی داگیرکردبوو، تا لە سەدەی هەژدەدا و لە سەر دەستی زانای فەڕنسی لویس پاستیۆر (١٨٢٢-١٨٩٥)، لە ئەنجامی تاقیکردنەوەکانی لە سەر بەکتریا، توانرا هەڵبوەشێنرێتەوە[٨٧].

لە دایکبوون لە یەك باوانەوە، ئەرەستۆ لای وابوو لە جیهانی رووەکدا روودەدات، لەگەڵ هەندێك لەو گیانلەبەرانەی کە لە وەستاویی و نەجولاّندا لە رووەك دەچـن. لــە راستیدا زیاتر گرنگی بە تیۆری سێیەم دەدات و لە ئێستاشـدا هـەمان تیـۆر بـە لای ئێمەوە گرنگـە، چـونکە چـەند بابـەتێکی گرنگـی باسـکردووە، کـە پەیوەندییـەکی راستەوخۆی بە تیۆرەکەیەوە دەربارەی ژن هەیە.

ئەرەستۆ زۆر گرنگی بە وەچە خستنەوە یان لە دایکبوون داوە و پێی وایە زیـاتر لە هەر کارێکی تر (سروشتی)یە، ئەمەش بۆ بوونەوەرە زیندووە پێگەیشتووەکان، یان ئەوانەی گەشەیان کامڵ بووە، وەزیفەیەکی سروشتییە بـۆ ئـەم بوونەوەرانـە، چـونکە تاکە رێگەیە بۆ گەیشتن بە نەمریی. دەڵێت: (سروشتیترین وەزیفەی هەر بوونەوەرێك، کە کامڵ بێت نەك نوقستان- واتە وەچەخستنەوە تیایدا خود بە خود نەبێت- ئەوەیە کە بوونەوەرێکی هاوشێوەی خۆی لە دوای خۆی جێبهێڵێت: گیانلەبەر گیانلەبـەرێکی تر، رووەك رووەکێکی تر، بە جۆرێك بە پێی وزەی خۆی بەشـدار بێـت لـە ئـەزەلی و ئیلاهیــدا. ئەمـــەش کەڵکەڵـــەی هـــەموو بوونـــەوەران و ئامـــانجی چـــالاکییە سروشتییەکانیانە. بەڵام پاش کەمێکی تر بۆمان دەردەکـەوێت، کـە تـەنیا نێرینەیـە نەمریی دەست دەکەوێت، چونکە ئەو رۆح بە کۆرپەلە دەبەخشـێت. لێـرەدا بایـەخی مێینە دەردەکەوێت، کە ئەرەستۆ بە روونیی رۆڵی ئەوی دیاریکردووە. ئەگەر وەزیفەی کۆیلە جێبەجێکردنی داواکارییەکانی خێزان و دابینکردنی پێویستییە رۆژانەییـەکانی بێت، ئەوا وەزیفەی یەکەمی مێینە بریتییە لە وەچەخستنەوە یان منـاڵبوون. ئەگـەر دەمانەوێت بە باشی لە رای ئەرەستۆ دەربارەی ژن لە کتێبی (سیاسەت)دا تێبگـەین، پێویستە بگەڕێینەوە سەر نووسینەکانی لە بایۆلۆژیادا.

ئەگەر ئەرەستۆ بایەخی بە پرۆسـەی وەچەخسـتنەوە دابێـت، کـە دەبێتـە هـۆی بەشدارکردنی بوونەوەری زیندوو لە ئەزەلی ئیلاهیدا و نەمریی بـۆ جۆرەکـەی تۆمـار دەکات، ئەوا لە نێو ئەم پرۆسەیەشدا بایەخی بە سێ کێشەی سەرەکی داوە:

١) بەشداریکردنی هەریەکە لە نێر و مێ لە پرۆسەی وەچەخستنەوەدا.

٢)   بەشداریکردن لە دیاریکردنی رەگەزی کۆرپەلەدا.

٣)   ئایا بەشداریکردن بە هەموو جەستە دەبێت یان تەنیا بە ئەندامێکی دیاریکراو.

بە خێرایی باسی هەریەکە لەم خاڵانە دەکەین، چونکە گرنگن بۆ تیشک خستنە سەر سروشتی ژن لای ئەرەستۆ.

سێیەم
ڕۆڵی نێر و مێ

لە کتێبی (زاوزێی گیانلەبەران) دا، ئەرەستۆ بەم شێوەیە پێناسەی نێر و مێ دەکات:

(پێناسەی نێر جیاوازە لە مێ، لەبەر ئەو توانا تایبەتانەی هەیـەتی، مەبەسـت لـە نێـر ئەوەیە کە تۆو دەخاتە جەستەی بەرامبەرەوە، مەبەست لە مێینەش ئەوەیە کە تـۆو لـە نێـو جەستەی خۆیدایەتی، ئەم تۆوەش پێشـتر لـە خاوەنەکەیـدا -مەبەسـت پیـاوە- هـەبووە)[٨٨].

پێناسەی لەو شێوەیەش نەك تەنیا ئاماژە بە لایەنی توێکاری تایبەت دەدات، بـەڵکو پلـە و نمرەش لە بووندا دیاری دەکات. چەند (توانایەکی تایبەت) لای پیاو هەن کە ژن نییەتی، بۆیە ڕۆڵی تایبەتییان لە پرۆسەی وەچەخستنەوەدا دەبێت و وەزیفەشیان جیاواز دەبێـت. لێـرەوە و بەردەوام بە چەند شێوەیەك، نێرینە بەرزتر و بە بەهاترە لە ژن[٨٩]. با سەیرێکی بەشداریکردنی هەردووکیان بکەین لە وەچەخستنەوەدا، بەو مەرجەی ئەو کلیلە سەرەکییانەمان لە زیهندا بێت کە باسمانکرد. ئەوانە بنەڕەتی میتافیزیکیی تیۆرەکەن، هەر وەك بنەڕەتی دروستبوونی هەموو گەردوونیشن. لەوانەش بۆ نموونە بیرۆکەی هیرارکییەت یان پلەبەندیی، هەروەها ئەو بیرۆکەیەی پێی وایە هەموو دونیا لە هەیولا و فۆرم پێکهاتووە، فۆرمیش (لەبەر ئەوەی ڕۆحە، بـاڵاتر و گرنگتر دەبێت لە هەیولا کە مادەیە). ئـەم بیرۆکانـە هـەمویان هـەن، بـەڵکو بنـەڕەتین لـە بایۆلۆژیادا.

وەك بینیمان سێ جۆر وەچەخستنەوە (لە دایکبوون) هەن: خود بە خود، لە یەك باوانەوە (وەك لە ڕووەکدا) و لە دایك و باوکێك. بەڵام بە ڕای ئەرەستۆ باشتر وایە ڕەگەزی باڵا (نێرینە) لە ڕەگەزی نزم (مێینە) جیا بێتەوە. ئەگەر فۆرم وەك باسکرا، باشتر بێت لە هەیولا یان مادە و زیاتر ئیلاهیانە بێت، ئەو کات باشتر وایە، هێندەی دەکرێت، نێرینە لە مێینە جیا بێتەوە[٩٠].

دەڵێت: لە هەموو گیانلەبەرانی جووڵاودا، نێر لە مێ جیا دەبێتەوە، تا یەکێکیان ببێتـە نێر و ئەویتریان بە مێ، هەرچەندە سەر بە هەمان جۆریش بن. بۆ نموونە دەوترێت: پیـاو و ژن

هەردووکیان مرۆڤن، ئەسپ و ئێستریش هەردووکیان گیانلەبەری سوارین و...هتد. بەلاّم لە رووەکدا ئەم دوو هێزە تێکەڵ دەبن و لە یەکتری جیانابنەوە، بۆیە بە خۆیان وەچەدەخەنەوە و سپێرمیان نییە، بەڵکو تۆو (بذور) یان هەیە[٩١].

جارێکی تریش دەبێت بزانین، دیدی میتافیزیکانەی ئەرەستۆیی لێرەشدا زاڵە، واتە بیرۆکە میتافیزیکییەکەی دەهێنێت و بە سەر ئەو بابەتانەی لێیان دەتوێژێتەوە، پراکتیکی دەکات. ئەگەر لە گەردوون و سیاسەت و کۆمەڵگاشدا هیرارکییەت هەبێت، لە بایۆلۆژیاشدا هیرارکییەتێك هەیە، واتە ریزبەندیی سەرەو ژوورانەی ژیان. (واتە سروشت بەرە بەرە هەڵدەکشێت، لە شتە بێ گیانەکانەوە بەرەو بوونەوەرە زیندووەکان یان ژیانی گیانلەبەران، بە جۆرێك ئەستەمە هێڵی جیاکەرەوەی ورد دابنێی. بەلاّم بە شێوەیەکی گشتی لە سەرووی شتانی بێ گیانەوە، رووەك دێت، جۆرەکانی رووەکیش بە پێی گەرمیی نێویان جیاوازن. ئەگەر رووەك بە بەراورد بە گیانلەبەران بە نازیندوو بێتە ژماردن، کەچی بەراورد بە بێ گیانەکان زیندوون. ئاشکرایە پلەبەندییەکی سەرەو ژوورانە هەیە لە رووەکەوە بەرەو گیانلەبەر...)[٩٢].

لە جیهانی گیانلەبەراندا و لەنێو هەر جۆرێك گیانلەبەردا، ئەرەستۆ جیاوازی لە نێوان نێر و مێدا دەکات، رای وایە مێینە هەڵگری وەچەیە، یاخود لە ناویدا وەچە گەشە دەکات، بۆیە لە زەوی دەچێت. رەنگە ئەمەش بێت هۆکاری ئەوەی شاعیران بە زەوی دەڵێن (دایك) و بە ئاسمانیش (باوك). ئەرەستۆ پێی وایە نەفس (یان رۆح) هێزی ژیانە و لە بوونەوەرە زیندووەکاندا بنەڕەتە[٩٣]، لەبەر ئەوەی جۆری بوونەوەرە زیندووەکان سیانن، بە دواشیدا جۆری نەفسەکان سیان دەبن: نەفسی هەناسەدەر، بەرپرسە لە پرۆسەی خواردن و لە رووەکدا هەیە. نەفسی هەستکەر، کە لە گیانلەبەردا هەیە، پاشان نەفسی ئاقڵ، کە لە مرۆڤدا هەیە. نەفس لە هەموو حاڵەتەکاندا هۆکار و بنەمای جەستەی زیندووە، هەر ئەویش جەوهەری جەستە هەناسە دەرەکانە، مادام هۆکاری هەر شتێك جەوهەری ئەو شتەیە[٩٤].

ئێستاش دەگەینە رۆڵی هەریەکە لە نێر و مێ لە پرۆسەی زاوزێدا. ئەرەستۆ پێیوایە رۆڵی گەورە و یەکلاکەرەوە، رۆڵی نێرینەیە، کە فۆرم یان هۆکارە و بنەمای ژیان (رۆح) و نەفس بە کۆرپەلە دەبەخشێت. لە کاتێکدا مێینە تەنیا هەیولا یان مادە دەبەخشێت، کە خۆی لە

خوێنی سوڕی مانگانەدا دەبینێتەوە. ئاوەها دەبینین ڕۆڵی ژن لە زاوزێدا، بریتییە لە بەخشینی مادەی پرۆسەکە، کە لە خوێنەکەدایە. نێرینە فۆرم و جووڵەمان پێدەدات، مێینەش جەستەی هەیولا[٩٥].

ئەم بیرۆکە ئەرەستۆییە کە ڕۆڵی ژن لە کاری زاوزێدا، تەنیا بە دانی خوێن (ئەو مادەیەی کۆرپەلەی لێ دروست دەبێت) دیاری دەکات، سەردەمانێکی زۆر بە سەر بـیری مرۆڤایەتیـدا زاڵبوو، بێ ئەوەی هیچ گۆڕانێکی بە سەردا بێت، یان تەنانەت گومانیشی لێبکرێت. ئـەوەی سەیرە ئەم بیرۆکەیە لە سفری حیکمەتیشدا هەیە (کە حیکمەتی سولەیمانیشی پێدەڵێن). لـەم سفرەدا دەڵێت: (...لە ماوەی دوو مانگدا دروستبوو، لە خوێن و تۆوی پیاو و ئـەو لەزەتـەی لەگەڵ خەوتندا دێتە ئاراوە). (ئیسحاحی حەوتـەم: ٢). هـەروەها لـە کتێبـەکانی (زانسـتی زاوزێ)شدا هەیە، کە لە سەروبەندی سەدەی شانزەدا نووسراون. وەك کتێبـی (سـکپڕی و لـە دایکبـوون)ی یـەعقوب ڕۆیـڤ سـاڵی ١٥٥٤ ز. کـەس بـە شـێوەیەکی یەکلاکـەرەوە هەڵینەوەشاندەوە، تا ولیام هارڤی لە کتێبەکەیدا دەربارەی زاوزێی گیانلەبەران ساڵی ١٦٥١ ز، کردی. ئەمەش پاش توێ توێ کردنی کۆمەڵێك ئاسکی مێینە کە لە باخچەکەی پادشا شارلی یەکەمدا هەبوون[٩٦].

ئەو قسانەی پێشوو، بە ڕای ئەرەستۆ، تیشکی زۆر دەخەنە سەر ڕۆڵ و دۆخی ژن لە ڕووی بایۆلۆژییەوە. سەرەڕای ئەوەی ژن بە هیچ سپێرمێك بەشـداری ناکـات، بـەڵام بـەو ڕەگـەزە بەشدارە، کە شلەی خوێنی لێ دروست دەبێت، یـان ڕەگـەزێکی هاوشـێوەی ئەمـە کـە لـە گیانلەبەرە نازیندووەکاندا هەیە.

ئەگەر لە گۆشەیەکی تیۆرییەوە سەیری بابەتەکە بکەین، هەمان شـت دەبیـنین. لێـرەدا تێدەگەین، کە پێویستە کەسێك هەبێت وەچە دروست بکـات و کەسـێکیش وەچـە بخاتـەوە، تەنانەت ئەگەر ئەم دووانە لە یەك شتدا کۆببنەوە، هەر دەبێـت لـە جـۆردا جیـاواز بـن. لـە گیانلەبەرانیشدا کە ئەم دوو سیفەتە جیاوازن، جەستەی بەشداریکەری ئیجابی (پـۆزەتیڤ) و جەستەی بەشداریکەری سەلبی (نێگەتیڤ) دەبێت جیاواز بن. هەروەها ئەگەر نێرینە ئیجابی بێت، ئەوا ئەو جووڵە دەخوڵقێنێت، کەچی مێینە لەبەر ئەوەی سەلبییە، ئەوەی بەشداری پـێ

دەكات و پێشكەشی كۆرپەلەی دەكات، نابێت سپێرم بێت، بەڵكو مادەیە. لە راستیدا هەر ئەمەشە روو دەدات، چونكە رەگەزی سروشتی شلەی خوێنەكە، مادەی سەرەتاییە[٩٧] لەم دەقەوە چەند تێبینییەك دێنە پێشەوە:

یەكەم: ئەرەستۆ هەر لە سەرەتاوە گریمانی بوونی فۆرم و مادە دەكات لە بواری بایۆلۆژیادا و دەست دەكات بە گەڕان بە دوایاندا.

دووەم: ئەو قسەیەی ئەپیكۆرییەكان رەت دەكاتەوە، كە دەیانوت ژن بە سپێرم بەشداری دەكات.

سێیەم: پیاو دەكاتە فۆرم و ژنیش بە مادە یان هەیولا. هەروەها پیاوەكە ئیجابی و چالاكە و جووڵە و ژیان بە مادە دەبەخشێت، بەڵام ژن لایەنی سەلبی و وەرگرە و رۆڵی تەنیا بەخشینی شلەی خوێنەكەیە.

چوارەم: مادام پیاو چالاك و ئەكتیڤە، ئەو جووڵە دروست دەكات (واتە هۆكاری جووڵەیە). ژنیش مادام سەلبییە، ئەوا جووڵەی لە سەر دەكرێت.

پێنجەم: (سروشت هەر كارێكی دەیكات، بەوپەڕی دەست رەنگینییەوە كار لە هەموو وردەكارییەكاندا دەكات، رێك بەو شێوەیەی كە ئەقڵ لێی چاوەڕێ دەكات)[٩٨].

لە هەموو ئەمانەوە ئەرەستۆ دەگاتە ئەم دەستەواژەیە:

كەوابێ دەتوانین بڵێین:

١)پیاو بە سروشتی خۆی هۆكار یان بنەمایە.

٢)پیاو پیاوە لەبەر توانا تایبەتەكەی، ژنیش ژنە لەبەر نەتوانینە تایبەتەكەی.

٣)خاڵی جیاكەرەوە، كە توانین و نەتوانین دیاری دەكات ئەوەیە، كە ئەو بوونەوەرە لە ئامادەكردنی خۆراكی كۆتاییدا كاریگەرە یان نا.

٤)هۆكاری ئەمەش لە (بنەما)، واتە لەو بەشەی جەستەدایە، كە گەرمیی سروشتیی تێدایە[٩٩].

چوارەم
دیاریکردنی رەگەزی کۆرپەلە

پیاو، رۆح یاخود فۆرم بە خوێن، کە وەك مادەیەکی مـردوو وایـە دەبەخشـێت. لێرەوە پیاو بە وەزیفەی هۆی کـارا هەڵدەسـتێت. ژنـیش تـەنیا هـەیولا دەبەخشـێت (خوێنی ژن وەك سپێرمی پیاو وایە، مەبەستمان لەو خوێنە زیادەیەیە، کە ژن لەبـەر کەمی گەرمییەکەی، نەیتوانیوە کارێك بکات سپێرمی بە سەردا بچەسپێت، چـونکە ئەم سپێرمەش فۆرمە، بۆیە بە وەزیفەی هۆی ئامانجـەکی یـان فـۆرمی لـە منداڵـدا هەڵدەستێت. لە کاتێکدا خوێنی ژن تەنیا هۆی مادییە. رەگەزی نێر کار لە رەگـەزی مێ دەکات، بە هەمان ئەو شێوەیەی کە هەوێن کـار لـە ماسـت دەکـات، ئەمـەش بەراوردێکە لە نێوان شتێکی سروشتی و شتێکی دەستکرددا)[١٠٠].

دەبێت لەوە ئاگاداربین، کە سپێرم شتێکی مادی نییە، تا لەگەڵ خوێنی ژنەکەدا تێکەڵبێ و کۆرپەلە پێکبهێنێت، بەڵکو فۆرم یان رۆحە. کاتێك پیـاو ئـەم سـپێرمە دەکاتە جەستەی ژنەوە، لە راستیدا شتێکی مـادی پێنـادات تـا ببێتـە بەشـێك لـە کۆرپەیەکی داهاتوو[١٠١]. رێك وەك ئەوەی کاتێك دارتـاش مێزێـك دروسـت دەکـات، شتێکی مادی ناخاتە سەر ئەو مادەیەی کـە کـاری لـە سـەر دەکـات، کـە ئـەویش تەختەیە. بەڵکو لە رێگەی ئەو جووڵانەوە، کە ئەنجامیان دەدات شێوەیەك (فۆرمێك) بەو مادەیە دەبەخشێت، بە دەستەکانی ئامێرەکە دەجولێنێت، ئامێرەکانیش مادەکە دەجولێنن و...هتد. لە راستیدا ئاگاداریی ئەو لە هونەرەکەی، یان رۆحی هونەرەکەی کە فۆرمە، وای لێ دەکات دەستی یان هەر ئەندامێکی تری بە جـۆرێکی دیـاریکراو بجووڵێنێت. ئەم جووڵەیەش بە پێی گۆڕانی ئەو بابەتەی کاری تێدا دەکات، دەگۆڕێت. هەر بەم جۆرەش سروشت ئەم سپێرمە بەکاردێنێت لەو گیانلەبەرانەی کـە نێرینـەیان سپێرمی هەیە، وەك ئامرازێکی خاوەن جووڵە، بە هەمان شێوەی ئەو ئامێرانەی کـە

لە هەر هونەرێکدا بەکاردێن. ئەمەش ئەو ڕێگەیەیە کە نێرینە بەشدار دەبێت لە پرۆسەی زاوزێدا[١٠٢].

پێش ئەرەستۆش هۆکارەکانی دیاریکردنی ڕەگەزی کۆرپەلە قسەیان لە بارەوە کرابوو، ئەمیش لای خۆیەوە لە کتێبی (زاوزێی گیانلەبەران) دا باسی ئەو ڕایانەی کردووە. دەڵێت: (ڕا جیاوازییەکی زۆر هەیە لە سەر ئەوەی ئایا کۆرپەلە نێر دەبێت یان مێ، لەگەڵ ئەوەی ئایا ئەم جیاوازییە لە منداڵداندا دیاری دەکرێت یان پێش ئەوە. ئەنکساگۆراس - لەگەڵ هەندێك لە سروشتگەراکانی تردا- پێی وایە ڕەگەزی کۆرپەلە، هەر لە سەرەتاوە لە نێو سپێرمەکاندایە، چونکە سپێرمەکان لە پیاوەوە دێن، کەچی ژن شوێنی سپێرمەکە ئامادە دەکات و دەسازێنێت. ئەگەر نێرینە ڕاست بێت و مێینەش چەپ، هاوکات کۆرپەلەش نێر بێت، ئەوا دەکەوێتە لای ڕاستی منداڵدانەوە. کەچی ئیمپادۆکلیس پێی وایە ڕەگەزی منداڵ لە نێو منداڵداندا دیاری دەکرێت، ئەگەر منداڵدان گەرم بێت، ئەوا بەرهەمەکەی نێر دەبێت، ئەگەر ساردیش بێت، بەرهەمەکەی مێ دەبێت. هۆکاری ئەم ساردی و گەرمییەش بە کاریگەری خوێنەکە دەبێت، بە پێی ساردی و گەرمی و کۆنی و تازەیی. دیمۆکریتۆسیش پێی وایە، ڕەگەزی کۆرپەلە لە منداڵداندا دیاری دەکرێت، بەڵام نەك بە گوێرەی ساردی و گەرمی، بەڵکو بە کاریگەری بڵاوبوونەوەی شلەی هەردوو کەسەکە و..هتد)[١٠٣].

ئەرەستۆ پێی وا نییە کەسانی پێش خۆی بە باشی لە مەسەلەکەیان کۆڵی بێتەوە، یان وەك پێویست لە ڕاستی نزیك بووبێتنەوە، بۆیە تیۆرەکەی خۆی دەخاتەڕوو کە لەوان زیاتر قەناعەت پێکەرە. بە پێی ئەم تیۆرە، وەك بنەما، ڕەگەزی کۆرپەلە لەو ساتەدا دەبێت کە جووتبوون ڕوو دەدات. دواتریش ئەندامە سێکسییەکانی کۆرپەلە، بە پێی پێویستی ئەو بوونەوەرە زیندووە بەم ئەندامە یان بەوی تر دروست دەبن[١٠٤].

لە سەر چەند بنەمایەکی هاوشێوە، ئەرەستۆ لێکدانەوە بۆ ڕەگەزی کۆرپەلە و خەسڵەتەکانی بۆماوەش دەکات. ئەگەر نێرینە بە تەواوی بە سەر مێینەدا زاڵ بێت، کۆرپەلە نێر دەبێت. ئەگەر خوێنی ژنەکە بە باشی ئامادەکرابێت، ئەوا لە ئەنجامی

کاریگەری پیاوەوە، شێوەی کۆرپەلە لە باوکی دەچێت. ئەگەر ئەم کاریگەرییەش زۆر بێت، ئەو کات کۆرپەلە نێر دەبێت و لە باوکیشی دەچێت نەك دایکی[١٠٥]. ئەگەر نێرینە رەگەزی زاڵ بێت، بەڵام ئەو جووڵەیەی دەیکاتە سەر ژنەکە، بە پێی کاردانەوەی ژنەکە بگۆڕێت، ئەو کات مندالەکە لە باپیری دەچێت، نەك لە باوکی. ئەگەر ئەم گۆڕانەش گەورە بێت، مندالەکە لە باپیرانی باوکی دەچێت. ئەگەر نێرینەش زاڵ بێت وەك تاکێك نەك وەك نێرێك، ئەوا کۆرپەلە مێ دەبێت، بەڵام لە باوکی دەچێت[١٠٦].

ئەگەر مێینە زاڵ بێت، کۆرپەلە مێ دەبێت و لە دایکیشی دەچێت. بەڵام ئەگەر رەگەزی مێ زاڵ بێت، کەچی ئاڕاستەی خۆی بگۆڕێت، ئەو کات کۆرپەلە مێ دەبێت و لە باپیرانی دایکی دەچێت[١٠٧].

لە هەموو حاڵەتەکاندا پیاو فۆرمان پێ دەدات، ژنیش مادە یان هەیولا، کە ئەو فۆرمەی بە سەردا دەچەسپێت. زۆر جاران ئەم مادەیە بە باشی ئامادە نییە، بۆیە چەسپاندنەکەش بە باشی نابێت. لێرەوە ئەرەستۆ بە توندی نکۆڵی لەوە دەکات، کە ژن جگە لە مادە هیچ شتێکی تر بە کۆرپەلە ببەخشێت. ئەمەش بووە هۆی ئەوەی دیدی ئەپیکۆرییەکان رەت بکاتەوە، کە پێیان وابوو ژن بە سپێرم بەشداری دەکات، بۆیە دەبینین چەند جارێك جەخت لەوە دەکاتەوە، کە ئەمە تیۆرەیەکی شکست خواردووە. دەڵێت: بە روونی بۆمان دەردەکەوێت بەشداریکردنی ژن لە پرۆسەی زاوزێدا، بریتییە لەو مادەیەی لە پرۆسەکەدا بەکاردێت، ئەمەش تەنیا لە خوێنی دایە.

هەندێك رایان وایە ژن لە کاتی جووت بووندا بە سپێرم بەشداری دەکات، ئەمەش بە هۆی ئەوەی هەندێکجار هەست بە جۆرێك لە چێژ دەکات، کە دەشێت بەراوردی بکەین بە چێژی پیاوان. هەروەها لە کاتی کاری سێکسیدا شلەیەك (مادەیەکی لینج) دەر دەدات، بەڵام ئەمەیان لای هەندێك لە ژنانە نەك لای هەموویان[١٠٨]. ئەمەش بە گشتی لای ئەو ژنانەیە کە پێستیان تەنك و ناسکە و

خاوەنی مۆرکێکی مێینایەتی ڕەسەنن، لای ئەوانەیان نییە کە پێستیان زبرە و دیمەنێکی پیاوانەیان هەیە[١٠٩].

ئەرەستۆ کە ئەم هەوڵە بۆ هەڵوەشاندنەوەی ئەم بیرۆکەیە دەدات، بۆ ئەوەیە بەرگری لە تیۆرەکەی خۆی بکات، کە پێی وایە ژن تەنیا بە خوێن بەشداری دەکات[١١٠]، ئەم خوێنەش مادە یان هەیولایە کە کۆرپەلەی لێ دروست دەبێت، کە لە پرۆسەی زاوزێدا ئاستی لە فۆرم کەمترە (چونکە هەمیشە فۆرم لە مادە باڵاترە). کەچی سپێرمەکان فۆرمن، بۆیە ڕەگەزی باڵا و پیرۆزترن، چونکە رۆح یان بنەمای ئەقڵی بە کۆرپەلە دەبەخشن و سەرچاوەی ژیان و بزووتنن. جا کەوابێ چۆن دەشێت مێینە سپێرمی هەبێت، لە کاتێکدا بوونەوەرێکی نزمە؟ ئایا ئەمە تێکدان و شێواندنی ریزبەندیی هەبووەکان و سیستەمی هیرارکییەتی گەردوون نییە؟ لە راستیدا هەر ئەم سیستەمەیە لای ئەرەستۆ، تەفسیری هەموو شتێك دەکات، لە ناویشیاندا پرۆسەی زاوزێ، کە تاکە پاساوی بوونی ژنە. ژن بوونەوەرێکە بێ توانا، پڕ کەمو کورتی، نزم و پاسیڤ، بۆیە دەبێت گوێڕایەڵ بێت. بەڵام پیاو ئەکتیڤە، چالاکە، بەرز و باڵایە، بۆیە دەبێت فەرماندەر بێت و حوکم بکات و بیر بکاتەوە، گفتوگۆ بکات، بۆچوون دروست بکات و بیانوو بهێنێتەوە، بۆیە مرۆڤێکی ڕەسەنە. بە تایبەتی پیاوی یۆنانی ئازاد، بەو شێوەیەی پاش کەمێك لە باسی سیاسەتدا بۆمان دەردەکەوێت، ئەم نەك تەنیا شیاوە بۆ حوکمکردنی ژن، بەڵکو بۆ حوکمی هەموو مرۆڤایەتیش. ژنیش هێندە بەسە شانازی بەوەوە بکات کە ڕۆڵی دەفر یان هەڵگرێکی پاسیڤ ببینێت، کە یارمەتی و کار ئاسانی بۆ پیاو دەکات تا منداڵی ببێت. ئەگەر ئێستا بە وردیی پرسیار لە ڕۆڵی دایك و باوك بکەین لە دیاریکردنی ڕەگەزی کۆرپەلەدا، وەڵامەکە ئەوە دەبێت: ئەرەستۆ بە شێوەیەکی زۆر هەش و ناڕوون باسی ڕۆڵی دایك و باوکی کردووە، ئەو ڕەگەزەی ئەرەستۆ ددانی بە ڕۆڵەکەیدا ناوە، پیاوە، چونکە ژیان بە کۆرپەلە دەبەخشێت، ئەمەش کاتێك (ڕۆح)ی پێ دەبەخشێت کە هۆکارە بۆ بوونی،

بەڵام ژن وەك وتمان، رۆڵی تەنیا بریتییە لە بەخشینی جەستە یـان مـادە بـەو ژیانـە تازەیە!

سەرەڕای ئەوەش وەزیفەی بنەڕەتی و کاملّی زاوزێ، هێنانی منداڵێکە لە باوکی بچێت نەك دایکی، لە خەسڵەتە سێکسییەکانی و ئەوانی تریشدا. هەر لادانێـك لـەم وێکچوونە (وێکچوون بە بـاوك) کەموکورتییـە[111]. لێـرەوە ئەرەسـتۆ دەڵێـت: (ئـەو منداڵـەی لـە دایـك و بـاوکی ناچـێت، بـە شـێوەیەك توشـی شـێواویی خـەڵقیی Monstrosity بووە، چونکە سروشت لەم حاڵەتەدا لە ئیدیاڵەکە لایداوە.

لە راستیشدا یەکەم لادان ئەوەیە منداڵەکە مـێ بێـت نـەك نێـر، هـەر چـەندە ئەمەش زەروورەتێکی سروشتییە، چونکە ئەو گیانلەبەرانەی کە دوو رەگـەزن دەبێـت بمێننەوە، هەروەها لە هەندێك حاڵەتدا نێر ناتوانێت بـە سـەر مێـدا زاڵ بێـت، بۆیـە پێویسـتە گیانلەبـەران مێینـەش بخەنـەوە. ئاوەهـاش شـێواوی خـەڵقیی (مەبەسـت خستنەوەی مێینەیە) هەر چەندە زەروورەتێکی خۆ بە خۆیانە نییە، لەگـەڵ ئەوەشـدا رووداوێکی پێویستە[112].

راستییەکەی لێرەدا دژیەکییـەك هەیـە، سـەرەڕای ئـەوەی کـاری سروشـتی لـە زاوزێدا، وەك وتمان، ئەوەیە تـاك تـاکێکی تـری هاوشـێوەی خـۆی بخاتـەوە، کەچـی وەزیفەی کاملّی ژن خستنەوەی منداڵێکە لە مێرد یان لە پیاو بچـێت، ئەمـە یـانی چی؟ مانای وایە خستنەوەی نێرێنە، بـە یارمـەتی نێرینـە، نیشـانەی سـەرکەوتن و کۆنترۆڵ و دەسەڵاتی تەواوی نێرینەیە. بۆیە دەڵێت: (هێرکولیس لە ناو حـەفتا و دوو منداڵدا، تەنیا یەك کچی هەبوو)[113].

لایەنێکی دیاری گەورەیی و پیاوەتی هێرکولیس ئەوەیە، کە دەیان کوڕی هەبوو، کەچی تەنیا یەك کچی هەبووە، چونکە خستنەوەی کـچ نیشـانەی سـەرکەوتن نییـە. تەنانەت خستنەوەی مێینە لە لایەن مێینـەوە، نیشـانەی لاوازییـە، هـۆی ئەمـەش نەبوونی رێکخستنێکی باش یان خـۆ ئامـادەکردنێکی باشـی خـوێنی ژنەکەیـە. لـە لایەکی تریشەوە، خستنەوەی نێرینە بە یارمەتی مێینە، مایەی شانازی و شکۆی ژن

نییە، بە هۆی بیرۆکەی ئەرەستۆ دەربارەی بوونی ململانێ لە نێوان نێر و مێدا لە سەر دیاریکردنی رەگەزی کۆرپەلە. ئەو دەرەنجامەشی بە دەستمان دێت ئەوەیە، کە باشترین وەزیفە بریتییە لە هێنانە ئارای دۆخێك، کە رەگەزی نێر تێیدا زۆر و بالاّ بێت[١١٤].

ئاشکرایە پێوەری منالّبوون بریتییە لە خستنەوەی نێرینە، ئەو تاکانەی دەیانەوێت بە نەمریی بگەن لە رێگەی خستنەوەی تاکێکی هاوشێوەی خۆیانەوە، تەنیا پیاوانن. بەلاّم بەشداری ژن تەواو جیاوازە، چونکە راستییەکەی ئەوەیە ژن، ئامرازێکە بۆ نەمریی جۆر (نوع)، ئەو بوونەوەرێکی مرۆییە بە بوونی هێزەکی نەك بەکردەوە، چونکە بوونی مرۆییانەی بە کردەوەی ئەو کاتێکە، کە سکی بە منداڵێکی نێر هەبێت[١١٥].

پێنجەم
چۆنێتیی بەشداریکردن

ئەو کێشە بایۆلۆژییانەی لە سەردەمی ئەرەستۆدا هەبوون زۆرن، لەوانە، وەك باسمان کرد: ئایا نێر و مێ هەردووکیان سپێرمیان هەیە؟ ئەمە ئەگەر بزانین لەو کاتەدا تێگەیشتنێکی نارِوون و فراوانیان لە سەر سپێرم هەبوو، بەوەی (دەیانگووت) ئەو بنەمایەیە کە دەبێتە هۆی گەشەکردنی کۆرپەلە یان بوونەوەرە زیندووە تازەکە و پێیان دەوت شلەی سپێرم (السائل المنوی).

کێشەیەکی تر چۆنێتی بەشداریکردنی دایك و باوکە: ئایا سپێرمەکان لە دایك و باوك پێکەوە دەردەچن، بەو مانایەی کە ئەرەستۆ ئەم وشەیەی بەکارهێناوە، یان تەنیا لە یەکێکیانەوە؟ ئەرەستۆ پاش خستنەڕووی ئەم کێشەیە بەم شێوەیە وەڵامی دەداتەوە:

(گرنگە بزانین ئایا سپێرمەکان لە هەردوو کەسەکەوە دەردەچن، یان تەنیا لە یەکێکیانەوە، لەگەڵ زانینی ئەوەی ئایا لە هەموو جەستەوە دێن یان لە بەشێکی جەستەوە، چونکە ئەگەر ئەم ئەگەرەی دواییان راست دەربچێت، ئەو کات شتێکی مەعقوڵە گریمانەی ئەوە بکەین، کە لە دایك و باوك پێکەوە دەرناچن)[١١٦].

پێشتر گوتمان کە ئەرەستۆ رەتی دەکردەوە ژن سپێرمی هەبێت و پێی وابوو ژن تەنیا مادەمان پێدەبەخشێت. کەوابێ تەنیا کێشەی بەشداریکردن دەمێنێتەوە: ئایا بە هەموو جەستە دەبێت یان بە بەشێك لە بەشەکانی؟ دەوترێ ئەرەستۆ هەوڵیداوە تیۆرەکەی ئەبۆکراتس (٤٦٠-٣٧٧ پ.ز.) هەڵبوەشێنێتەوە، کە زانا و پزیشك بووە و بە باوکی پزیشکیی یۆنانی دادەنرێت. چەندین بەڵگەی هێناوەتەوە بۆ هەڵتەکاندنی تیۆرەکەی، کە پێی وابوو سپێرم لە جەستەی دایك و باوك پێکەوە دەردەچێت. دەڵێت: (ئەگەر سپێرم لە جەستەی ژنەوە دەرنەچێت، ئەو کات راستە ئەگەر بڵێین لە هەموو

جەستەی پیاویشەوە-وەك گشتێك- دەرناچێت. مادام لە هەموو جەستەی پیاویشەوە نایەت، کەوابێ هەڵە نابێت ئەگەر بڵێین ژن سپێرمی نییە، بەڵکو بە رێگەیەکی تر بەشداری لە منداڵ خستنەوەدا دەکات)[117].

بەم شێوەیە دەبینین رای پێچەوانەی ئەمەیان زیاتر پەسەندکراوە: ئەگەر بە راستی سپێرم لە هەموو جەستەوە دروست نەبن، ئەو کات هەر دەبوو لایەکیان (دایك یان باوك) هەیان بێت، تا بوونەوەرێکی نوێ بێتە ئاراوە. بە پێچەوانەشەوە، ئەگەر لە بەشێك-ئەندامێکی دیاریکراوەوە دەرچێت، دایك و باوکیش دەتوانن بەشدار بن. ئەم تیۆرەی دواتریان زیاتر لەگەڵ بایۆلۆژیای نوێ و سەردەمدا وێك دێتەوە، چونکە نیوەی جینەکان لە باوکەوە دێن لە رێگەی سپێرمەوە، نیوەکەی تریش لە دایکەوە لە رێگەی هێلکۆکەوە[118].

هەریەکە لە دیمۆکریتۆس و ئەمپادۆکلیس و ئەنکساگۆراس پێیان وایە، سپێرم لە هەموو جەستەوە دەردەچێت. ئەرەستۆش چەندین بەڵگەی بەهێزی دژی ئەم تیۆرەی ئەوان هێناوەتەوە[119]. لە جیاتی ئەوەی بڵێت لە هەموو جەستەوە دەردەچێت، گوتویەتی دەگاتە هەموو جەستەی منداڵەکە. بەڵام هەریەك لە دایك و باوك بە شێوەیەکی تایبەتی جیاواز لەوی تر بەشدار دەبن: مادە و گەشەسەندنی کۆرپەلە لە دایکەوە دەبێت، بەڵام ژیان و چالاکی ئەو مادەیە لە باوکەوە دەبێت. ئەمەش چونکە ژن منداڵی نابێت، تەنیا کاتێك نەبێت، کە پیاوێك لەگەڵی جووت ببێت، رێك چۆن دارتاش و ئامێرەکانی نابنە بەشێك لە مادە دروستکراوەکە، ئاوەهاش سپێرمەکان نابنە بەشێك لە رژێنەکانی ژنەکە[120]. ئەرەستۆ کە ئەم هەموو هەوڵە دەدات بۆ ئەوەیەتی بیسەلمێنێت ژن لە پرۆسەی زاوزێدا تەنیا بە پێشکەشکردنی مادە بەشدار دەبێت، کە خۆی لە خوێنەکەدا دەبینێتەوە. کەچی پیاو فۆرم یان رۆح یان ماهیەت پێشکەش دەکات، هەروەها هەر ئەوە، وەك باسکرا، بە رۆڵی چالاك و پۆزەتیڤ هەڵدەستێت و ژنیش بە رۆڵی پاسیڤ و وەرگر و...هتد. ئەرەستۆ لە هەموو ئەمانەشەوە دەگاتە ئەوەی ژن، بوونێکی مرۆییانەی پێگەیشتووی نییە، بەڵکو زیاتر

له منداڵێکی نێرینه دەچێت، یان دەشێت بڵێین، که کوڕێکی منداڵ له وێنەدا لـه ژن دەچێت. بەڵام ژن له پیاوێکی بێ توانا یان نەزۆك دەچێت[١٢١]، هەر وەك قەشه تۆمای ئەکوینی (١٢٢٥-١٢٧٤) له ژێر کاریگەری ئەرەستۆدا گوتی (ژن هەبوویەکی عارز) و پیاوێکی نوقسانه[١٢٢].

دەتوانین هەمان شت دەربارەی پرۆسەی منالبوونیش بڵێین، پیاو پیاوه لەبەر ئـەو توانا تایبەتییەی هەیەتی، ژنیش ژنه لەبەر بێتوانایی تایبەتی خۆی[١٢٣].

هەر چەنده ئەرەستۆ بەو شێوەیه باسی سروشت دەکات، که هیچ کارێکی بێهوده ناکات، بەو شێوەیه کار دەکات، که ئەقڵ چاوەڕێیه کـار بکـات و لـه وەسـتایەکی زرنگ دەچێت و...هتد[١٢٤]، سەرەڕای ئەمانه دەڵێت: دەبێت وەك شێوانێکی خـەڵقیی سەیری ژن بکەین، یان تەنیا وەك شێواوێك، هەر چەنده شێوانێکه لـه ڕەوی ئاسـایی سروشت لایداوه[١٢٥]. دەرکەوتنی ئەم بوونەوەره شێواو و شازانه له سروشتدا بـه هـۆی یەکـەم لادان لێـك دەداتــەوه، کاتێــك ژن لــه بـری پیــاو دروســتبوو. بــەڵام ئەمــه زەروورەتێکی سروشتی بوو، بۆ مانەوەی ئەو جۆرەی که دەبێت بمێنێتــەوه[١٢٦]، مــادام بوونەوەره زیندووەکان پێش دەکەون، پێویسته نێر له مێ جیا بێتەوه، تا هەریەکەیان بوونێکی سەربەخۆی هەبێت و وەك ئەوەی له ڕووەکدا هەیه نەبێت. بەم شـێوەیه تـێ دەگەین یەکەم لادان له سروشتدا ئەوه بوو ژنی له بری پیاو دروسـتکرد: سروشـت ژن دروست ناکات، تەنیا کاتێك نەبێت که نەتوانێت پیاو دروست بکات!

کەواته یەکەم لادان دەرکەوتنی ژن بوو، چونکه بنـەڕەت ئەوەیـه سروشـت پیـاو دروست بکات، بەڵام ئەم لادانانه له کاتی منالبووندا دووباره دەبنەوه. ئەگـەر پیـاو فۆرم بدات و به سەر مادەیدا بچەسپێنێت، ئەو کات به زاڵبوونی فۆرم کۆرپەلـه نێـر دەبێت، بەڵام ئەگەر سروشت لا بدات، وەك ئەوەی پێشتر له دایکەکـەدا کردوویــەتی، کۆرپەله مێ دەبێت!

به دەربڕینێکی تر: کاتێك کۆرپەله کوڕ دەبێت، ئەو کات ئەم (ئیمتیاز)ه بۆ باوك دەبێت، کـه توانیویــەتی ئــەو فــۆرم یــان ڕۆحــەی پێشکەشــی دەکــات، لــه ڕێگــەی

سپێرمەکانەوە خۆیان بە سەر مادەدا بسەپێنن. کەچی ئەگەر کۆرپەلە کچ بێت، ئەو کات (شکستەکە) بۆ دایك دەبێت، کە خوێنەکەی بە باشی تێکەڵ و ئامادەنەکردووە تا فۆرمەکەی لە سەر بچەسپێت. ئەمەش هەمان ئەو تێگەیشتنەیە کە لای خەڵکی عەوام هەیە. کەچی لێکدانەوەی زانستیی راست، بە تەنیا پیاو بەرپرس دەکات لە دیاریکردنی رەگەزی کۆرپەلە، چونکە ژن ئامادەیی تیایە بۆ منداڵی کوڕ و کچیش وەك یەك، چونکە جیناتی ژن هاوشێوەیە و بە پیتی (XX) هێما دەکرێت، کەچی لای پیاو شێوە و قەبارە و پێکهاتەشیان جیاوازە و بە پیتی (XY) هێما دەکرێت[١٢٧].

شەشەم
لاوازیی مێینە

کاتێك ئەرەستۆ مشتومڕی لەگەڵ ئەو بۆچوونە فەلسەفییانەدا دەکرد، کە پێیان وابوو ژن سپێرمی هەیە و لە پرۆسەی زاوزێدا بەشداریی پێ دەکات، وەك هەندێك قوتابخانەی فەلسەفیی یۆنانی لەوانەش ئەپیکۆرییەکان بۆیچوون، هەندێك فاکتی گرنگ دێنێت، کە یارمەتیدەرن بۆ چارەسەرکردنی ئەم کێشەیە. (ئەمەش کێشەیەکی پڕ مەترسییە بە رای ئەو، چونکە شکست بە بیرۆکەکانی لە بارەی مادە و فۆرم و دۆخی ژن و پیاوەوە دێنێت. لەوانەش کە دەڵێت: ئەو بوونەوەرەی سروشت کەمترین گەرمی پێ بدات، لاوازترین بوونەوەرە، پێشتریش بینیمان، کە ئەمە خەسڵەتی ژنە[128]. لە کتێبی (بەشەکانی گیانلەبەر) دا دەڵێت: باشترین گیانلەبەر ئەوەیانە کە خوێن گەرمە، خاوەنی خوێنێکی گەرم و لە هەمان کاتدا بێگەردیشە. چونکە خوێنی لەم جۆرە بۆ زیادکردنی ئازایەتی و زیرەکیی شیاوە. لەم گۆشەیەشەوە دەبینین بەشە بەرزەکان لە بەشە نزمەکان باشترن، هەروەك نێر لە مێ و لای راست لە لای چەپ باشترن[129].

لە کاتێکدا مەسەلەی رادەی گەرمیی خوێن لای ئەرەستۆ، مەسەلەی چەند راستەقینەیەکی حاشا هەڵنەگرن و ئەو تەنیا دوو پاتی دەکاتەوە، زیادکردنی گەرمییەکە دەبێتە بنەڕەت، چونکە تا زیاتر بێت بەڵگەیە لە سەر تواناکانی نەفس، ئەم ریزبەندییەش لە هێزەکانی نێو نەفسدا، نەك خودی گەرمییەکە، رۆڵی بنەڕەتی لە جیاوازی کردنی نێوانیاندا دەبینێت. پاشان سەرکەوتنی پیاو وێنەی زیادبوونی هێزەکانی نەفس وەردەگرێت، لێرەوە ژن رێك دەبێتە (کەمیی پیاوەتی) و -ئەمەش دەربڕینێکە قەشە تۆمای ئەکوینی دوای ئەرەستۆ وەك خۆی دووبارەی دەکاتەوە- بەردەوامیش دەبێت ئەو راستییە سەیرانەمان لە یاد بێت، کە ئەرەستۆ بێ هیچ

بەڵگە و سەلماندنێك باسیان لێوە دەکات! ژن پیاوێکی بێتوانا یـان لاوازە، چـونکە ژن کاتێك ژنە، کە لاوازییەکی تایبەتی تێدابێت، واتـە ئـەو کاتـەی ناتوانێـت خـۆراکی پێویست ئامادە بکات و لە قۆناغەکانی کۆتاییدا بیگۆڕێت بـۆ سـپێرم[130]. هۆکـاری سەرەکی ئەم تێکەڵکردنەی ئەرەستۆ ئەوەیە، ئەو کات سـپێرمەکان نەدۆزرابوونـەوە، تەنیا وەسیلەیەك بوون بۆ هێنانی فۆرم، یان شـلەیەك بـوو بـۆ گواسـتنەوەی رۆح بـۆ مادەکە. هەروەها ئەو کات هێلکۆکـەش نەدۆزرابوویـەوە، کـە وەسـیلەی سـەرەکیی بەشـداری ژنــە لــە پرۆســەی منداڵبوونــدا. ئەمانــە ســەرەڕای ئــەوەی بیرۆکــە میتافیزیکییەکان بوون، ئەم فەیلەسوفەیان لە توێژینەوەکانیدا ئاڕاستە دەکرد، وایـان لێ دەکرد بە دوای هۆکار و بەڵگەکاندا بگەڕێت، کە پشتگیری لە تێڕوانینـی پیـاوی سەرجادەی یۆنانی بۆ ژن دەکەن!

کەچی لە کتێبی (زاوزێی گیانلەبەران)دا فاکتـەکانی تایبـەت بـە لاوازیـی ژن و کەمیی پلـەی گـەرمییان، شانبەشـانی فـاکتێکی تـر لـە فاکتـەکانی تێبینیکـردن دادەنێت. دەڵێت: رژێنەکانی گیانلەبەری لاواز گەورەترن وەك چەندێتی و کەمترن وەك چۆنێتی. ئەمەش واتە زۆر نزیك دەبێتەوە لە خوێن و زۆر لەو دەچێت، کە ئەمەشـیان لای ژن دەبینین. مادام ئەرەستۆ گیانلەبەرانی بە پێی گـەرمی ریزکـردووە، هـەر لـە سەرەتاوە پێگەی ژنی دیاریکردووە، لە ریزبەندی جیاوازی گیانلەبەراندا پلەی لە پیاو کەمترە. ئەم نزمییەی ژن لای ئەرەستۆ، یەکێکە لەو خاڵانەی دەبنە سەرەتای زانست و لە سـەر روویـەك لـە رووەکـانی ئـەزموون و تاقیکردنـەوە دادەمـەزرێت. ئـەرکی فەلسەفەی سروشتیش روونکردنەوەی ئـەم راسـتییە زانسـتییەیە، کـە لـە ئـەنجامی بەڵگەکاری ئەقڵییەوە نەهاتووە[131].

ئاوەهاش ئەرەستۆ دۆخی ئەو کاتەی کۆمەڵگاکەی (مەبەست لە دۆخـی خراپـی ژنانــە) پەســەند دەکــات، کــە خــوو و نــەریت ســەپاندبوونی. پاشـان هەوڵـدەدات لێکدانەوەیەکی فەلسەفی بۆ بدۆزێتەوە، بە هەمان شێوەی کە لە بابەتی کۆیلایەتیـدا کردی، کاتێك بە بیانووی سوودی زۆری ئەم سیستەمە سەیرەوە بەرگری لێکرد، بەوەی

دەیوت بۆ ئاغا و بۆ کۆیلەش وەك یەك بــە ســودە، ئەمــەش سیســتەمێکە سروشــت سەپاندویەتی کە هیچ کارێکی بێهودە ناکات.

ج. هینیتیکا گاڵتە بەم تیۆرەی ئەرەستۆ و لێکدانەوەکەی بۆ دۆخی خراپی ژنــان دەکات، کاتێك بە خەیاڵی خۆی گفتوگۆیەکی ســازکردووە گوایــە لــە نێــوان خــۆی و مامۆستای یەکەمدایە، بەم شێوەیە:

- ژن هاووڵاتی نییە.
- بۆچی؟
- چونکە ژن لە پیاو کەمترە!
- بۆچی؟
- چونکە خاڵییە لە بەرزترین فۆرمی ئەقڵی مرۆیی.
- بۆچی؟
- چونکە گەرمی زیندووی پێویستی نییە بۆ کارپێکردنی باڵاترین فۆرمی ئەقڵی مرۆیی.
- بۆچی؟
- چونکە ژن وەهایە: گەرمییەکەی کەمترە لە پیاو، ئەمەشە پێناسەی ژن[١٣٢].

ئەم گفتوگۆ پێکەنیناوییە، وتەکەی بێرنارد شۆ-مان بیردەخاتەوە دەربارەی رەش پێستەکانی ئەمەریکا و تێڕوانینی ســپی پێســتەکان بۆیــان. دەڵێــت: (پیــاوی ســپی پێستی ئەمەریکی، رەش پێست دادەبەزێنێتــە ئاســتی پاککــرەوەی پــێڵاو، پاشــان ئەنجامگیریی ئەوە دەکات، کە رەش پێست تەنیا بۆ پاککردنەوەی پێڵاو شیاوە)[١٣٣].

حەوتەم
ئەنجامەکان

١- ئەرەستۆ کە خەریکی بایۆلۆژیا دەبێت، کۆمەڵێك بنەمای میتافیزیکی لە زیهنی دایە، زیاتر لەوە دەچێت کە ئەمرۆ پێی دەڵێین گریمانە (الفروض) لەگەڵ جیاوازییەکی بنەڕەتیدا، ئەم بنەمایانە گریمانە نین، بەڵکو چەند راستییەکی جەخت لێکراون، کە بە دوای نموونەی پراکتیکی لە جیهانی واقیعیدا وێڵن. بۆیە ئەم بنەمایانە دەبنە ئاڕاستەکەری بیرکردنەوەی و رێی بۆ رۆشن دەکەنەوە، لەبەر ئەوەیە توێژینەوەکانی دەربارەی هەیولا، فۆرم، وەزیفە، باڵا، نزم و ئەو هیرارکییەتەیە کە ریزبەندی هەبووەکان لە هەردوو جیهانی ئەندامی و نائەندامیدا رێك دەخات، بەو شێوەیەی لە ژینگەی کۆمەڵایەتی و دۆخی باو Status Quoی ئەو کاتەی کۆمەڵگای یۆنانیدا هەبووە.

٢- لێکدانەوەی (فاکتە هەبووەکان) یان (هۆکارەکان) کە دەشێ ببنە (پێشەکی)، لە کاتێکدا ئەو فاکتانەی کە تێبینییان دەکەین دەبنە (ئەنجامەکان)، واتە ئێمە هێشتا لە بایۆلۆژیادا بە دیدێکی فەلسەفی میتافیزیکییەوە لە بابەتەکە دەکۆڵینەوە: (چونکە بنەماکانی زانست لای ئەرەستۆ، بە گوێرەی سیستەمی ئەقڵیی شتەکان دیاری دەکرێن)[١٣٤].

٣- یەکێك لەو بنەمایانەی لە کاتی توێژینەوەکانیدا لە زیهنی ئەرەستۆدا هەبووە، ئەو بیرۆکەیە بوو، کە ئەو کات لە کۆمەڵگای یۆنانیدا باو بوو، سەبارەت بە نزمبوونی ژن، لاوازیی هێزی ئەقڵیی و زاڵبوونی شەهوەت و هەڵچوونەکان بە سەریدا، یان ئەوەی ناوی دەنێت رەگەزی نائەقڵانی لە نەفسی مرۆییدا (بەو شێوەیەی لە بەشی داهاتوودا باسی دەکەین). لەبەر ئەوەشە دەبێت ملکەچی پیاو بێت کە رەگەزی ئەقڵانی هەیە و لایەنی نائەقڵانی کۆنترۆڵ دەکات. ئەگەر وا نییە، ئەی لە کوێوە ئەو

بیرۆکەیەی هێناوە، کە ژن هەیولاییە و پیاویش فۆرم، کـە ئەمــەی دواییـان بـالاّتر و کاریگەرترە؟ بۆچی بە پێچەوانەوە نەبێت؟ چ بەڵگەیەکی ئەقڵی هەیە بۆ ئـەوەی کـە پیاو لە پرۆسەی زاوزێدا بە فۆرم بەشداری دەکات کە (ڕۆح)ە، سپێرمەکانیش (مادە) نین، بەڵکو وەسیلەیەکی گواستنەوەن، کـە لـە ڕێگەیانـەوە ڕۆح دەپەڕێتـەوە بـۆ نـاو خوێنی ژنەکە، ئەمەش تا خۆی بـە سـەردا بسـەپێنێت و کۆرپەلـە دروسـت بێـت و دەرکەوێت؟

ڕەنگە بوترێت ئەرەستۆ ماهییەتی سپێرمی نـەزانیوە، ئەمــەش ڕاسـتە، بـەڵام هیچی لە سەر هێلکۆکەش نەزانیوە. کەچی بـە یەقینــەوە و بـە پێـی هیرارکییــەتی گشتی هەبووەکان، دەیزانی کە دەبێت ژن لە پیاو کەمتر بێت، ئەمــەش بیرۆکەیـەکی میتافیزیکییە و هیچ بەڵگەیەکی لە سەر نییە. پاشان هەر دەبێت کەسێك هەبێت نزم و یەکێکیش بالاّ، یەکێك ئاغا و ئەویتر کۆیلـە، یـەکێك حـاکم و ئــەویتر مــەحکوم. یەکسانی بوونی نییە، بەڵکو جیاوازییەکی سروشـتی ئاشـکرا هەیـە. لەبـەر ئــەوەی نەریتی یۆنانی وا هاتووە کە ژن نزم و مەحکومە و دەبێت گوێڕایەڵ بێـت و...هتـد. بۆیە ئەو دەبێتە مادە-هەیولا، پیاویش دەبێتە فۆرم یان ڕۆح یاخود بنەمای ئەقڵی.

٤- ئاوەهاش ئەرەستۆ دەگاتە ئەو ئەنجامەی: پیاو چالاك و پۆزەتیڤ و هۆکـاری جووڵەیە و ژیـان بـە مـادە دەبەخشـێت، ژنـیش سـەلبی و وەرگـرە و تـەنیا خـوێن دەبەخشێت و هیچی تر. لەبەر ئەمەش کاتێك دەڕواتە سەر باسی دنیـای سیاسـەت، وەك لە بەشی داهاتوودا باسی دەکەین، لەوێش هەر پیاو پۆزەتیڤە و حـوکم دەکـات، کاروباری سیاسی دەوڵەت و ناو ماڵیش بەڕێوە دەبات و فەرمان دەدات، ژنیش تـەنیا گوێڕایەڵی و ملکەچی بۆ هەیە. ئەگەر وابێت، شتێکی لۆژیکی دەبێت، کە لە دنیـای ئەخلاقدا بێدەنگی ببێتە تاج و زینەتی ژن، بەڵام بۆ پیاو وانەبێت.

٥- ئێمە بۆ ئەوەی هەر شتێك لە سەر ژن بزانین: لاوازیی، وەزیفەی، ڕۆڵی، دۆخ و پێگەی و...هتد، دەبێت لە (سروشـتی) تێبگـەین. لێـرەوە بایۆلۆژیـای ئەرەسـتۆ، پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی بە بۆچـوونە سیاسـی و ئەخلاقییەکانییـەوە دەربـارەی ژن

هەیە. ژن هیچ لە سروشتی خۆی تێناگات، چونکە ئەقڵی لەو بابەتە تێناگات و توانای تێگەشتن و بەرگەگرتنی بابەتە تیۆرییەکانی نییە. هەر بۆیە فەزیلەتی بنەڕەتی پیاو ئەوەیە، ژن کۆنترۆڵ بکات و ناچاری بکات گوێڕایەڵی بێت، ئەو پیاوەشی بە چاوی یەکسانی تەماشای ژن بکات یان مامەڵەی لەگەڵدا بکات، ئەوا کارێکی شەرمەزارانە و ئابڕووبەری کردووە.

٦- نەمریی تەنیا بۆ هەمەکییە، ئەستەمە بۆ تاك یان هەندەکیی، کە لە ئەزەلی و ئیلاهیدا بەشداربن. (٤١٥- ب). ئەمەشە ئامانجی زاوزێ، مادام بوونەوەرە زیندووەکان وەك تاك ناتوانن بەشداربن لە نەمرییدا، ناچار هەوڵی خستنەوەی چەند تاکێکی هاوشێوەی خۆیان دەدەن، تا ببنە ئەندام لە جۆرێکی نەمر (نوع خالد)دا. لەبەر ئەوەی باوك رۆح دەبەخشێت، لەولاشەوە وەزیفەی کامڵ و بنەڕەتی زاوزێ خستنەوەی منداڵێکە لە باوك بچێت نەك دایك، ئەو کات هەر لادانێك لەم هێڵە کەموکورتییەکی ئاشکرا دەبێت. (٧٦٧- ب). لە راستیدا لادانی یەکەم ئەوەیە منداڵەکە مێ بێت نەك نێر. (٧٦٧- ب بەرگی یەکەم لە تەواوی بەرهەمەکانی ل ١١٨٧-١١٨٨).

٧- لێرەدا ئەرەستۆ دەکەوێتە دژیەکییەکی سەیرەوە، ئەویش ئەوەیە هەر چەندە رەفتاری سروشتیی زیندەوەران، بۆ ئەوەیە تاکێکی تری هاوشێوەی خۆیان بخەنەوە، تا بەشداربن لە نەمریدا، کەچی وەزیفەی کامڵی ژن ئەوەیە، تاکێکی نێر بخاتەوە کە لە باوکی بچێت، ئەمەش یانی چی؟ مانای ئەوەیە خستنەوەی نێرینە بۆ پیاو، نیشانەی سەرکەوتن و جیاوازییە، وەك لای هێرکولیسی پاڵەوانی ئەفسانەیی دەبینین، کە یەکێك لە نیشانەکانی سەرکەوتن و جیاوازبوونی ئەوەیە حەفتا و دوو کوڕ و تەنیا کچێکی هەبووە. (٥٨٥- ب بەرگی یەکەم ل ٩١٨). بەڵام خستنەوەی مێینە بۆ ژن نیشانەی سەرکەوتن نییە، بەڵکو کەموکورتییەکە لە ئەنجامی تێکەڵنەکردنی باش و نەبوونی ئامادەکاری گونجاو بۆ وەرگرتنی فۆرمەکەوە هاتووەتە بوون. ئاوەهاش ئەرەستۆ دەگاتە ئەنجامێکی یەکلاکەرەوە، بەوەی وەزیفەی کاملی ژن خولقاندنی

دۆخێکی گونجاوه، تا ڕەگەزی نێری تێدا بڵاوبێتەوه و کـار ئاسـانی بکـات بـۆ نـەمر بوونی ئەو ڕەگەزه[١٣٥] . ئەمەش وای له لیندا لانج کرد بڵێت: (ئەو جـۆره تیۆرانینـەی پێویسته گاڵتەی پێبکرێت، ئەم تیۆرانینه پیاوسالارییەیه بـۆ جیهـان)[١٣٦] . مەبەسـت لەو تیۆرانینەیه که هەردوو وشەی نێر (ذكر) و مرۆڤ (بشر) تێکەڵ و هاومانا دەکات، که ئەم تیۆرانینه تا ئێستاش ماوه و زانراوه[١٣٧] . بێگومان خوێندنەوه و توێژینەوەمان بۆ مێژووی فیکر، هەمیشه یارمەتیمان دەدات به سـەر ئـەم تیۆرانینـەدا زاڵ بـین و هەڵیوەشێنینەوه[١٣٨] .

٨- دەبێت ئاماژەیەکی خێرا بەوه بکـەین کـه مامۆسـتای یەکـەم زۆر هەڵـەی بایۆلۆژی کردووه. به ڕادەیەك وتـراوه: نووسـینه بایۆلۆژییـەکانی ئەرەسـتۆ سـەیرن، تێکەڵەیـەکن لـه وتـی وتـی، تێبینـی کـەموکورت، بیرکردنـەوەی هیواخوازانـه و ساویلکەیی و خۆشباوەڕیی[١٣٩] . ئەو بەڵگانه چین که قەناعەتیان به ئەرەسـتۆ هێنـاوه بەوەی سپێرمی گەنجانی نێوان تەمەنی باڵغبوون و بیست ساڵی لاوازن (ناپیتن)؟ یـان کوڕان و کچانی گەنج وەچەی نوقسان و بچووکتر له قەبارەی ئاسایی دەخەنـەوه؟ یـان ئەگـەر لـه مانگێکـدا ژن سـێ جـار کەوتـه خوێنـەوه (حـيض) مانـای هـەبوونی ئارەزوویەکی زۆری سێکسییه؟[١٤٠] .

سەرەڕای هەموو ئەمانه، ئەرەستۆ بڕوای تەواوی به ڕێسای حەوتەوانه (السبعية) هەبوو، که به پێی ئەم ڕێسایه هەموو شتێك له حەوت خولدا دەسوڕێت: مرۆڤ حەوت تەمەنی هەیه، هەر یەکێکیان حەوت ساڵه[١٤١] . هەروەها ئەگەر کەسـێك بیـەوێت بـه باشی له سروشت تێبگات، دەبێت بزانێت که سپێرم له تەمەنی ١٤ ساڵی (دو خـول) و ٢١ ساڵی (سێ خول)دا لاواز دەبێت، چـونکه پیتانـدن لـەم دوو ماوەیـەدا لەگـەڵ ڕێسای حەوتەوانەدا دژ دەوەستێت[١٤٢] .

جۆرج سارتۆن، هەڵه بایۆلۆژییەکانی ئەرەستۆ له سێ هەڵەی سـەرەکی و زەقـدا کورت دەکاتەوه، ئەوانیش:

هەڵەی یەکەم: هەڵە دەکات کاتێك دەڵێت: لە کاتی سێکسدا پیاو شتێکی مادی بە ژن نابەخشێت، یان کە دەڵێت: سپێرمەکان فۆرم بە خوێنی ژنەکە دەدەن، سپێرم مادەیەکی بێ شێوەیە و ڕۆحە، مادە نییە. سروشتیشە، کە ئەرەستۆ ئاگای لە بوونی سپێرمەکان نەبووە.

هەڵەی دووەم: هەندێ حاڵەتی گیانلەبەرە خەسێنراوەکان سەریان لێ شێواندوە، بە پێی پێویست لە وەزیفەی گونەکان تێنەگەیشتووە.

هەڵەی سێیەم: تایبەتە بە سەری کرمی شریتییەوە[١٤٣]، هەر چەندە ڕەنگە لە بابەتەکەمان دەرچین، بەڵام پەیوەندی پێیەوە هەیە، هەڵەی وەهاش زۆرن. دەڵێت: نە ژن نە منداڵی کوڕ، هەروەها کەسێکیش کە خەسێنرا بێت سەریان کەچەڵ نابێت (مێژووی گیانلەبەر ٦١٨- أ). بەمەش ژنان بە کەم و نزم دادەنێت، چونکە لە منداڵی بچووك دەچن. هەروەها دەڵێ ژن ددانی لە پیاو کەمترە (مێژووی گیانلەبەر ٥٠١- ب). بێرتراند راسڵ بە گاڵتە پێ کردنێکەوە وەڵامی دەداتەوە و دەڵێت: ئەگەر ئەرەستۆ داوای لە ژنەکەی بکردایە بۆ ساتێك دەمی بکاتەوە، هەڵەیەکی وا گەورەی نەدەکرد. هەروەها وتویەتی: ژن نێرینەیەکە بێ ئەندامی نێرینەیی یان ئەندامی زاوزێ (٧٢٨- أ). ئەو نێرێکی بە رمووزن بوو و شێواوە (زاوزێی گیانلەبەران ٧٣٧-أ). هەندێك پێیان وایە لەم خاڵەدا و سەبارەت بە لە دەستدانی ئەندامی نێرینەیی لای ژنان، پێش فرۆید (١٨٥٦-١٩٣٩) کەوتووە![١٤٤].

بەشی دووەم
ژن و سیاسەت

* رەگەزی پیاو لە ژن گونجاوترە بۆ سەرۆکایەتی کـردن، پاشان باڵادەستیی پیاو بە سـەر ژنـدا مەسـەلەیەکی تـەواو سروشتییە..!

ئەرەستۆ: سیاسەت ١٢٥٩-أ

* بێدەنگی تاج و زینەتی ژنە، بەڵام بۆ پیاو وا نییە..

ئەرەستۆ: سیاسەت ١٢٦٠-أ

پێشەکی

دەبێ ئەوەمان لە بیر بێت، کە فیکری سیاسی ئەرەستۆ، وەك هەمیشە، رەنگدانەوەی دۆخی کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسی و بیروباوەڕە دینییەکانی نێو دەوڵەتە شاری یۆنانی سەدەی چوارەمی پێش زایینە. بۆیە سوزان ئۆکین دەڵێت: (ئەو پێناسەیەی هیگڵ، کە پێی وایە هەموو فەلسەفەیەك هەمان سەردەمەکەی خۆیەتی لە قاڵبی فیکردا[١٤٥]، بە سەر هیچ فەیلەسوفێکدا بە هێندەی ئەرەستۆ، بە خودی هیگڵیشەوە ناسەلمێت)[١٤٦]. لەبەر ئەوە سەیر نییە، ئەگەر مامۆستای یەکەم پێی وا بێت کۆیلایەتی سیستەمێکی سروشتییە، یان کاتێك تیۆرەیەکی تەواو بۆ پاساودانی کۆیلایەتی دادەنێت.

زۆربەی زۆری رۆشنبیرانی ئەو سەردەمەش هەمان دیدیان هەبووە. هەروەها نابێت پێمان سەیر بێت، کە دەڵێت ژیانی وەرزێر و بازرگان و وەستاکان لەگەڵ ژیانی هاوڵاتییە ئازادەکانی نێو شاردا وێك نایەتەوە - ئەمانە سەر بە چینی بەرهەمهێنن، کە پێشتر ئەفلاتون لە شارە یۆتۆپییەکەی خۆی دەریکردبوون- و ناوینوان جڤاتی شەهوەت، ژیانی نێو ئەم جڤاتە بە ژیانی بەرازەکان دەچوێنێت[١٤٧]. ئەمەش دیدێکی ترە، کە دەربڕی باوەڕی زۆرینەی تیۆریسینە سیاسییەکانی یۆنانە.

هەروەها ئەرەستۆ خۆی زۆر بە گەورە دادەنێت و دژایەتی بەربەر (بیانی)یەکان دەکات. لەمەشدا هەر ئەو باوەڕە باوەی نێو کۆمەڵگای یۆنانی دوو پات دەکاتەوە و سوکایەتی بە خوو و نەریتیان دەکات، بەڵکو راشکاوانە دەڵێت: کە ئەوان هەر بە سروشت کۆیلەن!

لە دواییشدا ئەرەستۆ ژن لە بوارەکانی کولتوور و سیاسەت و ژیانی فیکر بە گشتی دوور دەخاتەوە، لە بەرامبەردا وەزیفەی تەنیا لە مناڵ خستنەوەدا کورت

دەكاتەوە. ئەمەش دیمۆستین بە وتەیەك دەریبڕیوە: (ئێمە سۆزانییەكانمان بۆ چێژ دەوێت...هاوسەرانیشمان بۆ ئەوەی مندالّی شەرعیمان بۆ بخەنەوە...هتد)[١٤٨].

مرۆڤ كە گوێی لەم قسانە دەبێت، ناتوانێت بلێت ئەرەستۆ بۆچوونی باوی سەردەمی خۆی تێپەڕاندووە، بەڵكو نووسینەكانی بوونەتە چەند پاساوێكی ئەقڵی بۆ چەند بڕیارێكی فەلسەفی پێشینەیی، كە لە قولاّییەكانی كولتووری یۆنانیدا هەبووە. لەبەر ئەمەیە بڕوای بە جیاوازی نێوان حاكم و مەحكوم، بالاّ و نزم هەیە. ئەم جیاوازییەش وەك بەشێك لە سیستەمی سروشتی شتەكان ناو دەبات. هەروەها هەبووەكان، بە پێی توانای نەفس، بە ریزبەندییەكی سەرەو ژووری هیراركییانە ریز دەكات، رووەك لە خزمەتی گیانلەبەر دایە، ئەویش بۆ خزمەتی مرۆڤ هەیە. لە نێو رەگەزی مرۆیی خۆشیدا دەشێت جیاوازییەكی هاوشێوە لە نێوان حاكم و مەحكومدا بكرێت: یەكەم: لە نێوان نێر و مێدا. دووەم: لە نێوان پیاوی گەورە و منداڵدا. سێیەم: لە نێوان ئازاد و كۆیلەدا[١٤٩].

یەکەم
دروستبوونی دەوڵەت

سیاسەت لای ئەرەستۆ زانستی بەختەوەریی کۆمەڵایەتییە، ئەخلاقیش زانستی بەختەوەریی تاکەکانە. بەختەوەریی کۆمەڵایەتیش ئەوەیە، مرۆڤ ژیانێکی چاکەکارانەی هەبێت، ئەم ژیانەش بەدینایەت تەنیا لە سایەی قانون و دادپەروەری و یەکسانیدا نەبێت[150]، ئەوەش پێویستی بە بوونی دەوڵەتە، کە کامڵترین گردبوونەوەیە و هەموو گردبوونەوەکانی تر لە خۆ دەگرێت.

ئەرەستۆ بە توێژینەوە لە جۆرەکانی گردبوونەوەی مرۆیی دەست پێ دەکات و پێی وایە خێزان یەکەم گردبوونەوەی سروشتییە. بۆ سەلماندنی ئەم قسەیەشی وتەیەکی (هزیۆد)ی شاعیر دەهێنێتەوە:

- سەرەتا دەبێت ماڵێك ئامادە بکەیت.
- پاشان ژنێك بهێنە.
- لە دواییشدا گایەك بهێنە بۆ کێڵانی زەوی و زار[151].

ئەگەر گا لە جیاتی کۆیلە لە خزمەتی خێزانە هەژارەکاندا بێت، ئەرەستۆ لە وتەکەی شاعیرەوە بنەماکانی پێکهێنانی خێزانی کورتکردوەتەوە: پیاو و کۆیلەکەی، پاشان ژن و مێرد، لە دواییشدا منداڵ.

هەر رەگەزێکیش پەیوەندی تایبەتی خۆی هەیە. دەبێت بزانین خێزان یەکەم شێوەی گردبوونەوەی مرۆییە، گردبوونەوەیەکی سروشتییە بۆ پڕکردنەوەی پێویستییە رۆژانەییە دووبارەکان. لە گردبوونەوەی چەند خێزانێکیشەوە شێوەی دووەم پێکدێت، کە گوندە ئەندامانی وەك گرووپێکی نزیك لە یەك مامەڵە دەکەن، بە رادەیەك بە ئەندامانی دەوترێت، کە یەك شیریان خواردووە و کوڕ و کوڕەزای یەکترن[152].

بەلام گردبوونەوەی کۆتایی و تەواو، کە لە ژمارەیەك لادێ دروست دەبێت، شـار یان دەوڵەتە و دەشێ لە بارەیــەوە بوترێـت: گەیشـتوەتە پلـەی خۆژیانـدن (الاکتفـاء الذاتي)ی کامڵ. دەوڵەت ئەو ئامانج یان لوتکەیەیە کە کۆمەڵەکانی تری بـەرەو روو دەبزون: سروشتی شتەکانیش وەهایە، کە بگەنە لوتکە یان ئامـانجی خۆیـان، چـونکە هەر شتێك کە گەشەی کامڵ دەبێت پێی دەوترێت سروشتی بوونی ئەو شتە[١٥٣]. قـەد و گەڵا و لقی دار پرتەقاڵ پێش خودی پرتەقاڵەکە دەکەون، بەلام پرتەقاڵەکـە ئامــانج یان لوتکەیە، کاتێکیش تەواو پێ دەگات دارەکە بـە نـاوی ئـەوەوە ناودەنرێـت. بـە هەمان شێوە دەوڵەتیش، مەبەست و ئامانجی کۆتـایی گردبوونــەوەی مرۆییــە، هــەر چەندە لە رووی کاتەوە دوای خێزان و گوند دەردەکـەوێت، کەچـی ئـەو لـە پێشـترە، چونکە ئامانجی گردبوونەوەکانی پێش خۆیەتی.

ئەرەستۆ لە کتێبی یەکەمی سیاسەتدا پێناسەی دەوڵەت دەکات بەوەی جۆرێکـە لە گردبوونەوەی مرۆیی، ئەگەر هەموو گردبوونەوەیەکیش مەبەستی چاکەیەك بێـت، ئەو کات دەتوانین بڵێین: دەوڵەت کە لە نێویدا هەموو شێوە گردبوونەوەکانی تر لە خۆ دەگرێت، مەبەستی هــەموو چـاکەیەکە[١٥٤]. پـێش ئـەوەی رەگـەزە پێکهێنــەرەکانی دەوڵەت شیبکاتەوە، ئاگادارمان دەکاتەوە کـە ئـەو ریزبەندییـە هەڕەمییـەی پێشـتر بینیمان بە سەر هەبووە سروشتییەکاندا دەچەسپا، پاشان بە وردەکـاری زیـاترەوە لـە بەشی پێشودا لە بواری بایۆلۆژیادا دووبارە بـووەوە، ئـەو هەڕەمــە بــە ئاشـکرا لــەو گردبوونەوەیەی پێی دەڵێن دەوڵەت دیارە و هەیە، پێشتر بینیمان، کـە لـە سروشـتدا یەکسانی نییە، بەڵکو چەند پلەیەکی بـەرز و نـزم هــەن، لێرەشـدا هــەر وایــە، هــەر کەسێکیش ئەگەر بڵێت یەکسانی هەیە[١٥٥] و پادشا و خاوەن خێزان، ئاغا و کۆیلە، ژن و پیاو یەکسانن، هەڵە دەکات و لە وەهمدا دەژی، چونکە پێیان وایە ئەو کەسانە لـە رووی چۆنێتییەوە لە یەك جیاوازنین، بەڵکو لە رووی ژمارەی ئەو کەسانەوە جیـاوازن، کە مامەڵەیان لەگەڵ دەکەن. ئەگەر مامەڵەی لەگەڵ کەسێك یان چەند کەسێکی کەم هەبوو ئەوا ئاغایە، ئەگەر ژمارەکەش لەوە زیاتر بێت ئــەوا خـاوەن خێزانــە، لەگــەڵ

ژمارەیەکی زۆری خەڵکیشدا دەبێتە سیاسی، یان پیاوی دەوڵەت یاخود پادشا. ئەمەش تیۆرێکە ناشێ ڕاست بێت، چونکە لە نێوان ئەو کەسانەدا، وەك ئاماژەمان پێدا، چەند جیاوازییەکی جەوهەری هەن[156].

ئەمەش مانای وایە ئەرەستۆ، هەر لە سەرەتاوە رایدەگەیەنێت، کە یەکسانی بوونی نییە، بەڵکو جیاوازی جەوهەری یان جۆریی، یاخود سروشتی هەیە، هەر وەك پاش کەمێك روونی دەکەینەوە. ئەو کەسەی ئاغایە، لەبەر ئەوە ئاغا نییە کە پەیوەندی لەگەڵ چەند کەسێکی کەمدا هەیە، بەڵکو هەر بە سروشت ئاغایە. ئەوە سروشتە دیاری دەکات کێ ئاغایە و کێ کۆیلە، کێ حاکمە و کێ مەحکوم، بڕیاریشی گەڕانەوەی بۆ نییە! هەمان ریزبەندی هەرەمی یان هیرارکییەتی گەردوونی، کە لە نێوان هەبووە سروشتییەکاندا هەیە، لە نێوان تاکەکانی کۆمەڵگای مرۆییشدا هەیە، بە هەمان شێوەی سروشت چەندین پلەی جیاواز و بەرز و نزم هەیە. ئەم پلە جیاوازانەش دەستکردی مرۆڤ یان نەریت و لاساییکردنەوە نین، بەڵکو کاری سروشتن، کە هیچ کارێکی نابەجێ و بێهودە ناکات. با لە سەرەتاوە دەست پێ بکەین: ئەو پلانە تەنیا لە نێو کۆمەڵگای مرۆییدا نین، بەڵکو لە نێو قولاییەکانی رەگەزی مرۆیی خۆشیدا هەن، بەو شێوەیەی لە بەشی دووەمی تەوەری یەکەمدا ئاماژەمان پێکرد. هیرارکییەتێك لە نێوان خودی گەلانیشدا هەیە، نەك تەنیا لە نێو تاکە گەلێکدا، چونکە سروشت مەیلی بەوەیە کە ئەم جۆرە جیاوازییە لە نێو مرۆڤدا بخولقێنێت. بەوەی هەندێکیان زیرەکییەکی کەم و جەستەیەکی بەهێزیان هەبێت، هەندێکیشیان شیاوی ژیانی سیاسیانە بن، لە کاتێکدا کەسانێك هەن هیچ شتێك لە رێکخستنە سیاسییەکان نازانن و ناشتوانن بزانن، ئەمەش واتە کەسانێك هەن بە سروشت ئازادن و هەندێکیش بە سروشت کۆیلەن[157]. گەلانی بەستەڵەکی باکور و ئەوروپا ئازان، بۆیە کەس ناتوانێت ئازادییان لێ زەوت بکات، بەلام هیچ زیرەکییەکیان نییە و لە سیستەمی سیاسی باشیشدا کلۆڵن. لەبەر ئەمەیە ناتوانن دراوسێکانی خۆیان داگیر بکەن. بەلام رۆژهەلاتییەکان زیرەك و دەسترەنگینن، کەچی ترسنۆکن، بۆیە هەمیشە

دۆڕاو و کۆیلەی ئەوانی ترن. گەلی یۆنانیش هەردوو خەسڵەتەکەی هەیە: ئازایەتی و زیرەکیش، هەر وەك پێگەیەکی جوگرافی ناوەندیشی هەیە، بۆیە ئازادیی خۆی دەپارێزێت و ئەگەر بێت و یەکگرتووش بن، دەتوانن ئەوانی تر داگیربکەن[١٥٨]. ئەمەش واتە یۆنانی بە سروشتی خۆی ئازاد و ئاغایە، بیانی یان بەربەریش کۆیلەی ئەوانن. بەڵام تاکی یۆنانی نابێت برای یۆنانی خۆی بە کۆیلە بگرێت، ئەمەش هەمان بیرۆکەی گەلی هەڵبژاردەیە (الشعب المختار)، کە ئەرەستۆ بە سەرەتایەکی هەمەکی زەروورییی زانیوە و نەیتوانیوە نەریتی سەردەمەکەی خۆی تێپەڕێنێت[١٥٩].

بەم شێوەیەش ئەرەستۆ بیرۆکە میتافیزیکییەکان دەگوازێتەوە نێو سیاسەت، هەر وەك پێشتر لە بایۆلۆژیاشدا کردی. لێرەدا بڕوای بە پلەبەندیی نێو گەلان (یان هیرارکییەتی نێو رەگەزەکان) هەیە. هەندێکیان باڵا و بەرزن وەك یۆنانییەکان، هەندێکیشیان نزمن وەك بەربەرییەکان (کە غەیری یۆنانییەکانن بە شێوەیەکی گشتی). بۆیە کاتێك ئەسکەندەری مەزن رۆژهەڵات داگیر دەکات، ئەرەستۆ نامەیەکی بۆ دەنوسێت و ئامۆژگاری دەکات، کە جیاوازی بکات لە مامەڵەکردنیدا لەگەڵ یۆنانی و رۆژهەڵاتییەکاندا. لەگەڵ یۆنانییەکان وەك سەرکردەیەك مامەڵە بکات، لەگەڵ بەربەرییەکان (رۆژهەڵاتییەکان)یشدا وەك ئاغایەك، چونکە ئەوان هەر بە سروشت ملکەچی یۆنانییەکانن[١٦٠].

کەواتە یەکسانی لە نێوان گەل و رەگەزەکاندا نییە، هەندێك بەرز و هەندێکیش نزمن، هەندێك حاکم و هەندێکیش مەحکوم، ئەم خەسڵەتانەش سروشت دیاریکردوون کە هیچ کارێکی نابەجێ و بێهودە ناکات، هەر ئەوە وا دەکات هەندێك جەستەیان بەهێز بێت و شیاوبن بۆ کاری دەستی رۆژانە، وای لە هەندێکیش کردووە کە نەتوانن بچەمێنەوە و کاری دەستی بکەن (چونکە جەستەیان رێکە) کەچی شیاون بۆ کاری باڵاتر و پیرۆزتر[١٦١]. یەکەمیان بە سروشت کۆیلەیە و دووەمیشیان پیاوی بە سروشت ئازادە. ئەگەر خەڵکی لە شێوەی جەستەیاندا جیاواز بن، هەر وەك خواوەندەکان لە شێوەی مرۆڤ ناچن و جیاوازن، ئەو کات روونە، کە هەموومان رازین بەوەی چینی

خوارەوە کۆیلەی چینی سەرەوە بێت. ئاوەهاش بۆمان دەردەکەوێت، کە خەڵکی بە سروشت هەندێکیان ئازادن و هەندێکیشیان کۆیلە. بە گشتی، دۆخی کۆیلایەتی بە سود و دادوەرانەشە بۆ هەردوو لایەن (ئاغا و کۆیلە)[١٦٢].

ئەگەر بنەمای نایەکسانی و ریزبەندی هەرەمی لە لایەك، بە سەر هەموو هەبووە سروشتییەکاندا بچەسپێت و لە لایەکی تریشەوە، بە سەر هەموو رەگەزی مرۆییدا بچەسپێت، ئەو کات لە لایەکی سێیەمەوە بە سەر کۆمەڵگایەکی دیاریکراویشدا دەچەسپێت. کۆمەڵگای یۆنانی، بۆ نموونە، کە بە رای ئەرەستۆ باشترین کۆمەڵگایە، لە کۆمەڵێك هاوولاتی یەکسان پێك نایەت، کە هەمان ئەرك و مافیان هەبێت، بەڵکو لە پیاوی یۆنانی ئازاد، پاشان ژنی یۆنانی و لە دواییشدا کۆیلە پێکهاتووە.

ئەم پیاوە یۆنانییە ئازادە، نیشانەی مرۆڤی رەسەنە لای ئەرەستۆ، کە ئەگەر مامۆستای یەکەم بە درێژایی قسەکردنی لە سەر مرۆڤ و سروشتی مرۆڤ، وەك باسمانکرد، وشەی Anthropos بەکاردێنێت، کە وشەیەکی یۆنانییە و بە واتای (بوونەوەری مرۆیی) دێت، هەر زوو تێدەگەین کە گروپێکی بچووك لە یەك جۆری رەگەزی مرۆیی ئەم پێناسەیە دەیانگرێتەوە، دیارە ئەویش (پیاوی یۆنانی ئازاد)ە. پێناسە ناودارەکەی ئەرەستۆش بۆ مرۆڤ بەوەی (بوونەوەرێکی ئاقڵە) تەنیا ئەم پیاوە یۆنانییە ئازادە دەگرێتەوە. قسەکردنیشی لە سەر فەزیلەتە مرۆییەکان و ئەوپەڕی چاکە و بەختەوەریی مرۆڤ و...هتد، تەنیا قسەکردنە لە سەر ئەم پیاوە. هەروەها قسەکردنی لە بارەی دیموکراسی، سیستەمی فەرمانڕەوایی، دادپەروەری کۆمەڵایەتی و یەکسانی، حاکم و مەحکوم، هاوڕێیەتی و دوژمنایەتی و...هتد، هەموویان پەیوەستن بە دیدی ئەوەوە بۆ (پیاوی یۆنانیی ئازاد).

کەچی ژن ئەقڵ و زیرەکی کەمترە (لایەنی نائەقڵانی زاڵە بە سەریدا) وەك پاش کەمێك زیاتر روونی دەکەینەوە. لە رووی پلە و پێگەشەوە نزمترە، بە تەواوی لە بوارەکانی سیاسەت و کولتوور دوور خراوەتەوە. هەروەها توانای ئەنجامدانی

فەزیلەتەکانی پیاوی نییە. بۆیە لە بواری ئەخلاقدا فەزیلەتی تایبەت بە خۆی هەیە و لە پلەیەکی ناوەندی دایە لە نێوان پیاوی یۆنانی ئازاد و کۆیلەدا[١٦٣].

بەڵام کۆیلە، ئەرەستۆ تیۆرەیەکی تەواوی داناوە و تیایدا بەڵگە دێنێتەوە، کە دۆخی کۆیلە (سروشتی)یە و ئەوان بە کۆیلەیی لە دایکبوون، بگرە ئەو دۆخە بۆ خۆیان و ئاغاکانیشیان وەك یەك بە سودە. بەڵام ئەم بابەتانە پێویستیان بە وردکردنەوەی زیاترە. با باسی خێزان بکەین کە یەکەم گردبوونەوەی سروشتییە، یەکەم خانەشە کە بە یەکگرتنی چەند دانەیەکیان گوند دروست دەبێت، پاشان لەوێشەوە دەچینە سەر باسی دەوڵەت.

دووەم

خێزان و دۆخی ژن

ئەفلاتون داوای هەڵوەشاندنەوەی خێزانی لە نێو چینی پاسەوانەکاندا دەکـرد، تـا دڵنیا بێت لەوەی (دەوڵەتێکی یەکگرتوو)ی هەیە. نابێت باوك، کـوڕ، ژن یـان مێـرد هەبن، چونکە ئەوان بە هەموویانەوە خێزانێکی گـەورە پێکـدەهێنن. لێـرەوە ژن لـە کۆمارەکەیـدا وەزیفەیـەکی دیـاریکراوی نـەبووە، بـەڵکو کردویەتییـە پیاوێـك کـە جەنگاوەرە، خەریکی ململانێیـە، راهێنـانی قورسـی پێـدەکرێت و...هتـد. کەچـی ئەرەستۆ بە تەواوی ئەم دیدەی ئەفلاتون رەت دەکاتەوە، کە لە سەر زاری سـوکراتەوە لە کۆمارەکەیدا دەیخاتە روو. بە شێوەیەکی تایبـەتیش سـێ رەخنـەی سـەرەکی لـێ دەگرێت:

١- ئەو یەکێتییەی سوکرات باسیکردووە و پێی وابووە ئەوپەڕی چاکەی بۆ شار- دەوڵەت تیادایە و بووەتە هۆی هەڵوەشاندنەوەی خێزانی تایبەت تـا پاسـەوانەکان لـە خێزانێکی گەورەدا جێگیربن، ئەمە دەبێتـە هـۆی رووخـانی دەوڵـەت. ئەرەسـتۆ لـە کتێبی دووەمی سیاسەتدا دەڵێت: خاڵی دەستپێك لای سوکرات ئەوەیە، کە ئامـانجی دەوڵەت بەدەستهێنانی زۆرترین رێژەی یەکێتییە بـۆ دەوڵـەت وەك گشـتێك، چـونکە ئەمە ئەوپەڕی چاکەیە، بەڵام ئاشکرایە ئەو دەوڵەتەی بەردەوام خەمی یەکبوونیەتی و یەك دەگرێت و یەکدەگرێت، لە کۆتاییدا دەگاتە پنتێك بـە تـەواوی لـەوە دەکـەوێت دەوڵەت بێت. دەوڵەت بە سروشتی خـۆی لـە تـاك پێکـدێت، واتـە لـە نێـو خۆیـدا ژمارەیەکی زۆر ئەندامی تیایە، ئەگـەر زۆر پـێ لـە سـەر یـەکێتیی دابگرێـت، لـە کۆتاییدا لە جیاتی دەوڵەت دەبێتە خێزان. دواتریش دەگۆڕێت و لەبری خێزان دەبێتـە تاك. هەموومان دەزانین یـەکێتیی خێـزان زیـاترە لـە دەوڵـەت، تـاکیش لـە خێـزان یەکگرتووترە. واتە ئەگەر بشتوانین ئەو ئامانجە بپێکین، کە ئەفلاتون باسـی دەکـات،

هەر دەبێت وازی لێبهێنین، چونکە دەبێتە هـۆی رووخـانی دەوڵـەت وەك ئـەوەی کـە هەیە[١٦٤].

٢- رەخنەیەکی قووڵتری هەیە. ئـەفلاتۆن وەك ئـەنجامێك بـۆ هەڵوەشـاندنەوەی موڵکدارێتی، خێزانی هەڵوەشاندوەتەوە، چونکە ترساوە لەوەی چـینی پاسـەوانان لـە سەر موڵکدارێتی شتەکان ناکۆکییان تێبکەوێت، یەکێك بڵێـت ئەمـە مـوڵکی منـە ئەوی تر بڵێت هی منە، بۆیە بە پێویستی زانیوە لە هەموو شـتێکدا هاوبـەش بـن، بەڵام موڵکدارێتی تایبەت نابێتە هۆی کێشە و ناکۆکی، بـەو مەرجـەی نـەهێڵێن لـە ئاستی خۆی تێپەڕێت، چونکە موڵکدارێتی تایبەت رەنگە ببێتە هۆیەك بۆ زیادبوونی بەرهەم.

٣- بە قوربانیدان بە خێزان و منداڵ و بە هۆی هاوبەش بوونی ژن و منالـەکان، توشی چەند کێشە و بەربەستێکی تر دەبین: وەك ئـەوەی کـوڕ سـوکایەتی بـە بـاوکی دەکات بێ ئەوەی پێی بزانێت، چونکە ئەو باوکی هەمووانە نەك تاکە کەسێك. مادام پەیوەندییەکانیش نەزانراون، رەنگە باوك کوڕی خۆی بکوژێت، یان کوڕ دایکی خـۆی بکوژێت، یاخود برا کوشتن و هاوسەرگیریی حەرامکراوەکان (زواج المحرمات) و..هتـد زۆر ببێت[١٦٥]. بەم شێوەیەش پەیوەندییە سروشتییەکان و سـۆزداریی نێـو مرۆڤـەکان نامێنن. کەوا بێت خێزان و موڵکداری دوو شتی سروشـتین، نـەك بەرهـەمی خـوو و نەریت یان دۆخە کۆمەڵایەتییەکان بن. هەڵوەشاندنەوەشیان لەگەڵ مەیلی سروشـت و خێری دەوڵەتدا بە گشتی دژ دەوەستێت و شتی وەهاش مەحاڵە.

بە هێزی و لاوازی بەڵگەکانی ئەرەستۆ لە دژی تیـۆرە سیاسـییەکانی ئـەفلاتون هـەر چـۆنێك بێـت، مامۆسـتای یەکـەم پێـی وابـووە، کـە فەلسـەفەی دەوڵـەتی مامۆستاکەی هەڵوەشاندوەتەوە و لە خستنە رووی تیۆرەکەی خۆی لە بارەی خێزانەوە بەردەوام بوو. ئەو زۆری پێ سەیرە، کە دەبینێت ئەفلاتون بۆ ئەوەی بیسـەلمێنێت کـە ژنانیش دەبێت هەمان ئەرکی پیاوانیان هەبێت، چـواندنەکانی (یـان نموونـەکانی) لـە جیهانی گیانلەبەرانەوە وەردەگرێت، بە تایبەتیش دێڵە سەگەکان. مێینەی گیانلەبەران

وەك ژن ئەركی ماڵەوەیان لـە سـەر نییـە[166]. مـادام خێـزان هەیـە، كـاری ناومـاڵ بنەڕەتێكی سروشتی و پێویستی ژیانی كۆمەڵایەتییە، هەر ئەوەش ئەركی سـەرەكیی ژنانە.

خێزان لای ئەرەستۆ لە ژن و مێرد و منداڵ و هەروەها كۆیلەكانیش پێكهـاتووە، كە بە ئامێری زیندوویان دادەنێ و ئەركیان ئەنجامدانی ئەو كارانەیە، كـە بـۆ پیـاوی ئازاد شیاو نییە بۆ خۆی پێیان هەستێت، پەیوەنـدی نێوانیشـیان پەیوەنـدی ئاغـا و كۆیلەیە. هەروەها پەیوەندییەكی هاوسەرییانە و لە كۆتاییدا پەیوەندییەكی باوكانەش لە نێو خێزاندا هەیە.

سێیەم

پیاو و پێگەی لە نێو خێزاندا

پەیوەندیی ئاغا و کۆیلە:

پیاو سەرۆکی خێزانە، چونکە ئەقڵێکی بە هێزی هەیە و دەتوانێت کاروباری ماڵ و دەوڵەتیش پێکەوە ببات بەڕێوە. وەك ناخودا وایە، سوود لە هەندێك ئامێری بێ گیانی وەك سوکان وەردەگرێت، هەر وەك سوود لە زیندووەکانیش وەردەگرێت، وەك سوود وەرگرتنی لە کاپتنی پێشەوەی کەشتییەکە. هەروەها سەرۆك خێزان بۆ بەدەستهێنانی بژێوی خێزان، سوود لە هەندێك ئامێری زیندووش کە کۆیلەکانن وەردەگرێت، پەیوەندی نێوانیشیان، پەیوەندی ئاغایە بە کۆیلەوە، لە سەر بنەمای هێز دامەزراوە و بەو شێوەیەی، کە هەیە هیچ پەیوەندی بە دادپەروەرییەوە نییە. ئەرەستۆ پێی وایە لەبەر ئەوەی کەسانێك هەن بە سروشت کۆیلەن و کۆیلایەتیش باشتر و دادپەروەرانەترە بۆیان، پەیوەندی ئاغا و کۆیلە بۆ هەردووکیان بە سود دەبێت. مەسەلەکەش هیچ ئاڵۆز نییە، جا فەلسەفییانە لێی بکۆڵێتەوە لە سایەی ئەقڵدا، یاخود ئەزمونگەریانە و لەسایەی فاکتە هەبووەکاندا[١٦٧].

بەم شێوەیە، ئەرەستۆ دۆخی کۆیلایەتی ئەو کاتەی کۆمەڵگای یۆنانی دووپات دەکاتەوە و پاساوگەلێکی ئەقڵیشی پێدەدات، کاتێك دەڵێت: (جۆرێك بوونەوەر هەن، کە هەر لە لەدایکبوونەوە ئەندامەکانی جیاوازن. هەندێکیان بە سروشت حاکم و سەرکردەن و هەندێکیشیان ئامادەی ملکەچین، ئەمانە باشترە کاری سەرکردایەتی بە غەیری خۆیان بسپێرن. ئەگەر مرۆڤ لە نەفس و جەستە پێکدێت، نەفس بە سروشتی خۆی حاکمە و جەستەش مەحکوم)[١٦٨]. هەندێ جار کەسانێك دەبینین، کە تیایاندا

جەستە حوکمی نەفس دەکات، بەڵام وتنی ئەوەی کە نەفس حوکمی جەستە دەکـات، ئەمە ئەو دەسەڵاتەیە کە ئاغا بە سەر کۆیلەدا هەیەتی، ڕێك وەك حوکمی ئـەقڵ بـە سەر شەهوەتدا. ئەگەر سروشتی و بگرە بـە سـوودیش بێـت بـۆ جەسـتە کـە نـەفس حوکمی بکات، ئەوا سروشتی و بە سوودیشە بۆ لایەنی هەڵچوون، کە ئەقڵ حـوکمی بکات[١٦٩]. دۆخی پێچەوانە یان دژی دۆخی ئاسایی و سروشت ئەوەیە، جەستە حوکمی نەفس بکات. بۆیە ئەگەر کەسێك جەستە بە سەر نەفسیدا زاڵ بوو، مانای وایـە ئـەو کەسە باشتر دەتوانێت کاری دەست یان جەستەیی ئەنجام بدات و باشتر وایە ئاغایـەك حوکمی بکات، چونکە ئەو هەر بە سروشت کۆیلەیە، ئامادەیە تا کەسێکی تر ببێتـە خاوەنی. ئەگەر ئەقڵیشی هەبێت تا ئەوەندەیە کە لەوانی تر تێبگات، هەرچەندە خۆی لە ئەقڵ بە مانا تەواوەتییەکەی بێبەشە. لەمەشدا جیاوازە لە گیانلەبەران کە ئەقڵیان نییە و بە غەریزە کاردەکەن[١٧٠]. بەکارهێنانی کۆیلە زۆر جیاواز نییە لە بەکارهێنانی گیانلەبەرانی ماڵی، ئەمانە هەردووکیان لە دابینکردنـی پێویسـتییە ڕۆژانەییـەکانی ئاغاکەیاندا بەشدارن[١٧١].

چوارەم
پیاو و پەیوەندیی هاوسەرێتی

وەك چۆن سەرۆك خێزان ئاغای كۆیلەكانیەتی، پەیوەندی هاوسەرێتیشی لەگەڵ ژنەكەیدا هەیە، هاوكات لەگەڵ منالّەكانیشیدا پەیوەندی باوكایەتی هەیە. پەیوەندی بەم دوو لایەنەوە (ژن و مندالّەكان) وەك پەیوەندی لەگەڵ كۆیلەكانیدا (یان پەیوەندی ئاغا و كۆیلە) نییە، پەیوەندی لەگەڵ ژنەكەیدا وەك پەیوەندی بەرپرسانە لەگەڵ هاولاَتیاندا. كەچی پەیوەندی لەگەڵ منالّەكانیدا وەك پەیوەندی پادشایە لەگەڵ رەعیەتەكەیدا[١٧٢].

لەبەر گرنگی بابەتەكە دەبێ تاوێك لە سەر هاوسەرگیریی بوەستین، تا رای ئەرەستۆی لەبارەوە بزانین:

١- هاوسەرگیریی:

هاوسەرگیریی زەروورەتێك بوو دابونەریت لە كۆمەڵگای یۆنانیدا دەیسەپاند، بۆیە هەندێ لە شارەكان رێگەیان بە پیرەژنەكان دەدا، توندترین سزای ئەو كەسانە بدەن كە سوورن لە سەر ئەوەی هاوسەرگیریی نەكەن: رەبەنی لە شاری سپارتا تاوان بوو، یان لە مافی هەڵبژاردن و تەماشاكردنی كەژاوە گشتییەكان و...هتد بێبەش دەكران[١٧٣].

لای ئەرەستۆش هاوسەرگیریی زەروورەتێكە، هەندێ جار سروشت پێویستی دەكات، هەندێ جاریش ویستی ئاسمان وا دەخوازێ[١٧٤]، چونكە سروشتی هەر جۆرێك مەیلی لەوەیە خۆی بە نەمریی بگەیەنێت، بەوەی تاكەكانی لە شێوەی خۆی بخاتەوە. (بنەمای سروشت، وەك لە شوێنێكی تریشدا وتمان، بریتییە لە خستنەوەی چەند وێنەیەكی هەمان جۆر، وەك چۆن جۆری جیاوازی گیانلەبەر دەخاتەوە)[١٧٥]. سروشت، وەك لە بەشی پێشتردا وتمان، كار دەكات لە پێناو بەردەوامی رەگەزی مرۆیی لە

فۆرمی جۆردا، چونکە ناتوانێت تاکەکان بهێڵێتەوە و بپارێزێت. بەم شێوەیە دەبینین سروشتی هەریەکە لە ژن و پیاو، پێشتر لە لایەن ویستی ئاسمانەوە ڕێکخراوە و گونجێنراوە تا ژیانێکی هاوبەش بژین[١٧٦]. لێرەوە مەسەلەی ژیانی هاوبەشی نێر و مێ، مەسەلەیەکی سروشتی دەبێت، کە ئەستەمە بۆ ژن بتوانێت بەبێ یارمەتی پیاو، تاکی هەمان جۆر بخاتەوە. هەر وەك پیاویش ئەستەمە بەبێ یارمەتی ژن بە هەمان ڕۆڵ هەستێ. بەم شێوەیە پێویستیی ژیانی هاوبەش دێتە پێشەوە، کە خوو و نەریت جەختیان لە سەر کردووە و پێویستیان کردووە[١٧٧].

خستنەوەی منداڵ تەنیا وەسیلەیەك نییە بۆ خزمەتکردنی سروشت، کە تەنیا دەیەوێت پارێزگاری لە جۆر بکات، بەڵکو وەسیلەیەکیشە بۆ سوودێکی دوو لایەنە. ئەو ناڕەحەتییانەی کە باوان لە کاتی بەخێوکردنی منداڵە لاوازەکانیاندا توشی دەبن، لەکاتی پیربووندا بە دوو هێندە بۆیان دەگەڕێتەوە، ئەو کاتەی خۆشیان لاوازن و هیچ دەروویەکی تریان نییە.

ئەگەر جیاوازی (هەندێ جاریش دژایەتی) لە نێوان تواناکانی ژن و مێرددا هەبێت، لە سوود و بەرژەوەندی هەردووکیان دەبێت. ئەگەر سروشت لایەکیانی بەهێز و ئەویتریانی لاواز کردووە، بۆ ئەوەیە تا دووەمیان زیاتر وریا بێت و یەکەمیشیان بە تواناتر بێت لە چارەسەرکردنی کێشەکان و ڕەتدانەوەی هێرشەکان بە ئازایەتی خۆی. هەروەها لایەنی بەهێز دەتوانێت بژێوی پەیدا بکات، لە دەرەوە زۆرێك لە شمەك و پێویستییەکانی خێزان دابین بکات و بهێنێتەوە، لە کاتێکدا لایەنی دووەم لە سەریەتی پارێزگارییان لێ بکات، ئەگەرنا پەیداکردنی شمەك و بژێوی مانایەکی نەدەبوو. سروشتە کە ئەم کارە دەکات، لایەکیانی وا لێکردووە بتوانێت ژیانێکی سەقامگیر لە ماڵەوە دروست بکات، دووەمیش بتوانێت چالاکییەکانی خۆی لە دەرەوە ئەنجام بدات، تەنانەت لە منداڵ خستنەوەشدا سروشت هاوبەشی کردوون و هەریەکەیان بە خزمەتێکی تایبەت هەڵدەستن: ژن بە خۆراکدان و پیاویش بە پەروەردەکردن[١٧٨].

٢- مێرد:

بە رای ئەرەستۆ سروشتییە ئەگەر پیاو فەرمان بدات و ژنیش گوێڕایەڵ بێت (چونکە رەگەزی پیاو لە ژن گونجاوترە بۆ سەرۆکایەتی کردن، پاشان زاڵبوونی پیاو بە سەر ژندا شتێکی زۆر سروشتییە)[179]. لە راستیدا ئەو هۆکارانەی ئەرەستۆ بۆ پاساودانی ئەو زاڵبوونە دەیانهێنێتەوە، هەندێکیان پەیوەستن بە جیاوازی توانای ئەقڵیی نێوان ژن و پیاوەوە، وەك زاڵبوونی لایەنی ئەقڵی بە سەر لایەنی نائەقڵیدا لە نەفسی پیاودا، لە کاتێکدا لە نەفسی ژندا بە پێچەوانەوەیە و لایەنی نائەقڵی زاڵە بە سەر ئەقڵیدا، ئەمەش لە کۆتایی ئەم بەشەدا و لە کاتی باسی پشتبەستنی ئەرەستۆ بە (سروشتی نەفس) لە رێکخستنی کاروباری نێو کۆمەڵگادا، زیاتر باسی دەکەین. هەندێکی تر پەیوەستن بە بایۆلۆژیاوە، وەك سەلبی بوونی ژن، گوایە هەیولاییە و ئیجابی بوونی پیاو گوایە فۆرمە، وەك لە بەشی پێشوودا باسمانکرد. هەروەها مەسەلەی جیاوازی لە تەمەندا، چونکە ئەرەستۆ لە نەریتی وڵاتەکەی لاینەدەدا، کە تیایدا کچ بە پیاوێك بە شوو دەدرا کە دوو هێندەی خۆی تەمەنی هەبوو، نە لە تەمەندا و نە لە پێگەیشتویی ئەقڵیشدا هاوشانی یەکتر نەبوون. کەچی ئەرەستۆ پاساوێکی فەلسەفی بۆ ئەم دۆخە سەیرە پێشکەش دەکات و پێی وایە، ئەمە کار یان ویستی سروشتە. با تاوێك لە سەر ئەم لێکدانەوەیەی بوەستین.

٣- تەمەنی هاوسەرگیریی:

ئەگەر تاوێك لە سەر رای ئەرەستۆ دەربارەی تەمەنی گونجاو بۆ هاوسەرگیریی و ئامانج لێی رابمێنین، دەتوانین تیشکی زۆر بخەینە سەر تیۆرەکەی لە سەر پەیوەندی هاوسەرێتی و ئەو پەیوەندییەش سروشتی دەردەکەوێت[180].

ئەرەستۆ پێی وایە پێویستە یاسادانەر بایەخێکی زۆر بە بابەتی هاوسەرگیریی بدات، پێویستە تەمەنی هاوسەرگیری و ئەو سیفەتانەی پێویستە لە کوڕ و کچەکەدا، پێش هاوسەرگیریی هەبن دیاری بکات، چونکە ئێمە نەوەیەکی تەواو تەندروستمان

دەوێت، هاوسەرگیرییش ئەو دامەزراوەیەیە کە جەستەی تەندروستمان پێدەبەخشێت، ئەو وەك دایەنگەیەك وایە بۆ دەوڵەتەکەمان[١٨١] تەمەنی هاوسەرگیریی شتێك نییە بکەوێتە دەست ئارەزوو یان میزاجی خەڵکی، بەڵکو پێویستە مەسەلەیەکی زەروری بێت، کە سروشت دەیسەپێنێت، کە ئەویش هیچ کاری بێهودە ناکات و لە هەموو کارێکدا وەك وەستایەکی دەستڕەنگین دەردەکەوێت. سروشت خۆی تەمەنی هاوسەرگیریی بەم شێوەیە دیاری دەکات: ئەگەر سروشت تەمەنی حەفتاساڵی وەك دوا وێستگە بۆ توانای منداڵ خستنەوەی پیاو دانابێت و دوای ئەوە نەزۆك بێت، بۆ ژنیش پەنجا ساڵی دیاری کردبێت، ئێمەش دەبێت بگەڕێینەوە سەر ئەم بنەمایە و لە دیاریکردنی باشترین تەمەنی هاوسەرگیریدا پارێزگاری لە هەمان ڕێژە بکەین. واتە دەبێت جیاوازی نێوان تەمەنی پیاو و ژن لە کاتی هاوسەرگیریدا بیست ساڵ بێت، هەر وەك سروشت خۆی دیاریکردووە!

هەروەها دەڵێت نابێت منداڵان زوو هاوسەرگیریی بکەن، چونکە وەچەیەکی ناکامڵ دەخەنەوە، مێینەی زۆر تیا دەبێت و وەچەشیان لاواز و جەستەی بچووك دەبێت. دەڵێت پێویستە پەند لەوانەی دەوروبەرمان وەربگرین، هەموو ئەو گەلانەی ڕاهاتبوون کە منداڵەکانیان زوو هاوسەرگیری بکەن، وەچەیەکی ناکامڵ و لاواز و بچووکیان خستوەتەوە، تەنانەت دایکانیشیان لە کاتی منالبوونیاندا دەمردن، چونکە (ئەو دایکانە) منداڵ بوون. لێرەوە کاتێك خەڵکی کریت لە سەر ئەو ژمارە زۆرەی مردن لە نێو ژنانی لاودا پرسیاریان لە خواوەند کرد، خواوەند پێی گوتن: (میوەکان پێش پێگەیشتنیان، لێمەکەنەوە). مەبەستی لەوە بوو (پێش کاتی خۆی)، واتە لە تەمەنێکی زوودا کچانتان بە شوو مەدەن. بێگومان ئەو وتەیەی خواوەند، پەیوەندی بە دروێنەی بەرهەمە کشتوکاڵییەکانەوە نییە، بەڵکو ئاماژە بەو ژمارە زۆرەی مردن دەکات کە بە هۆی بە شوودانی کچان لە تەمەنی منداڵیدا (پێش تەمەنی گونجاو) دەکەونەوە[١٨٢].

هەروەها هاوسەرگیریی زوو تەنیا زیان بە وەچە ناگەیەنێت، بەڵکو ئازاری لایەنەکانیش دەدات. ئەگەر ئاسایی بێت بڵێین: تەمەنی گونجاوی هاوسەرگیریی کاتێکە لایەنەکان لەوپەڕی توانای منداڵ خستنەوەیاندا بن، ئەو کات ئەو کچانەی زوو دەست بە کاری سێکسی دەکەن خووی پێوە دەگرن، بەڵام کوڕان زیان بە سپێرمەکان دەگەیەنن پێش ئەوەی گەشەیان کامڵ بێت[١٨٣].

تەمەنی گونجاو بۆ هاوسەرگیریی بە رای ئەرەستۆ، بۆ ژن هەژدەساڵی و بۆ پیاویش سی و حەوت ساڵییە، چونکە جەستەی هەردووکیان لەم تەمەنەدا گەشەیان کامڵ دەبێت، هەروەها توانای خستنەوەی منداڵی یەکەم و بەخێوکردنیشیان دەبێت[١٨٤].

بەم شێوەیە دەبینین ئەرەستۆ، تیۆریزەی دۆخی سەیری ئەو کاتەی کۆمەڵگای یۆنانی دەکات، هەوڵ دەدات پاساوی بۆ دابتاشێ تا لە بەرامبەر ئەقڵدا پشتیوانی بکات. ئەو وای پێ باشە کچ شوو بە پیاوێك بکات، کە دوو هێندەی خۆی تەمەنی هەبێت، ئەم تەمەنی هەژدە ساڵ بێت و ئەویش سی و حەوت، تا هیچ جۆرە نزیکایەتییەك لە نێوانیاندا نەبێت. لێرەوە پیاو، مادام ژنەکەی منداڵە و خۆیشی پێگەیشتویی و ئەزموونی زیاترە، دەتوانێت وەك ناکامێك مامەڵەی (ژنەکە) بکات کە هیچ پێنەگەیشتووە، ئەو دەتوانێت فەرمان بدات و ژنیش دەبێت گوێڕایەڵ بێت. کاتێکیش ئەرەستۆ پرسیار لە خۆی دەکات: (گونجاوترین وەرز بۆ هاوسەرگیریی کامەیە؟ دەڵێ پێویستە کار بەو پەیڕەوە سەرکەوتووە بکەین کە زۆرینەی خەڵکی لە سەری دەڕۆن، کاتێك وەرزی زستانیان[١٨٥] وەك کاتێکی گونجاو بۆ هاوسەرگیریی و پێکهێنانی خێزانێکی نوێ دەستنیشانکردووە)[١٨٦]. سەرەڕای ئەمەش پێویستە گوێ لە ئامۆژگاری پزیشکان و فەیلەسوفانی سروشتی دەربارەی منداڵ خستنەوە بگرن، چونکە پزیشکەکان دەتوانن هەموو شتێکیان لە سەر جەستەیان پێ بڵێن، هەروەها فەیلەسوفانی سروشتیش دەتوانن (با)ی گونجاو دەستنیشان بکەن. ئەوان بۆ نموونە بای باکووریان لە بای باشوور پێ باشترە[١٨٧].

دواتر ئەرەستۆ چەند ئامۆژگارییەکی ژنانی سکپڕ دەکات، پێویستە بۆ نموونە، بایەخ بە جەستەیان بدەن و تەسلیمی خاوبوونەوە و تەمبەڵیی نەبن، تەنیا خۆراکی سووك بخۆن. ئەمەش کارێکی ئاسانە بۆ یاسادانەر ئەگەر بیەوێت بە سەریاندا بیسەپێنێت، کە هەموو ڕۆژێك بە مەبەستی خواپەرستی ڕێکردنێکی نەرم بکەن و سەردانی پەرستگاکانی خواوەند ئارتیمیس بکەن، کە کاروباری منالبوونی بە دەستە. بەلاّم ئەقڵیان بە پێچەوانەی جەستەیانەوە، دەبێت لە هەموو چالاکییەك ببەخشرێت، چونکە ئاشکرایە کۆرپەلە لە سکی دایکدا، دەکەوێتە ژێر کاریگەریی دایکەوە، وەك چۆن رووەك بە خاك کاریگەر دەبێت[١٨٨].

ئەرەستۆ هەمان رای ئەفلاتونی مامۆستای لە سەر منداڵە نەخۆش و شێواوەکان هەیە، پێویستە لەکاتی لەدایکبووندا منداڵەکان جیابکرێنەوە، تا بزانین کامیان پێویستە چاودێری بکرێت و بەخێوبکرێت، بە قانونێکیش هەموو چاودێرییەکی منداڵە شێواوەکان قەدەغە بکرێت، بەڵکو دەبێت لە چۆڵەوانیدا بخرێنە بەردەستی دڕندە کێوییەکان (واتە فڕێ بدرێن)[١٨٩]. هەروەها دەبێت قانونێك دابنرێت لە هەموو شارەکاندا ژمارەی منداڵ دیاری بکات و نەهێڵێت زیاتر بن، بۆ ئەوەی منداڵ، بە بیانوی پاراستنی ژمارەی دانیشتوان لە ئاستێکی دیاریکراودا لە چۆڵەوانیدا فڕێ نەدرێن. بۆیە ئەرەستۆ پێشنیار دەکات ژمارەی ئەندامانی خێزان دیاریبکرێت، پاشان هانا بۆ لەباربردن ببەین، پێش ئەوەی کۆرپەلە ژیانی بەبەردا بێت یان هەستی بۆ دروستبێت. ئەگەر دەربارەی لەباربردن بپرسین ئایا کارێکی شیاوە یان هەڵەیە، وەلاّمەکە بەندە بەوەوە کە ئایا کۆرپەلە ژیانی هەیە و هەستی بۆ دروستبووە یان نا[١٩٠].

باسی ئەو سەرەتایەمان کرد کە کچ و کوڕێك خێزان پێکدەهێنن و ژیانی هاوسەری دەست پێدەکەن، ئەو کات دەمێنێتەوە ئەو ماوەیە دیاری بکەین کە ئەم هاوسەرگیرییە بە خستنەوەی منداڵ خزمەتی دەوڵەت دەکات. ئەمەش چونکە نەوەی بە تەمەنەکان (هەر وەك نەوەی گەنجان) لە رووی بیرکردنەوە و جەستەشەوە ناکامڵە،

بۆیە بوونیاتی وەچەی کەسە بە تەمەنـەکان لاوازە، پاشـان دەکرێـت سـاڵانی منـداڵ خستنەوە بە پێی ماوەی پێگەیشتویی ئەقڵی دیاری بکرێت[١٩١].

بۆ زیناش دەبێت کارێکی ئابڕوبەرانەی ناخۆش بێـت، کاتێـك ژن و مێـرد (لـەو ماوەیەدا کە پێکەوەن) ئەنجامی دەدەن. بەڵام ئەگەر لەو ماوەیەدا بکرێت، کە منداڵ خستنەوە ڕێگەپێدراوە، پێویستە وەك ئابڕوچوونێك مامەڵە بکرێت، کە شایەنی سزای گونجاوی خۆی بێت[١٩٢].

ئەرکی ژن و فەزیلەتەکانی دوادەخەین بۆ بەشی داهاتوو، کاتێـك باسـی بابـەتی (ژن و ئەخلاق) دەکەین. بەڵام ئێستا بە دوای ئەو بنەڕەتانـەدا دەچـین کـە ئەرەسـتۆ تیۆرەکەی لە سەر بنیاتناوە، دەربارەی دوورخستنەوەی ژنـان لـە بـواری سیاسـەت و کورتکردنەوەی کار و چالاکییان تەنیا لە ماڵەوەدا، یان ئەوەی پێی دەڵێت ملکەچیی سروشتی ژن بۆ پیاو و ئەوەشی وای لێ دەکات بڵێت: (زاڵبوونی پیـاو بـە سـەر ژنـدا مەسەلەیەکی زۆر سروشتییە[١٩٣] ئەی مەبەستی لە وشەی (سروشت) چییە کە بەردەوام بۆ پاساودانی دەسەڵاتی پیاو و ملکەچیی ژن دەگەڕێتەوە سەری؟ لە وەڵامـدا دەڵێـت ئەمانە هەموویان پەیوەستن بە سروشتی نەفسی مرۆییەوە.

پێنجەم

سروشتی نەفس

ئەرەستۆ رای وایە خوێندنەوەیەکی قوڵی ئەو بیرۆکەیەی پێی وایە: هەندێك لە مرۆڤەکان بە سروشت حاکمن و هەندێکیشیان مەحکوم، راستەوخۆ دەمانباتە سەر توێژینەوە لە سروشتی نەفس. نەفس بە سروشتی خۆی دوو رەگەزە: یەکێکیان حاکم و ئەویتریان مەحکوم، هەریەکەشیان فەزیلەتی تایبەت بە خۆی هەیە، یەکێکیان سەر بە لایەنی ئەقڵیی حاکمە و ئەوەکەشیان سەر بە لایەنی نائەقڵیی مەحکومە. ئاشکرایە ئەوەی بە سەر نەفسی مرۆییدا دەسەلمێت، بە سەر حاڵەتەکانی تریشدا دەسەلمێت (وەك ماڵ و دەوڵەت). لەمانەوە دەشێ بگەینە ئەوەی قانونێکی گشتی هەیە، کە (بە پێی ئەو قانونە) سروشتییە ئەگەر هەندێك بە سروشتی خۆیان حاکم بن و هەندێکیش بە سروشت مەحکوم بن[١٩٤].

لەبەر ئەوەی قانونێك یان بنەمایەکی گشتی هەیە لە چەند ئاستێکی جیاوازدا کار دەکات، چەند بوارێکی جیاوازی کارکردنیشی، بە پێی ئەو ئاستانەی کاریان تێدا دەکات دەبێت: حوکمی پیاوی ئازاد (ئاغا) بۆ کۆیلە جۆرێکی حوکمە، حوکمی نێرینە بۆ مێینە جۆرێکی ترە و حوکمی پیاوی گەورە (پێگەیشتوو) بۆ منداڵ جۆری سێیەمە. راستیش وایە بڵێین هەموو ئەو کەسانە (ئاغا و کۆیلە، نێر و مێ، منداڵ و گەورە) لایەنی جیاوازی نەفسیان هەیە[١٩٥]. بەڵام بە شێوەی جیاواز و بە ئاستی جیاوازیش هەیانە: کۆیلە بە تەواوی بێبەشە لە توانای لە سەرخۆیی و هەڵبژاردن، مێینەش هەر چەندە هەیەتی، بەڵام ئەو فۆرمەی لای ئەو هەر بە ناچالاکی دەمێنێتەوە، منداڵیش هەیەتی، بەڵام لە فۆرمێکی پێنەگەیشتوودا[١٩٦].

بەمەش ئەرەستۆ دەگاتە زەروورەتی ئەوەی پیاو حوكمی ژن، ئاغا حوكمی كۆیلە، باوان حوكمی رۆڵەكانیان و گەورەكانیش حوكمی منداڵان بكەن، بۆچی؟ تەنیا دركاندنی ئەوەی بنەمایەك هەیە وا دەكات هەندێك حاكم بن و هەندێكیش مەحكوم، بۆ خۆی پێمان ناڵێت كێ حوكم دەكات. لە لایەكی ترەوە ئەرەستۆ بەوەوە سەرقاڵ نەبووە، كە مرۆڤەكان گیانلەبەران حوكم بكەن، چونكە پێی وابوو كە گیانلەبەران ئەقڵیان نییە، ئەمەش دەیانخاتە پلەیەكی خوارووی مرۆڤەوە و مرۆڤ دەتوانێت بە سەریاندا زاڵ بێت، بەڵام هەموو مرۆڤەكان لەبەر ئەوەی مرۆڤن، ئەقڵیان هەیە و بەشدارن لە بنەمای ئەقڵیدا. (١٢٥٩-ب). كەواتە ئەو بنەمایانە چین كە ئەرەستۆ بە هەند وەریاندەگرێت، لەوەدا كە ژن دەكاتە پاشكۆ و شوێنكەوتەی پیاو، هەر وەك كۆیلە دەكاتە شوێنكەوتەی ئاغا و منداڵیش بە كەمتر لە گەورەكان دادەنێت؟!

خۆشبەختانە ئەرەستۆ خۆی دەڵێت: (پێكهاتەی نەفسی مرۆڤ رێگەمان بۆ رووناك دەكاتەوە) (١٢٦٠-أ). نەفسیش لە دوو لایەن پێكدێت: لایەنی ئەقڵی و لایەنی نائەقڵی. سروشتییە، بەڵكو بە سوودە لایەنی ئەقڵی حوكم بكات و كۆنترۆڵی لایەنی نائەقڵی لە نەفسدا بكات. (١٢٥٤-ب) (بەراوردی بكە بە ئەخلاق: كتێبی یەكەم، بەشی سیانزەیەم). هەروەها دادپەروەرانەشە پیاو حوكمی ژن بكات. راستە توانای لە سەرخۆیی ئەقڵییان هەیە، بەڵام كاریگەر نییە، بۆیە زۆر ئاسانە لایەنی نائەقڵییان بەسەردا زاڵ بێت! بە هەمان شێوە دەبێت ئاغا حوكمی كۆیلە بكات، چونكە كۆیلە ئیرادەی بیركردنەوەی لە سەرخۆی نییە، لایەنی ئەقڵیی نێو نەفسیان هەر هێندە بەكاریان دێت گوێ بۆ فەرمانی ئاغاكانیان شل بكەن، وەریبگرن، لێی بگەن و گوێڕایەڵی بن و كار بۆ جێبەجێكردنی بكەن. لە راستیدا ئەوەی كۆیلە لە گیانلەبەر جیا دەكاتەوە ئەوەیە، ئەوان بە پێچەوانەی گیانلەبەرانەوە، كەمترین ئاستی توانای ئەقڵییان هەیە، كە رێگە خۆشكەرە بۆ تێگەیشتن لە بیركردنەوەی ئاغاكانیان، لەمە دەرچێت رێك لە گیانلەبەرە كێوییەكان دەچن (١٢٥٤-ب). باوان و گەورەكانیش پێویستە حوكمی منداڵ و ناكامەكان بكەن، چونكە هەر چەندە منداڵان توانا و

ویستی بیرکردنەوەی لە سەرخۆی پەیوەست بە لایەنی ئەقڵی نێو نەفسیان هەیە، بەڵام ئەم ویستە هێشتا پێنەگەیشتووە (١٢٦٠-أ).

بەم جۆرە ئەرەستۆ، بوونیات لە سەر هەردوو لایەنی ئـەقڵی و نائـەقڵی نـەفس، هەوڵی پاساودانی ئەو بیرۆکەیە دەدات کـە دەڵێـت: گرووپێـك بـە سروشـتی خۆیـان حاکمن و هەندێکی تریان بە سروشت مەحکومن، ریك هاوشێوەی ئـەوەی لایـەنێکی نەفس (لایەنی نائەقڵی) ملکەچە بۆ لایەنەکەی تر (لایەنی ئەقڵی).

بەمەش سروشـت، کـە هـیچ کـارێکی نابـەجێ و بێهـودە ناکـات، خـۆی ژنـی ناچارکردووە ملکەچی حوکمی پیاو بێت، چـونکە توانـای ئـەقڵیی کـەمترە، لایـەنی نائەقڵیش وەك هەڵچوون و سۆز و شەهوەت و...هتد. بە سەریدا زاڵە. کەسانێکی زۆر بەم بەڵگە ناڕاستە چەواشە بوون و رایـان وایـە ژن، بـە حـوکمی سروشـت، نـەك بـە حوکمی پەروەردە و کۆمەڵگا و نەریت و ژینگە و...هتد، سـۆزاوییە و زوو کاریگـەر دەبێت[١٩٧].

ئەوەی وتمان بیرۆکەیەکی گشتی بوو لە سەر بەڵگەکەی ئەرەستۆ، ئەگەر ویستمان زیاتر و قووڵتر لێی تێبگەین، دەبێت بە وردەکارییەکی زیـاترەوە لـە وەسـفەکانی بـۆ هەردوو لایەنی نەفس و پەیوەندییەکانی نێوانیان تێبگەین.

دەبێت بگەڕێینەوە سەر (ئەخلاقی نیکۆمـاخی)، وەك چـۆن دەگەڕێینــەوە سـەر چەند بەشێکی کتێبی سیاسەت، تا بزانین ئەرەستۆ چـۆن وەسـفی لایەنـەکانی نـەفس (ئەقڵی و نائەقڵی) دەکات: مـۆرکی سـەرەکی ئـەم پەیوەندییـە ئەوەیـە، پەیوەنـدی دەسەڵات و زاڵبوونە، دەبێت لایەنی ئەقڵیی نەفس حوکم بکات و زاڵ بێـت بـە سـەر لایەنەکەی تردا. ئەم دەسەڵاتەش لایەنەکان خۆیان بۆ ئامـادەکردووە و بـە سروشـتی خۆیان تیایاندا چەسپیوە (١٢٥٤-ب). لەگـەڵ ئەوەشـدا ئەرەسـتۆ هەنـدێ جـار بـە ئاشکرا و هەندێ جاریش بە ناڕاستەوخۆیی ئاماژە بەوە دەدات، کە مەرج نییە لایەنی ئەقڵی هەموو جارێك بتوانێت ئەم دەسەڵاتە پیـادە بکـات. وەك باسـکرا، ئەرەسـتۆ دەڵێت لە حاڵەتی ژن و منداڵ و کۆیلـەدا دەبیـنین، لایـەنی ئـەقڵی حـوکمی لایـەنی

نائەقڵی ناکات، ڕەنگە پێویست بکات بپرسین: ئایا دەبوو لایەنی نائەقڵی لە حاڵـەتی ژن و منداڵ و کۆیلەدا حوکم بکات؟ تەنانەت پیاوە گەورەکانیش، هەندێ جار دەبینین لایەنی ئەقڵی ناتوانێت زاڵبێت بە سەر لایەنی نائەقڵیدا و ملکەچی خۆی بکـات، ئەگەر وا نەبووایـە بـۆ ئەرەسـتۆ پێویسـتی نـەدەکرد، ڕێنمـایی دەربـارەی بایـەخی سەروەریی لایـەنی ئـەقڵیی نـەفس و بـە سـەرداری مانـەوەی بـدات، وەك چـۆن لـە کتێبەکانی (ئەخلاقی نیکۆماخی) و (سیاسەت)دا کردوویەتی. کە ئەرەستۆ بـاس لـە لایەنی ئەقڵی و زەروورەتـی کـۆنترۆڵکردنی لایـەنی نائـەقڵی دەکـات، ناشـێ تـەنیا ئاماژەیەك بێت بەوەی، ئەوەی لە لایەنێکی نەفسدا ڕوودەدات خۆبەخۆ ئـەوە دیـاری دەکات کە لە لایەنەکەی تردا ڕوو دەدات. لە ڕاستیدا ئەگەر مەبەستی ئەرەستۆ ئەمە بوو بێت: (کە لایەنی ئەقڵی حوکمی لایەنی نائـەقڵی بکـات) لـەم حاڵەتـەدا دەبـوو ئەوەشی بۆ زیاد بکردایە، کە لایەنی نائەقڵی هەندێ جار بۆی دەلوێت حوکمی لایەنی ئەقڵی بکات. بەڵام وەك ئاشکرایە ئەو ئەم بیرۆکەیـە ڕەت دەکاتـەوە، کاتێـك دەڵـێ ڕەنگە هەندێ جار وا دەربکەوێت کە لایەنی نائەقڵی حوکمی لایەنی ئـەقڵی دەکـات، بەڵام لە ڕاستیدا وا نییە (١٢٥٤-ب). هەروەها مەسەلەی حوکم یان دەسـەڵات یـان زاڵبوونی لایەنی ئەقڵی، پەیوەستە بە ئیمتیازێك (یـان شـیاوییەك) کـە ئـەم لایەنـە هەیەتی یان دەبێ هەیبێت، چونکە بە حوکمی سروشتی خۆی شیاوە بۆ حـوکمکردنی لایەنی نائەقڵی، با ئەم کارەش هەمیشە ڕوونەدات (١٢٥٤-ب).

لە ڕاستیدا کاتێـك ئەرەسـتۆ باسـی پەیوەنـدیی لایەنـەکانی نـەفس (ئـەقڵی و نائەقڵی) دەکات بـەوەی پەیوەنـدی نێـوان حـاکم و مەحکومـە، لێـرەدا بـە زمـانی سیاسەت و کەسەکان دەدوێت، (وەك ئەوەی) ئـەمیان حـوکمێکی زۆرداریـی بێـت و ئەویان دەستوری یان پادشایەتی (١٢٥٤-ب). کاتێك تەماشای ڕیزبەنـدیی گونجـاوی بەشەکانی نەفس دەکەین، دەبینین لایەنی ئەقڵی فەرمان دەکات و دەخوڕێـت، کەچـی لایەنی نائەقڵی گوێگر و گوێڕایەڵە، بە هەمان ئەو شێوەیەی کـە منـداڵ گوێڕایـەڵی باوکی دەکات (ئـەخلاق-١١٠٢ ب) (١١٢٠٣-أ). ڕاسـتییەکەی کاتێـك ئەرەسـتۆ

باسی بەشەکانی نەفس لە هەردوو کتێبی (ئـەخلاق) و (سیاسـەت) دا دەکـات، وەك پەیوەندی نێوان بوونەوەری سیاسی باسی دەکات، نـەك وەك پەیوەنـدی نێـوان چـەند بەشێکی نائەندامی و ناشەخسی.

ئەمــەش ئلیــزابێس ســپێلمان نــاوی دەنێــت (بــە سیاســیکردنی نــەفس لای ئەرەستۆ)[198]. ئەو بە زمانێك باسی ئەو بەشانە ناکات، کـە بشـێت تـەنیا بـە سـەر پەیوەندی نێوان کەسەکاندا بچەسپێت، بەڵکو هەندێ جار ئەم بەشانە بـە کەسـانێکی دیاریکراو دەچوێنێت:

(وەك چۆن منداڵ دەبێ بە پێی چەند رێنماییـەکی تەمبێکەرانـە بـژێت، ئـاواش لایەنی شەهوانی نەفس دەبێت بە پێی ئاڕاستەکاریی بنەمای ئەقڵی بێت)[199].

(ڕوونکردنەوەی سروشتی شەهوەت بەوە دەبێت، کە شاعیران دەربارەی ئەفرۆدیت Aphrodite، کچە فێڵزانەکەی کیپرۆس[200] وتوویانە. بـە پێـی ئاسـتی پەیوەسـتی لایەنی ئەقڵی نەفس بە لایەنی نائەقڵی، دەتوانین لە پەیوەندی نێوان ئاغـا و کۆیلـە و ژن و مێردیش تێبگەین)[201].

ئەرەستۆ زۆرتر دەڕوات و دەگاتـە ئاسـتی یەکخسـتنی (کـەس) و ئـەو بەشـەی نەفس. دەڵێت: ئەو کارانەی خەڵکی لە سەر بنەمایەکی ئەقڵی دەیکەن، پێیـان وایـە باشترە کاری ئەوان بێت، واتە بە ویستی خۆیان بیکەن و هەریەکەشیان یەکسان بێـت بەم یان بەو کار[202]. سەرەڕای ئەمەش ئەرەستۆ هەندێ جار وەك کەسێکی تـر باسـی ئەقڵ دەکات، کە هەر کەس هەیبێت دەبێت شوێنی بکەوێت، دەڵێت: (ئەقڵ لای هەر کەس بێ، هەمیشە باشترین بۆ خۆی هەڵدەبژێرێت، پیاوی چاکیش ئەوەیـە هەمیشـی گوێڕایەڵی ئەقڵی دەبێت)[203].

دەکرێ بە کورتی بڵێین: کاتێك ئەرەستۆ باسی بەشـەکانی نـەفس و پەیوەنـدییان پێکەوە دەکات، زۆرجار باسکردنەکانی بـە کەسـکردن (تشـخیص) یـاخود چـواندنە (تشـبیە)، دەبیـنین زاراوەی سیاسـی بـەکاردەهێنێت، وەك بڵێـی باسـی پەیوەنـدی کەسانێکی نێو دەوڵەت-شار بکات. لەمەشدا ئەو رێنماییەی کە لە کتێبی (نـەفس)

دا به خوێنەرانی دەدات بیری دەچێت یان خۆی لێ گێـل دەکـات، بـەوەی بەشـەکانی نەفس و وەزیفەکانیان بە کەس نەکەن[٢٠٤]. ئیلیزابێس سپێلمان وەسـفی ئەرەسـتۆ بـۆ سروشتی نەفس و بەکارهێنانی ئەم وەسفە بۆ پاساودانی تێڕوانینەکەی بۆ ژن، بـەوەی بە سروشتی خۆیان ملکەچی پیاوانن[٢٠٥] بەم شێوەیە باس دەکات:

١- لە نەفسدا لایەنێکی بە سروشت ئەقڵی هەیە کە حوکم و کـۆنترۆڵی لایـەنی نائەقڵی دەکات (هەر چەندە هەمیشە ئـەم کارەشـی بـۆ نەچـێتە سـەر). ئەگـەر لـە سروشتی کۆنترۆڵی لایەنی ئەقڵی بۆ لایەنی نائـەقڵی نـەفس تێبگـەین، دەتـوانین لـە سروشتی حوکمی پیاوان بە سەر ژنان لە نێـو شـاردا تێبگـەین. ئاوەهـاش ئەرەسـتۆ دەگاتە ئەنجامی دووەم:

٢- لە دەوڵەتدا پێویستە پیاوان بە سروشتی خۆیان حوکمی ژنان بکەن و زاڵبن بە سەریاندا. سروشتی پیاو و ژن وایە، یەکەم حاکم بـێ و دووەمـیش مـەحکوم. بـەڵام بۆچی (و چۆن) ئەرەستۆ پیاوان و لایەنی ئەقڵیی نەفس پێکەوە دەبەستێتەوە، کەچـی ژن دەبەستێتەوە بە لایەنی نائەقڵی نەفسەوە؟ چونکە پێی وابوو:

٣- لایەنی ئەقڵی لە نەفسی پیاواندا بە سروشتی خۆی حوکمی لایەنی نائـەقڵی دەکات و بە سەریدا زاڵە. لە کاتێکدا:

٤- لایەنی ئەقڵی لە نەفسی ژندا بە سروشـتی خـۆی حـوکمی لایـەنی نائـەقڵی ناکات و بە سەریدا زاڵ نییە. یاخود:

٥- لایەنی نائەقڵی لە نەفسی ژندا (بە سروشتی خۆی) حـوکمی لایـەنی ئـەقڵی دەکات و زاڵە بە سەریدا. بێگومان ئەرەستۆ پێی وایە توانـای لـە سـەرخۆیی (پەلـە نەکردن) لە ژندا، دەسەڵاتی نییە و ویستی ژنیش کاریگەر نییـە. ئاوەهـاش لایـەنی نائەقڵی حوکمی لایەنی ئەقڵی دەکات و زاڵ دەبێت بە سەریدا. بە کورتی ئەگـەر لـە پیاوی ئازاددا لایەنی ئەقڵی حاکم بێت، لە ژندا وا نییە و دەسەڵاتی نییـە. ئەمـەش مانای شتێکی گرنگە، ئەوەی ژنان کە ملکەچ یان شوێنکەوتەی پیاوانن، بە حـوکمی نەریت یان کولتوور و...هتد نییە، بەڵکو هەر بە سروشت وا خەڵق بـوون، رێـك وەك

ئەوەی ئەوانەی حاكمن بە سروشت وەهان، ئەوانەشی مەحكومن، بە سروشت وەهـان. سروشت ناتوانێت ژن ملكەچی پیـاو بكـات، ئەگـەر پێشـتر لایـەنی ئـەقڵییانی بـێ دەسەڵات نەكردبێت. بەم شـێوەیە ئەرەسـتۆ پێـی وایـە ژن، بـە حـوكمی سروشـت، ملكەچی پیاوە و هەر ئەویش (واتە سروشت) كـار بـۆ بەدەسـتهێنانی ئـەم ئامانجـە دەكات. واتە كەمی دەسەڵاتی لایەنی ئەقڵی لای ژن كـار و كـردەوەی سروشـتە. بـە كورتی ژنان بە سروشتی خۆیان (نا سروشتین)[٢٠٦].

لەبـەر رۆشـنایی ئـەوەی رابـورد بۆمـان دەردەكـەوێت، كـە ئەرەسـتۆ، تـەنیا شیكەرەوەی دۆخی باو (ئەو كاتـەی كۆمـەڵگای یۆنـان) نـەبووە، بـەڵكو تیـۆریزەی دۆخەكەشی كردووە.

دەبێ بزانین كە لایەنی ئەقڵیی ژن هەمیشـە بـێ دەسـەڵات نییـە لـە بەرامبـەر لایەنی نائەقڵیدا و هەر واش بەردەوام نابێت، چونكە ئەگەر وابـێ نـاتوانین جیـاوازی بكەین لە نێوان حاڵەت (یان دۆخ) ی سروشتیی ژن لەگەڵ حاڵەتی ناسروشتیی پیـاوی ئازاددا، ئەو كاتەی ملكەچی شەهوەت و رەمەكەكانی دەبێت و لە چێژپەرستیدا نوقم دەبێت. لە حاڵەتی ئەم پیاوەشدا لایەنی ئەقڵی، وەزیفـەی سروشـتیی خـۆی بـە جـێ ناگەیەنێت، كە خۆی لە كۆنترۆڵكردنی لایەنی نائەقڵیدا دەبینێتەوە. لە حاڵـەتی وادا لایەنی ئەقڵی دەسەڵات و وەزیفەی سروشتیی خۆی نابێت، هـەر چـەندە توانـای ئـەو كارەشی هەبێت، چونكە پێشتر سروشت بـۆ جڵـەوگرتنی لایـەنی نائـەقڵی ئامـادەی كردووە.

كەچی لە حاڵەتی ژندا، دەبینین لایـەنی ئـەقڵی دەسـەڵاتی نییـە، هـەر چـەندە سروشت پێشتر ئامادە باشیی بۆ كردووە، چونكە كەسەكە لێرەدا ژنە. ئەرەستۆ لێرەدا دەكەوێتە هەڵەیەكی كوشـندەوە. لـە لایەكـەوە دەڵێـت: سروشـت لایـەنی ئـەقڵی وا خولقاندووە كە زاڵبێ بە سەر لایەنی نائەقڵیدا، كەچی وەختێك باسی ژن دەكات لـەم بنەمایەی كە خۆی دایناوە، لا دەدات و دەڵێت: سروشت پیاوی هەڵبژاردووە حـوكمی

ژن بکات، وەك بیەوێت بڵێت سروشت لـە ژنـدا بـە جۆرێـك لایـەنی ئـەقڵی نەفسـی والێکردووە، هیچ دەسەڵات و هەژموونی بە سەر لایەنی نائەقڵیدا نەبێت.

ئایا ئەمە مانای وایە کە ئەرەستۆ بۆ گەیشتن بەو بیرۆکەیەی کە دەڵێـت: ژن بـە سروشتی خۆی دەبێت ملکەچی پیاو بێت، دەبوو پێشەکییەکی سەرەکی خۆی نکـوڵی لێ بکات، ئەوەی کە لایەنی ئەقڵی نەفس بە سروشتی خۆی حوکمی لایەنی نائـەقڵی دەکات؟

با جارێکی تریش بە بەڵگەکەیدا بچینەوە:

ئەو دەڵێت: مـادام لایـەنی ئـەقڵی حـوکمی لایـەنی نائـەقڵی دەکـات، ئـاواش پێویستە پیاو حـوکمی ژن بکـات. ئەمـەش واتـە ئەقڵانیـەت لـە پیاوانـدا کـورت دەکاتەوە، کەچی نائەقڵانییەت دەلکێنێت بە ژنانەوە، بەڵام لە سەر چ بنەما گـەلێك ئەم کارەی دەکـات؟ لـە سـەر ئـەوەی، وەك پێشـتریش باسمـانکرد، گوایـە سروشـت ئەقڵانیەتی لە پیاودا زاڵکردووە، کەچی لە ژندا بێ دەسەڵاتی کردووە، بانێکـە و دوو هەوا.

باشە ئەرەستۆ چۆن زانی کە سروشت دەیەوێت ئەو کارە بکات؟ مەبەستم لەوەیە: چۆن زانی سروشت پیاو و ژن وەها لێ دەکات؟ تـەنیا وەڵامـی شـیاوی ئەوەیـە، کـە پیاوان ئەقڵانین و ژنان وا نین. بەڵام ئەمە نابێتە بەڵگە لە سەر ئـەوەی سروشـت ئـەو کارە دەکات، ئەرەستۆ بۆ خۆی دەڵێ: تەنیا سەرکەوتن و زاڵبوونی لایەکی نـەفس بـە سەر لایەکەی تردا (هەروەها زاڵبوونی گرووپێکی خەڵك بـە سـەر گرووپێکـی تـردا) نابێتە بەڵگە لە سەر ئەوەی، کە دەبێت شتەکان وەها بن تـا لەگـەڵ سروشـتدا وێـك بێنەوە. کەواتـە بەڵگەکارییەکـەی ئەرەسـتۆ لـە سـەر ملکەچـبوونی ژن بـۆ پیـاو، بەڵگەکارییەکی لاواز و فشۆڵە، چونکە رایەکی دژیـەکی هەیـە لـە سـەر پەیوەنـدی سروشتیی نێوان لایەنی ئەقڵی و لایەنی نائەقڵی نـەفس. پاشـان پێچـەوانەی قسـەی خۆی دەکات و دەڵێ، ئەقڵ بە سروشت لە پیاودا حاکمە و لە ژندا بێ دەسەڵاتە[٢٠٧].

بەشی سێیەم

ژن و ئەخلاق

((خراپترین سیفەتەکانی پیاو، باشترین سیفەتەکانی ژنن، کە ئەوانیش: ترسنۆکی، خۆ بە زل زانین و رژدین)).

ئیمامی غەزالی: زیندووکردنەوەی زانستە ئاینییەکان ب٢ ل ٤٤.

((بۆ ژن گونجاو نییە، کە فەزیلەتەکانی پیاوی هەبێت)).

ئەرەستۆ: هونەری شیعر ١٤٥٤-أ.

((ئـەوەی پیـاو دەیکـات، زۆر مەردانـەترە لـەوەی ژن دەیکات)).

ئەرەستۆ: وتاربێژی ١٣٦٧-أ

یەکەم

هیرارکییەتی ئەخلاق

ئەمە سێیەم بوارە کە ئەرەستۆ بیرۆکە میتافیزیکییەکانی تێدا تاقی دەکاتەوە (یان بە سەریدا پراکتیکی دەکات)، ئەو بیرۆکانەی تیۆرەیەکی تەواو لە سەر ژن دروست دەکەن، ئەوەتا لێرەشدا جارێکی تر بیرۆکەی هەیولا و فۆرم و هیرارکییەت و وەزیفە و...هتد دەبینین. پێشتر زانیمان ئەرەستۆ، بە ئاراستەی (با)ی کۆمەڵگای یۆنانی شەنی کردووە و پێی وایە، پێناسە و ناسینی ژن بە منداڵ خستنەوە و بەخێوکردنیان دەبێت، بە وردتر بڵێین: بەخێوکردنی کوڕەکان، چونکە باوك گرنگی بە بەخێوکردنی کچەکان نەدەدا. بە کورتی (دۆخی ژن لە کۆمەڵگای یۆنانیدا زۆر لە دۆخی کۆیلە دەچوو، چونکە وشەی ژن لە Damar ەوە هاتووە، رەگی ئەم وشەیەش مانای شوێنکەوتەیی دەدات. کاتێك بووك دەگەیشتە ماڵی زاوا، سەبەتەیەك فستقیان بە سەردا دەڕژان بۆ هێنانی بەخت، ئەم نەریتە بۆ ئەو کۆیلانەش دەکرا کە تازە پیاوەکە کڕیبوونی. ژنیش هەر وەك کۆیلە، بە هیچ جۆرێك قانون نەیدەپاراست ئەگەر مێردی نەکردایە، راستییەکەی لە قانوندا وەکو -کەس- ێك تەماشا نەدەکرا[٢٠٨].

ئاوەها رۆڵی ژن لە منداڵ خستنەوە (کە هیچ چێژێکی سێکسی نییە، مەسەلەی چێژ کاری لەشفرۆشان و لوسکەکان بوو) و چاودێری و بەخێوکردنی منداڵەکان، بە تایبەتیش کوڕەکان کورتکرایەوە. سەرپەرشتیکردنی کاری نێو ماڵ و بەجێهێنانی ئەرکەکانی بەرامبەر بە مێرد، پاشان لە بەرامبەر منداڵ و کۆیلەکانیشدا، ئەمەیان پاش کەمێك باس دەکەین. هیچ رۆڵێکی لە دەرەوەی ماڵ و منداڵ خستنەوەوە نەبوو، بۆ ئەوەی پارێزگاریی لە وەچە و بەدەستهێنانی نەمریی بۆ پیاو بکات، چونکە ئەو

وەسیلەیەکە پیاو بۆ بەدەستهێنانی ئامانجەکانی، لە ژیان و لە پاش مردنیش بەکاریدەهێنێت.

ئەگەر کەمێك لە تیۆری ئەرەستۆیی رامێنین دەبینین، ئەو خوو و نەریتانەی بە کردەوە لە کۆمەڵگادا هەبوون (تیۆریزە) دەکات، بیرە میتافیزیکییە بنەڕەتییەکانی ئەرەستۆ یارمەتی دەرن لە پێدانی پاساوی ئەقڵی بە دۆخی خراپی ژنی کۆمەڵگای ئەسینایی: ژن بە پێی هیرارکییەت لە پیاو نزمترە و توانای ئەقڵیی کەمترە، چونکە لایەنی جەستە یان هەڵچوون و شەهوەت و...هتد زاڵە بە سەریدا، هەر وەك پێش تاوێك وتمان، لە کۆیلەوە نزیکترە. لە تواناشدا بە گشتی لە پیاو لاوازترە، چونکە بە پێی بایۆلۆژیا گەرمیی کەمترە لە پیاو، ئەو هەیولایە و پیاو فۆرمە، ئەو جەستەیە و پیاو رۆحە، ئەو مادەی خاوە و پیاویش بنەمای ئەقڵییە. بۆیە پیاو بەرز و بالاّ و جوانترە، سەرەتا لە ماڵدا حوکم دەکات و دەبێت ژنیش گوێڕایەڵی بێت، پاشان هەر خۆی لە دەوڵەتدا حوکم دەکات و ژنیش پێویستە لە ژاوە ژاوی سیاسەت بە دوور بێت و بێدەنگی هەڵبژێرێت، چونکە بێدەنگی (تاج و زینەتە) بۆی.

ئەگەر پرسیار لە دۆخی ژن لە بواری ئەخلاقدا بکەین، واتە پەیوەندی بە فەزیلەتە مرۆییەکانەوە، وەلاّمی ئەمەش هەروەك ئەوانی پێشوو دەبێت، (تیۆری ئەخلاقی ئەرەستۆ بە تەواوی و بە شێوەیەکی ئاشکرا کاریگەرە بە تیۆرە هیرارکییەکەی کە زۆر بە سروشتی دەزانێت، چونکە زەرووریە بۆ بەدەستهێنانی ئامانجە تایبەتەکان بە ژیانی مرۆڤەوە)[209].

دەکرێت بە شێوەیەکی گشتی بڵێین:

١- هەموو فەزیلەتە مرۆییە بنەڕەتییەکان، کە ئەرەستۆ لە کتێبی (ئەخلاق) دا باسیان دەکات، وەك هاوڕێیەتی و خۆشەویستی و دادپەروەری و...هتد بۆ هەموو کەسەکان بە هەمان ئاست نین، بەڵکو لە سروشتی خۆیاندا جیاوازی ریشەییان تێدایە، بەندن بە دۆخی رێژەیی کەسەکانی نێو کۆمەڵگا و پلە و پێگەی کۆمەڵایەتی و خێزانی هەریەکەیان و...هتد.

٢- ئەرەستۆ بە شـێوەیەك سـەیری هـیچ یـەكێك لـە چـەمكە سـەرەكییەكانی ئەخلاق: وەك دەسـتپاكی و شـەرەف و دڵسـۆزی و داوێنپـاكی و ئازایـەتی و...هتـد ناكات، كە بەسەر هەموو كەسێكدا وەك یەك راست دەرچن، بەڵكو پێویستە رەچاوی دۆخی كەسەكە لە ریزبەندی هیراركییەتی مرۆیی و پلە و پێگـە و وەزیفـەی بكرێـت. ئەم شتانەن كە جۆری فەزیلەت، یان ئازایەتی و داوێنپاكی پێویست بۆ ئەو كەسە یان یەكێكی تر دیاری دەكەن. پێم بڵێ لە چ دۆخێكی كۆمەڵایەتی دایت: پێت دەڵێم ئـەو فەزیلەتانەی كە دەبێت هەتبن چین.

بۆیە ئەرەستۆ هەر لە سـەرەتاوە، چـەند پرسـیارێك دەوروژێـنێ لـە سـەر ئـەو فەزیلەتانەی كە دەبێت ئەندامانی خێزان هەیانبێ، هەروەها لە سەر ئەوەشی كە ئایـا لای هەموو كەسێك وەك یەكن یان نا. بە كۆیلە دەست پێدەكات و پێی وایە، شتێكی سەلماوە كە ئەوان نرخێكی دیاریكراویان هەیە، چونكە ئامێری زیندوون و خزمەتكارن (لێرەدا دیقەتی ئەوە بدە كە ئەمان هەمان كاری ئـەو (گا)یـە دەكـەن كـە هزیـۆدی شاعیر لە شیعرەكەیدا باسیكرد) بەڵام ئایا دەشێ فەزیلەتی تریان هەبێت؟ فەزیلـەتی باڵاتر هەن؟ دەشێ رێزی خۆ و ئازایەتی و دادپـەروەری و فەزیلـەتی تریـان هـەبێت؟ پاشان دەڵێت:

دەتوانین بە دوو شێوە وەڵامی ئەم پرسـیارە بدەینـەوە، هەریەكەشـیان بـۆ خـۆی كێشەیەكە: ئەگەر بڵێین بەڵێ فەزیلەتی هاوشێوەی ئەمانەیان هەیە، پرسـیارێكی تـر قوت دەبێتەوە: لەم حاڵەتەدا جیاوازی ئەمان و مرۆڤە ئازادەكان لە چـیدایە؟ ئەگـەر بشڵێین نەخێر فەزیلەتی وەهایان نییە، ئەمەشیان هەر سەیرە، چونكە ئەوانیش مرۆڤن و توانای ئەقڵییان هەیە[٢١٠].

دەشێ ئەو پرسیارە بۆ ژن و منداڵیش بكەین: ئایا هیچ فەزیلەتی تریـان هەیـە؟ ژن دەتوانێت رێزی خۆ و ئازایەتی و دادپەروەری هەبێت؟

دەشێ ژن خێرخواز و بەخشندە و چاکەکار بێت، واتە فەزیلەتی داوێنپاکی و جڵەوگرتنی نەفس و فەزیلەتەکانی تری پیاوی هەبێت، یان فەزیلەتی تایبەت بە خۆی هەیە؟ ئایا دەتوانین بە منداڵ بڵێین داوێنپاك یان داوێنپیس؟[٢١١]

ئەرەستۆ بەردەوام دەبێت و دەڵێت: پێش وەڵامدانەوە پێویستە پرسیارەکە لەوە دوورتر ببەین، دەبێت پرسیار بە شێوەی گشتی بکەین نەك لە سەر حاڵەتی ورد و تایبەت، ئایا فەزیلەتی ئەوانەی بە سروشت حاکمن هەمان فەزیلەتی ئەوانەیە کە بە سروشت مەحکومن؟ ئەگەر بڵێین هەمانن، ئیتر بۆچی هەندێکیان هەمیشە حاکم و هەندێکیان هەمیشە مەحکومن؟ نابێت جیاوازی نێوانیان لە پلە (درجە) دا بێت، چونکە ئەگەر وابێت دەشێ هەمان فەزیلەتیان هەبێت، بەڵام بە رێژەی جیاواز. بەڵکو دەبێت جیاوازییان لە جۆر (نوع) دا بێت. پلە یان چەندێتی پەیوەندی بەم بابەتەوە نییە. لە لایەکی ترەوە ئەگەر بڵێین: یەکێکیان دەبێت فەزیلەتی هەبێت و بەشدار بێت تیایدا و ئەویتریان نەیبێت، خۆمان دەخەینە دۆخێکی نالەبارەوە، چونکە چۆن سەرۆك لە هونەری حوکمدا شارەزا دەبێت ئەگەر داوێنپاك نەبێت؟ چۆن حاکم دەتوانێت سەرکەوتوو بێت ئەگەر دادپەروەر نەبێت؟ ئەگەر مەحکومەکانیش فەزیلەتی داوێنپاکی و دادپەروەرییان نەبێت، چۆن دەتوانن بە باشی گوێڕایەڵ و ملکەچ بن؟[٢١٢]. ئەگەر پێیان بڵێین کۆمەڵێك ترسنۆك و خوێڕی، ئەو کات ناتوانن ئەرکی خۆیان بە جێ بگەیەنن. لێرەوە ئەو ئەنجامەی ئەرەستۆ پێی دەگات ئەوەیە، کە هەردوو لایەن، حاکم و مەحکوم، دەبێت لە فەزیلەتدا بەشدار بن، با جۆری فەزیلەتیشیان جیاواز بێت، حاکمان فەزیلەتی خۆیان هەبێت، مەحکومەکانیش فەزیلەتی تایبەت بە خۆیانیان هەبێت.

هەمان بنەما بۆ ژن و کۆیلەش دەخوات، یەك پێوەری ئەخلاقیمان نییە، کە بە سەر هەمووواندا وەك یەك بچەسپێت، یەك فەزیلەتی ئەخلاقیش نییە بۆ مرۆڤ وەك ئەوەی مرۆڤە، واتە بۆ هەموو مرۆڤایەتی، بەڵکو هیرارکییەتی ئەخلاق و پلەبەندیی فەزیلەتەکان هەن، کە زۆر پەیوەستن بە دۆخی هەر تاکێك و پێگەی لە کۆمەڵگادا.

دووەم
ئەخلاقی خێزانی

ئەرەستۆ رای وایە هەموو ئەندامانی خێزان بەشدارن لە فەزیلەتدا، بەڵام بە رێژە و شێوەی جیاواز بەشدار دەبن تێیدا، هەریەکە و بە پێی پێگە و وەزیفەیان لە خێزاندا. سەرۆکی خێزان هاوشێوەی سەرۆك یان حاکم دەبێت تا دەتوانێت باڵاترین و کامڵترین فەزیلەتەکانی هەبێت، چونکە کاری ئەو کاری ئەندازیارە، یان ئەقڵی ئەندازیار. ئەندامانی تری خێزان هێندە بەسە هەر یەکە و بە پێی پێویستی پێگەکەی خۆی فەزیلەتی هەبێت: داوێنپاکی ژن هەمان داوێنپاکی مێرد نییە، ئازایەتی ژنیش هەمان ئازایەتی پیاو نییە. هەروەها لە دادپەروەریشدا جیاوازن: ئازایەتی سەرۆك یان حاکم و ئازایەتی ژن و ئازایەتی کۆیلەمان هەیە و...هتد. ئەگەر پیاو بە قەد ژن ئازا بوو، دەبێت بە ترسنۆك ناوبنرێت. هەروەها ژنیش دەبێتە چەنەباز ئەگەر سنوری خۆی بە سنوری پیاو دیاری بکات، کە دەزانێت چۆن لە ژیاندا رەفتار دەکات. ئاوەهاش وەزیفەی پیاو لە خێزاندا زۆر جیاوازە و فەزیلەتەکانیشی لەوانی ژن جیاواز دەبن.

ئەگەر کۆیلە هەر بە سروشت بە کۆیلەیی لەدایك ببێت، هێزی جەستەیی بۆ ئەنجامدانی کاری قورس پێدرابێت، لە بەرامبەردا توانای ئەقڵی سنوردار کرابێت، تەنیا ئەوەندە نەبێت کە لە فەرمانی ئاغاکەی تێبگات، ئەوا فەزیلەتی جیاوازیشی دەبێ، دەبێ گوێڕایەڵ و ملکەچ بێت و فەرمانی ئاغاکەی تێبگات و جێبەجێی بکات، چونکە ئەم کارەی سوود و بەرژەوەندی خۆی تێدایە. لە راستیدا فەزیلەتەکانی کۆیلە مەبەست لێیان ئاسانکردنی کاری ئاغایە، رێك وەك چۆن فەزیلەتی منداڵ بۆ کار ئاسانیکردنە بۆ گەورەکان، کە شەونخونی دەکەن بۆ بەخێوکردن و پەروەردەکردنی. لەم تیۆرەدا دەبینین بەها رۆحییەکان پشتگوێ خراون، جا لای منداڵ بن یان کۆیلە،

بگره ئەم تیۆره به سەر چینی بەرهەمهێنی نێو كۆمەڵگاشدا جێبەجێ دەبێت، وەك پیشەوەران و جوتیاران و بازرگانان و...هتد.

بۆ بابەتی ئەركی هەر یەكە لە ژن و مێرد لە پەیوەندی خێزانییاندا، ئەرەستۆ بەم شێوەیە كورتی دەكاتەوە[213]:

١- ئەركەكانی ژن:

ئەرەستۆ پێی وایە ژنی (باش) كە شایەنی ئیمتیاز و پیاهەڵدان بێت ئەوەیە، كە به پلەی یەك ژنی ماڵەوە بێ و خەریكی بەخێوكردنی منداڵ بێت و لە سەر چەند رێسایەكی دیاریكراو كار بكات، لەوانە[214]:

١- نابێت رێگە بە كەس بدات بەبێ پرسی مێردەكەی بێتە ماڵەكەی[215].

٢- دەبێت لە وتی وتی بە دوور بێت، یان هەر كارێكی تر كە ئەو ژنە وێڵگەردانە دەیكەن كە لەم ماڵ دەگوازنەوە بۆ یەكێكی تر و نەفسەكان ژەهراوی دەكەن[216].

٣- ئەوەی لە نێو ماڵدا دەگوزەرێت بە كەس نەڵێت، تەنیا خۆی لێی ئاگادار بێت، ئەگەر شتێك لە دەرەوەش روو بدات پیاو بەرپرسیارە[217].

٤- دەبێت هەڵسوڕاو بێت و خەرجی ماڵ رێك بخات[218] لەگەڵ ئەو ئاهەنگانەی كە مێردەكەی حەزی لێیەتی، سنورێك بۆ خەرجیی خواردن و پۆشاك و خۆڕازاندنەوە دیاری بكات، لەوە تێبگات كە جوانی بە پۆشاكی گرانبەها و زێڕ و زیوی زۆر نییە[219].

٥- بەهای ژن بە زێڕ نییە، بەڵكو لە رەفتار و مەیلی لە ژیانێكی شەریفانەی رێكخراودایە، ئەمەیە رێزی ژن زیاد دەكات و لە پیریشدا هەر دەمێنێت، دوای خۆشی بۆ منداڵەكان دەمێنێتەوە.

ئەمەیە مەملەكەتی ژن كە دەبێت بزانێت چۆن رێكی بخات و حوكمی بكات، جوان نییە بۆ پیاو هەموو شتێكی نێو ماڵ بزانێت: بەڵام لە هەموو مەسەلەكانی تردا

پێویسته ئامانجی گوێڕایەڵی و ملکەچی پیاو بێت، بێ گوێدانە مەسەلە گشتییەکان. تەنانەت کاتێك منداڵەکان دەگەنە تەمەنی هاوسەرگیریی، نابێت لەم مەسەلەیەدا رای هەبێت، بەڵکو دەبێت بە تەواوای بکشێتەوە و بە هەموو رێزێکەوە گوێ لە مێردەکەی بگرێت، رازیش بێت بە بڕیاری و گوێڕایەڵی فەرمانی بێت. ئەوە بزانێت کە ئەگەر جوان نییە بۆ پیاو دەست لە کاروباری نێو ماڵ وەربدات، ئەوا بۆ ئەمیش جوان نییە دەست لە کاروباری دەرەوە وەربدات (ژنی خاوەن ژیانێکی رێکخراو دەبێت بە جۆرێك سەیری داواکارییەکانی مێردەکەی بکات، وەك ئەوەی قانونگەلێك بن کە ویستی ئیلاهی سەپاندونی)[220] مادام بەردەوامن پێکەوە. ئەگەر بە نەفەس درێژیی و ئارامگرییەوە بەرگەی ئەم ژیانە بگرێت، ئەو کات بە ئاسانی ماڵ بەڕێوە دەبات، ئەگەرنا ناتوانێت بە ئاسانی ئەو کارە بکات[221].

پاش ئەمە ئەرەستۆ چەند ئامۆژگارییەك پێشکەشی ژنی (باش) و (گونجاو) کە شایەنی وەسف و پیاهەڵدان بێت دەکات، لەوانەش:

لە خۆشی و ناخۆشیشدا بەوەفا بێت بۆ مێردەکەی، نابێت لە کاتی خۆشیدا گوێڕایەڵی بکات و لە کاتی ناخۆشیدا پشتی تێبکات: (ئەگەر بە هۆی نەخۆشی و هەڵەی خۆیەوە سامانەکەی لە دەست بدات، ژنەش دەبێت بیسەلمێنێت کە رەسەنە. هەروەها بە چەند وشەیەکی جوان هانی بدات و بە هەر رێگەیەکی شیاو بێ گوێڕایەڵی بێت، هیچ کارێکی نەشیاو و قۆڕ نەکات، باسی کارێکی خراپی نەکات کە لە کاتی ناڕەحەتییەکی دەروونیدا ئەنجامیداوە. دەبێت زۆر بۆڵە و گلەیی نەکات، یان تۆمەتباری بکات بە هەڵەکردن، بەڵکو بە پێچەوانەوە، دەبێت هەموو شتێك بداتە پاڵ نەخۆشی و لەبیرکردن، یان هەڵەی بچووك، چونکە چەند لەم کاتە ناخۆشانەدا پشتیبگرێت و خۆڕاگر بێت، ئەویش کە چاك بووەوە یان سامانەکەی بۆ گەڕایەوە، چاکەی دەداتەوە)[222].

ئەرەستۆ پێی وایە ئەو ژنەی لەگەڵ پیاوێکی دەوڵەمەند یان خاوەن دەسەڵاتدا دەژی، هەلی ئەوەی بۆ ناڕەخسێت تا حەقیقەتی خۆی نیشان بدات، چونکە ئەوە

توانای بەرگەگرتنی ئازار و ناخۆشییە کە دەبێتە مایەی بەڕێزی و لەو کاتەدا حەقیقەتی دەردەکەوێت، چونکە رۆحی گەورە بەرگەی ژیانی نێو ناخۆشی و کێشە دەگرێت بێ ئەوەی هیچ هەڵەیەك بكات: (ئەو هەمیشە نزا دەکات پیاوەکە توشی کێشە نەبێت، کە توشی کێشەش بوو دڵنیایە، کە ژنی باشی شایەنی پیاهەڵدان لەم کاتانەدا دەردەکەوێت[٢٢٣] . ئەرەستۆ بۆ ژنی چاك و بە وەفا چەند نموونەیەکی بە ناوبانگ دەهێنێتەوە. دەڵێت:

(ئەگەر ژن دەیەوێت باش بێت، دەبێت ئەوەی لە بیر بێت کە ئەلکستیس[٢٢٤] هێندە ناوبانگی نەدەبوو، پینیلۆپیش[٢٢٥] هێندە بە بالآیدا هەڵنەدەدرا، ئەگەر وەك دەزانین مێردەکانیان توشی کارەساتێك نەبوونایە. بەم شێوەیە نارەحەتییەکانی ئەدمیتۆس و ئۆلیس بوونە هۆی دروستکردنی ناوبانگێکی باش بۆ ئەم دوو ژنە، کە قەت لە بیر ناچنەوە، چونکە لە کاتی بەڵا و کارەساتدا دڵسۆزی و وەفای خۆیان بۆ مێردەکانیان سەلماند، خواوەندیش بەو هۆیەوە رێزگرتنیانی پێویستکرد. هۆیەکەشی ئەوەیە بۆ پیاو ئاسانە لە کاتی خۆشیدا هاوبەشی خۆی بدۆزێتەوە، بەڵام ژنی باش ئەوەیە لە کاتی کارەسات و ناخۆشیدا دەردەکەوێت، بۆیە دەبێت ژن بە هۆی مێردەکەیەوە شەرمەزار نەبێت با سامانیشی نەمێنێت یان نەخۆش بکەوێت[٢٢٦] .

٢- ئەرکەکانی مێرد:

ئەگەر ژنی چاك چەند ئەرکێکی هەبێت، کە دەبێت پێیانەوە پابەند بێت، مێردیش (ئەگەر دەیەوێت چاك بێت) بە هەمان شێوە دەبێت چەند ئەرکێکی خۆی بە باشی بە جێ بگەیەنێت[٢٢٧] . پێویستە بە هەمان شێوە مامەڵەی ژنەکەی بکات، مادام وەك هاوبەشێك هاتووەتە نێو ژیانی خۆی و منداڵەکانییەوە، چونکە منداڵەکان ناوی هەردووکیان پێکەوە هەڵدەگرن. چ لەوە پیرۆزترە کە پیاو لە ژنێکی باشی خانەدان، منداڵانێك بخاتەوە کە ببنە مایەی سوکنایی بۆیان و لە کاتی پیربووندا یارمەتییان بدەن و چاویان لێیان بێت و پارێزگارییان لێبکەن؟ پەروەردەکردنی منداڵ

لە لایەن باوانەوە لە کاتی ژیانیاندا دەبێتە هۆی گەشەکردنیان لە سەر بنەمای فەزیلەت. بەبێ ئەم پەروەردەیەش ڕەفتاریان خراپ دەبێت، ئەگەر باوان نەبنە نموونەیەکی جوان بۆ منداڵەکانیان، ئەو کات ناچار نموونەی خراپ وەردەگرن و بیانوو بۆ ڕەفتاری خراپیان دەدۆزنەوە، ڕەنگە ببنە هۆی سەرشۆڕیی و لە ناوچوونی خۆیان[٢٢٨].

هەروەها دەبێت ڕاهێنانی ژن لە لایەن مێردەوە گرنگی زۆری پێبدرێت، تا منداڵەکانیان بە باشی گەشە بکەن و لە باشترین لق و پۆپەوە بکەونەوە. جووتیار لە کاتی کێڵاندا زۆرترین هەوڵ دەدات و بایەخی زۆر بە تۆوەکان دەدات، بۆ ئەوەی لە زەوییەکی بە پیت و باشدا بیچێنێت، بە هیوای ئەوەی زۆرترین و باشترین بەرهەم بچنێتەوە، ئامادەیە لە پێناو پاراستنیدا لەگەڵ نەیارانی بچێتە شەڕەوە و وا بکات خەڵکی پیایدا هەڵبدەن!

پێویستە مێردیش بایەخ بە ژنەکەی بدات، بە هەمان شێوەی کە جووتیار بایەخ بە زەوییەکەی دەدات، کە بەرهەمی بۆ دێنێت. کاتێك ئەرەستۆ باسی پێویستی خواردن دەکات ڕاشکاوانە دەڵێت: (دەبێت هەموو چاوێکمان لە سەر دایکی منداڵەکانمان بێت، کە تۆوی تێدا دەچێنین تا ڕۆحی زیندووی لێوە دەرچێت بۆمان، تەنیا بەم شێوەیە هەموو فانییەك بەشداری لە نەمرییدا دەکات و بەردەوام نزا لە خواوەندانی پێشین دەکات، ئەوەشی وا نەکات گاڵتەی بە خواوەند کردووە)[٢٢٩].

ژنی باشیش کاتێك خەڵکی دەبینن پیاوەکەی دڵسۆزە بۆی و تەنیا ئەوی بە دڵە، زیاتر ڕێزی لێدەگرن، چونکە خۆشیدەوێت و متمانەی پێ دەکات، بۆیە پێویستە ژن هەوڵ بدات بەو جۆرە بێت کە مێردەکەی دەیەوێت.

هەروەها ئەرەستۆ دەیەوێت پیاویش بەڕێز بێت، کاتێك دەڵێت ئاقلانە نییە پیاو ناوی خۆی بە ناوی منداڵی ناشەرعییەوە بلکێنێت، یان هەر ژنێکی دەستکەوت لەگەڵی بخەوێت، ئەگەرنا ئەو (منداڵە زۆڵە)ی دەیخاتەوە، لە مافەکاندا دەبێتە هاوبەشی منداڵە شەرعییەکان و ژنەکەشی[٢٣٠].

مێردیش دەبێ لە مامەڵەکردنی ژنەکەیدا ڕەچاوی چەند شتێکی گرنگ بکات:

١- کاتێك سەرزەنشتی ژنەکەی دەکات، پێویستە وشەی ڕێزدارانە هەڵبژێرێت و دەستەواژەی شیاو بەکاربهێنێت و وتەی جوان بێت، نابێت وشەی بازاڕی بەکاربهێنێت.

٢- دەبێت لە هەڵەی نائەنقەستی ژنەکە، یان هەر هەڵەیەکی بچووکی تر، کە دەیکات ببورێت، ئەگەر بە نەزانین هەڵەیەکی کرد، دەبێت دوور لە هەڕەشە و گوڕەشە ئامۆژگاریی بکات.

٣- دەبێت بە سەر خۆیدا زاڵ بێت و ئاگای لە کردەوەکانی خۆی بێت، بەم شێوەیە دەبێتە باشترین ڕێنمونیکەری ژنەکەی لە ژیانیدا.

٤- دەبێت خود-کۆنترۆڵی ببەستێتەوە بە شەرم و خۆشەویستی و ترس و لە خۆبووردوییەوە. بەمەش هۆمیرۆس وەسفی هێلین دەکات، چونکە بەم شێوەیە لەگەڵ پریامدا دوا: (خەزووری ئازیزم، تۆ پیاوێکی ڕێزی دەگرم و لێشی دەترسم) مەبەست لەوەیە، کە خۆشەویستییەکەی تێکەڵە بە ترس و سڵکردنەوە[٢٣١].

لە لایەکی ترەوە ئۆلیس بەم شێوەیە لەگەڵ ناوسیکا دوا[٢٣٢]: (خانمەکەم، سەرسامی و ترس سەراپایان تەنیوم). ئەوەش چونکە هۆمیرۆس پێی وابوو ئەمە هەستی ژن و مێردیشە بەرامبەر یەکتری و لەمەشدا خێری هەر دوو لای تێدایە، کەس ئاوا شەرمنانە لە کەسێکی هیچ و پوچ ناترسێت، بەڵکو ئەمە هەستی ڕۆحە مەردەکانە بەرامبەر یەکتری.

هەر ئەوەش بوو هەستی ئۆلیس بەرامبەر پینیلۆپی ژنی، بۆیە بە درێژایی سەرکێشییەکانی لە ڕێگەی گەڕانەوەدا بە دڵسۆزی بۆی مایەوە[٢٣٣] لە کاتێکدا ئاگامەمنون لەبەر کریسیس[٢٣٤] ناپاکیی لە ژنەکەی کرد، کاتێك لە کۆبوونەوەیەکی گشتیدا ڕایگەیاند کە ژنێکی سۆزانی و لە ڕەگەزێکی بیانی لە ئیمتیازی مێینایەتیدا لە ژنەکەی (کلیتمنسترا) کەمتر نییە. ئەمەش کارێکی نەشیاوە لەگەڵ دایکی

منداڵەکانیدا، چۆن دەبێت وا بڵێت لە کاتێکدا ڕەفتاری ژنەکەی بەرامبەر خۆی نەزانیوە[٢٣٥].

لە لایەکی ترەوە، ئۆلیس کاتێك کچەکەی ئەتلەس لێی پاڕایەوە لەگەڵی بخەوێت و لە بەرامبەردا نەمری بکات، ڕازی نەبوو لەبەر نەمریی ناپاکی لەو خۆشەویستی و وەفا و سۆزە بکات، کە ژنەکەی پێی دەبەخشێت، پێشی وابوو ئەو نەمرییەی کە بە ناپاکی دەکڕدرێت خراپترین جۆری سزایە[٢٣٦] تەنانەت کاتێك خۆی دایە دەستی کیرکییەوە[٢٣٧] تەنیا بۆ ڕزگارکردنی هاوەڵانی بوو، کاتێك ڕازیش بوو پێی وت کە هیچ شتێك هێندەی دوورگەکەی لە بەرچاوی خۆشەویست نییە، تەنانەت ئەگەر بیابان و وشکیش بێت، تەنیا دەیەوێت ژنەکەی و کوڕەکەی ببینێتەوە، بەم شێوەیەش بە دڵنیاییەوە دڵسۆزی بۆ ژنەکەی خۆی پاراست و ئەویش وەك ئەم بە دڵسۆزی چاوەڕوانی دەکرد[٢٣٨].

ئەرەستۆ پێی وایە کە هۆمیرۆس بە باشی ئەو شەرەفە گەورەیەی کورت کردووەتەوە، کە پەیوەندی هاوسەرێتی بە پەیوەندی نێوان ژن و مێردێکی دەبەخشێت، کاتێك لە سەر زاری ئۆلیس بە ناوسکا دەڵێت: (تکا لە خواوەند دەکەم، مێرد و ماڵێکت لەگەڵ یەکێتییەکت لە دڵتدا پێ ببەخشێت، ئەمەش بەخششێکی گەورەیە. هیچ لەوە گەورەتر نییە ژن و مێردێك لە ماڵێکدا بە خۆشەویستی و یەکێتییەوە پێکەوە بژین، ئەمەش دەبێتە سوژن بۆ چاوی دوژمنان و دڵخۆشییەك بۆ هاوڕێیانی، هەروەها هەریەکەشیان ئەویتر بە باشی دەناسێت)[٢٣٩].

کۆتایی

زۆر جار دەوترێت پەیوەندیی ژن و فەیلەسوف، بە درێژایی سەردەمەکان، پەیوەندییەکی خراپ و پڕ کێشە بووە، بە پێچەوانەی پەیوەندیی بە شاعیرەوە بۆ نموونە، یان هونەرمەند بە شێوەیەکی گشتی. رەنگە لە لێکدانەوەی ئەم پەیوەندییە خراپەدا بوترێت: فەیلەسوف لە بواری ئەبستراکتدا کار دەکات و بە ئاسمانی ئیدیالەکانەوە دەفڕێت، کەچی ژن بایەخ بە شتە هەندەکییەکان، بە سەرزەمینی واقیع دەدات.

ئەم پاساوە لە جێی خۆیدا دەبوو، ئەگەر باسی پەیوەندی خۆی و ژنەکەی بووایە، بەڵام بە خراپ باسی ژن بە شێوەی گشتی بکات، بە جۆرێك تەنیا وەك بوونەوەرێکی لە پیاو کەمتر تەماشای بکات، کە کاری تەنیا خزمەتی پیاو و بە خێوکردنی منداڵەکانی بێت (یان نەمرکردنی لە رێگەی منداڵ خستنەوەوە وەك ئەرەستۆ دەڵێت)، ئەمیان دەبێت لێکدانەوەیەکی تری بۆ بکرێت، کە بە رای من (هۆی ئەم جۆرە تێڕوانینە بۆ ژن) رازیبوونی فەیلەسوفە، لە زۆربەی حاڵەتەکاندا، بە دۆخی ژنی نێو کۆمەڵگاکەی لە سەردەمی خۆیدا. رەنگە روویەکی ئەم لێکدانەوەیە بۆ رازیبوونی ئەوە بێت، هەست دەکات ئەم دۆخە خراپەی ژن سوودی تیایە، وەك هەر پیاوێکی تر، دانانی ژن لە گۆشەیەکی بەرتەسکی ماڵدا، یارمەتیدەرە تا خۆی بۆ توێژینەوەکانی تەرخان بکات و بە ئاسماندا بە ئارەزووی خۆی بفڕێت!

بە درێژایی ئەم توێژینەوەیە بینیمان، کە ئەرەستۆ (تیۆریزە)ی دۆخی خراپی ژنی سەردەمی خۆی دەکرد، سەرەڕای بوونی چەند خانمێك لەو کەشە خنکێنەرەدا، کە زۆر زیرەك بوون و ئەقڵیان بە هێز بووە و بیریان تیژ بووە. لە کۆمەڵگایەکدا کە هەموو بەهرەیەکی ژنانی دەکوشت، تەنیا وەك خزمەتکاری باوك یان مێرد دانی پیا دەنان، چونکە پێنەگەیشتون و تەنیا کاری ماڵەوە شارەزان! لەگەڵ ئەمەشدا ئەرەستۆ

ژنانێکی ناسیوە کە بەم شێوەیە نەبوون: لە (پێلا)ی پایتەختی مەکدۆنیا ژنێکی زۆر زیرەك و ئاقلی ناسی، کە خاوەن کەسایەتییەکی بەهێز بوو، ئەویش ئۆلۆمپیاسی دایکی ئەسکەندەر بوو، کە بەوە تۆمەتبار بوو گوایە لە پشت ئەو پیلانگێڕییەوە بووە، کە مێردە پاشاکەی (فیلیپ)ی تێدا کوژرا، تا کوڕەکەی بخاتە شوێنەکەی. ئەم ژنە ئاسنینە لە پشت کوڕەکەیەوە دەوەستا و ڕۆحی مەزنایەتی و هێز و سەرکەوتنی دەکرد بە بەردا، هەر کاتێکیش لاوازی یان دوو دڵییەکی تێدا دەربکەوتایە، سەرزەنشتی دەکرد، لە کاتێکدا فیلیپی باوکی خەریکی ژن و شەرابی خۆی بوو، ئەو لە ئامێزی دەگرت. لێرەدا نموونەیەکی دیارمان دەست دەکەوێت لە سەر زاڵبوونی هەڵچوون و شەهوەت بە سەر پیاودا، لەولاشەوە ئەقڵێکی بەهێز و بە توانا لای ژنێك دەبینین! ئەرەستۆ ئەم ژنەی باش دەناسی، چونکە دەهاتە سەردانی ئەو قوتابخانەیەی کە ئەسکەندەر و هەندێك شازادەی تری ولاتەکەی تیایدا دەیانخوێند، مامۆستای یەکەمیش کاتێك گالیسکە شاهانەکەی دەگەیشت بەتەکانەوە دەچووە پێشوازی! لەگەڵ ئەوەشدا هەرگیز بە بیرەکانی خۆیدا دەربارەی ژن نەچووەوە. ئەوەی مایەی پێکەنینە ئۆلۆمپیاس ئەرەستۆی پێ باش نەبوو، قەناعەتی پێ نەدەهێنا. دەیوت: (هیچ بیرێکی داهێنەرانەی نییە، لاواز و فسە زمانە).

ئەرەستۆ سافۆی شاعیریشی ناسیوە، کە سوکرات پێیوتووە (شاجوان)، بەمەش مەبەستی بلیمەتییەکەی بوو، ئەفلاتونیش دەربارەی دەڵێت: ئەو خواوەندی دەیەمی هونەرە! هەروەها ئەو ژنە زیرەکەشی ناسیوە، کە بوو بە وێردی سەر زمانی خەڵکی ئەسینا، (ئەسپاسیا) کە هاوڕێی پرێکلیسی حاکمی بە ناوبانگی ئەسینا بوو. مێژوونوسان دەگێڕنەوە کە ماڵەکەی بوو بە جێگەی کۆڕی کەسایەتییە مەزنەکانی ئەسینا، ئەوانەی دەهاتنە ئێرە: سوکرات، ئەفلاتون، فیدیاس، ئەنکساگۆراس، سۆفۆکلیس و یوریپیدس بوون. تەنانەت لە مێژوودا دەگمەنە کە ژنێك هۆڵێکی ئەدەبی لەم ئاستەدا هەبوو بێت. بگرە هەندێ لە شاعیران ناویاننابوو (هیرا) یان خواوەندی شاژن!

ئەرەستۆ هاوسەردەمی ئەم کەسایەتییە درەوشاوانە بووە، هەر وەك بێگومان ئاگاداری وتەی ئەفلاتون بووە دەربارەی دیۆتیما و تیۆرەکەی لە سەر خۆشەویستی، کە لە گفتوگۆی (سیمپۆزیەم) دا باسیکردووە. کەچی هاتووە چاوی لە هەموویان نوقاندووە و بە زمانی سەر جادە باسیکردوون. جگە لەوەش، بە دوای پاساو و بەڵگەدا گەڕاوە تا تیۆرێکی کامڵی فەلسەفی دابنێت، کە لایەنە سەرەکییەکانی لە بیرۆکە میتافیزیکییەکانییەوە وەرگرتووە، کە بە راست و دوور لە گومانی داناون. دواتر هات و بە سەر بایۆلۆژیا و سیاسەت و ئەخلاقدا پراکتیکی کرد، تا ژن بکاتە (پیاوێکی نوقسان) کە جگە لە منداڵ خستنەوە و بەخێوکردنیان هیچ ئەرکێکی تری لەم دونیایەدا نییە. ئەوەی زۆر مایەی مەترسییە لە تیۆرەکەی ئەرەستۆدا ئەوەیە، پێی وایە سروشت کە کاری بێهودە و نابەجێ ناکات، ئەو ژنی وەها نزم خەڵقکردووە، خوو نەریت و کاری کۆمەڵگا، بە تایبەتی کۆمەڵگای پیاوسالاری، هیچ دەستێکیان لەم کارەدا نییە.

رەنگە بوترێت: جا چی تیایە؟ دەشێ فەیلەسوف لە چوارچێوەی سەردەمی خۆی دەرچێت؟ ئایا زیاد لە توانا داوا ناکەین لە ئەرەستۆ، کاتێك دەمانەوێت بە سەر بیرکردنەوەی سەردەمی خۆیدا سەربکەوێت و ژن لەو دۆخە نالەبارە رزگار بکات؟ ئایا هیگڵ نەیوتووە: هەموومان کوڕ و گۆشکراوی سەردەمی خۆمانین؟ ئایا تیۆرەکەی دەربڕی رای سەرجەم بیرمەند و شاعیران و هونەرمەندانی سەردەمەکەی خۆی نییە؟ ئێمەش لای خۆمانەوە دەڵێین:

ئەگەر بۆچوون و بیرکردنەوە و نەریتی کۆمەڵگای ئەسینایی لە رێزی ژن کەم دەکەنەوە، خۆ سۆفیستەکان رایان وابووە کە ئەم رایانە سروشتی و زگماك نین، بەڵکو بەدەستهاتوون، بە گۆڕانی کۆمەڵگا ئەمانیش دەگۆڕێن. رابەرەکەیان (پرۆتاگۆراس) لای وابووە مرۆڤ، نەك سروشت، پێوەری هەموو شتێکە. ئەمەش واتە ئەگەر ململانێیەك هەبوبێت لە نێوان لایەنگرانی سروشت، واتە زگماك و لایەنگرانی نەریت، واتە بەدەستهاتوو، ئەوا سۆفیستەکان سەرکەوتوون و رابەریش بوون تیایدا.

ئەگەر لە سەردەمی ئەرەستۆدا کەسانێك هەبن بیرەکان بگێڕنەوە بۆ نەریت و هیچیان بە کاری سروشت نەزانن، کە ئەرەستۆ بە بیرۆکەکانی هێندەی تر ماندوو و بار قورسی کردووە و رای وابووە کاری نابەجێ ناکات، چونکە پشتگیری فەلسەفەکەی خۆی دەکات. سەرەڕای ئەمەش ئەرەستۆ بیری سۆفیستەکانی رەتکردەوە و گاڵتەی پێکردن و بە توندی بەرەنگاریان بووەوە، تەنانەت رای وابووە کە شایەنی ئەوە نین پێیان بوترێت فەیلەسوف!

خاڵێکی تری جێگەی مەترسی لە تیۆرەکەیدا ئەوەیە، کە لەماوەی سەدەکانی ناوەڕاستدا بە سەر بیری مرۆییدا بە مەسیحی و ئیسلامییەوە زاڵ بووبوو، ئەقڵی بیرمەندانی داگیرکردبوو. یان بڵێین: لەگەڵ ئارەزووەکانیاندا دەگونجا، لەگەڵ نەریت و ترادسیۆنیاندا دەهاتەوە، بنەڕەتێکی فەلسەفی پێدان کە دۆخی ژن بە خراپی دەهێڵێتەوە. ئەم بیرانەش نەگۆڕان، تا کاتێك کۆمەڵگای ئەوروپی گۆڕا، بە تایبەتی لە ئینگلتەرا و سەدەی نۆزدەیەمدا. یەکەم کەسیش کە ئالای بیری لیبراڵی نوێی هەڵگرت، فەیلەسوفی ئینگلیزی جۆن ستیوارت میل (١٨٠٦-١٨٧٣ز.) بوو. ئەو کاتەی ئەندامی پەرلەمان بوو، شێرگیرانە داوای ئازادکردنی ژن و پێدانی مافە سیاسییەکانی دەکرد.

بەڵام پێش ئەوە تیۆری ئەرەستۆیی هەر هەژموونی هەبوو، هەر چەندە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا مۆرکێکی دینی پێدرا. فەیلەسوفە مەسیحییەکان ژنیان، بە تایبەتی جەستەی، بەستەوە بە گوناهی دینییەوە، ژن بوو بە رەمزێك بۆ سێکس و وروژاندنی شەهوەت و (پەیامبەری شەیتان) و (دەروازەی دۆزەخ) و بنەمای خراپە و ئەو کەنارە لوسەی کە دەبێت پیاو وریا بێت نەکو بە هۆیەوە بخلیسکێت.

دەتوانی سەیرێکی دەوروبەی خۆت بکەیت و ببینی، کە زۆربەی بیرە ئەرەستۆییەکان جارێك مۆرکێکی دینی و جارێك مۆرکێکی کۆمەڵایەتی و ئەخلاقییان پێدراوە، زۆربەشیان بە دەوری (سێکس) دا دەخولێنەوە. ئێمە لە ژیانی خۆماندا هیچ شتێك هێندەی سێکس بە خۆیەوە سەرقاڵی نەکردوین، ژنمان کردووە بە

بەرجەستەکەری سێکس، وەك بڵێی بە تەنیا بەو کارە هەستێت. ڕەنگە هۆکاری ئەمەش ئەو چەپاندنە زۆرە سێکسییە بێت کە هەمانە، یان کەموکورتیمان لە تێگەشتنی ئەم چەمکەدا، یان شێوەی خراپ و نەشیاوی پڕکردنەوەی ئەم غەریزەیە.

ئەگەر بایۆلۆژیا لای ئەرەستۆ گەیشتبێتە ئەوەی لای ژن، لایەنی نائەقڵی زاڵە بە سەر لایەنی ئەقڵیی نەفسدا، بۆیە دەبینین شەهوەت و هەڵچوون و هەستەکان و...هتد زاڵن بە سەریدا. ئێمەش بەبێ ئاگایی ئەم قسانە دووبارە دەکەینەوە بێ ئەوەی حساب بۆ پەروەردە بکەین، کە لە کۆمەڵگاکانی ئێمە و ئەوانی تریشدا ژن دەخاتە قالبێکی تایبەتەوە.

مارگرێت مید، زانای بەناوبانگی بایۆلۆژیا، لەو توێژینەوانەی لە سەر کۆمەڵگا سەرەتاییەکان ئەنجامیداوە ئەوەی سەلماندووە، کە جگە لە جیاوازییە بایۆلۆژییەکان هیچ جیاوازییەکی سروشتی، یان ئەوەی پێی دەڵێن (سروشتی نێر و مێ) لە نێوان ژن و پیاودا نییە. لە سێ کۆمەڵگای سەرەتاییدا کە توێژینەوەی لە سەر کردوون، مەسەلەکە بە تەواوی دەکەوێتە ئەستۆی پەروەردەی کۆمەڵایەتی. جگە لەوەش هەندێ پیاوان دەبینن هەڵچوون و شەهوەت زاڵن بە سەریاندا، لە کاتێکدا لای ژن وا نییە.

ئەگەر لە سیاسەتی ئەرەستۆدا ژن شیاو نەبێت بۆ ڕابەرایەتی یان سەرۆکایەتی یان حوکم، یاخود بەشداری لە بەڕێوەبردنی وڵات و دادپەروەری و...هتد. ئێمەش ئەم بیرۆکانە دەڵێینەوە و پێمان وایە ئەوەی بۆ ژن شیاوە و گونجاوە و دەبێت ژنی چاك پێیهەستێ، ئەوەیە (ژنی ماڵەوە) بێت. بگرە زۆر جار ئەمە بە ناوی ئیسلامەوە دەڵێین، لە کاتێکدا ئیسلام بە ئەقڵ و توانای ڕابەرایەتی کردنی ژندا هەڵدەدات. بۆ نموونە، تەماشای بەسەرهاتی (بەڵقیس) لە قورئاندا بکە. دەبینین پێمان دەڵێت: شاژنێك هەبوو، بەڵام بە تەنیا حوکمی نەدەکرد و بڕیاری نەدەدا، بەڵکو گەورەکانی وڵاتەکەی بانگ دەکرد بۆ ڕاوێژپێکردنیان و ڕاگۆڕینەوە، بەوەش بنەمایەکی سیاسی گرنگی دانا، ئەویش ئەوەیە کە نابێ هیچ بڕیارێکی چارەنوسساز بدرێت، تەنیا پاش

هەڵوەستەکردن و بیرکردنەوە نەبێت: (قالت يا أيها الملأ افتوني في أمري ما كنت قاطعة أمرا حتى تشهدون) النمل: ٣٢.

تەنانەت ئایەتەکە باسی ئەوە دەکات، ئەو کەسانەی لە گەلەکەی کە بانگی کردبوون، لەو زیاتر بەپەلە و هەڵەشە و هەڵچوو بوون، ئەمەش چونکە سوربوون لە سەر دەستبەجێ بەکارهێنانی هێز: (قالوا نحن اولوا قوة و اولوا باس شديد و الامر اليك فانظري ماذا تأمرين) بەڵام ئەو زیاتر ئاقڵ و لە سەرخۆ بوو، ویستی پەنا بۆ شتێکی تر ببات، کە ئەویش بەخشش و...هتد بوو. دین وامان پێدەڵێت، بە ئێمە و بە هەر کەسێکی تریش کە بیەوێت بخوێنێتەوە و تێبگات، واقیعیش هەروامان پێدەڵێت. ئەوەتا (مارگرێت تاتشەر) لە ئینگلتەرا کە ناسراوە بە (ژنە ئاسنینەکە) چونکە کەسێکی رەقە و خاوەن بڕیارە، کەسیش نەیوتووە، کە بە هۆی هەڵچوون و شەهوەتەوە گەندەڵ بووە و شیاوی حوکم کردن نییە! ئەوەتا (بی نەزیر بۆتۆ) لە پاکستان کە تەنانەت پێش ئەوەی بێتە سەر حوکمیش، پیاوانی لادێکەیان دەهاتنە لای تا کێشەکانیان بۆ چارەسەر بکات. هی تریش زۆرن: (ئەکینۆ) لە فلپین، (ئەندێرا گاندی) لە هندستان و (گۆڵدا مائێر) لە ئیسرائیل کە زووخاوی زۆرمان لە سەر دەستی ئەو چەشت، هەروەها هەموو ئەوانی تریش لە تورکیا و فەرەنسا و...هتد. جا ئەمانە هەموویان وامان لێناکەن پێش ئەوەی حوکمی وا بدەین، دوو جار بیربکەینەوە؟ ئایا لە نێوان ئەوەی لە واقیعدا دەیبینین و ئەوەی لە بیرماندایە هەست بە جۆرێك لە دژیەکی ناکەین؟ ئەرەستۆ، ئەخلاقی تایبەت بە ژن دەدات و فەزیلەتەکانیشی لە هی پیاو جیادەکاتەوە. ئێمەش هەروا دەکەین، ئەخلاق و فەزیلەتمان بە تایبەتی بۆ ژن، زۆربەی کات بە دەوری رەفتاری سێکسیدا دەخولێتەوە، مەبەست لە وشەی (شەرەف)یش لای ژن تەنیا پەیوەندییە سێکسییەکانە. ئەو شەرەفی نامێنێت ئەگەر بە شێوەی ناشەرعی سێکس بکات: کەچی ئەو کەسەی دزی دەکات، یان بازرگانی مادە هۆشبەرەکانە، یاخود گزی دەکات، دەکرێت ئەو کارانە بکات و شەرەفیشی بپارێزێت. بەڵام پیاو شەرەفی پارێزراو دەبێت، با رەفتاری

سێکسیی نەشیاویشی هەبێت، مادام ژنەکەی یان خوشك و دایکی و...هتد رەفتاریان جوان بێت... چ دواکەوتوییەکە!

ئێمە زۆرجار چاوپۆشی لە زۆرێك لە خراپەکان دەکەین، وەك: دزی، گزی، خۆپەرستی، ترسنۆکی و فرتوفێڵ و...هتد، چونکە فەزیلەتەکانی مرۆڤ وەکو مرۆڤ لامان بێ بایەخن، جا ئایا هەڵەین کاتێك دەڵێین: هیرارکییەتی ئەخلاقی ئەرەستۆیی هێشتا زاڵە بە سەرماندا؟ بەڵام لە کۆتاییدا دەبێت بڵێین: هەموو ئەمانە مانای وا نییە ئێمە هەستابین بە گواستنەوەی (تیۆری ئەرەستۆ دەربارەی ژن) یان بڵێین مامۆستای یەکەم، بێگومان ئەگەری کاریگەر بوونیش زۆرە، بەڵام بە زۆری هەڵوێستی پیاوان لە کۆمەڵگا پیاوسالارییەکاندا یەکێکە و پیاو زۆر سوود لە دۆخی خراپی ژن وەردەگرێت، رێك وەك چۆن ئازادەکان سوودیان لە سیستەمی کۆیلایەتی کۆمەڵگاکانی خۆیان وەردەگرت، هەندێ جار دواتر مرۆڤ بە لایەوە گرنگ نییە، کە بەم کارەی بووبێتە هۆی شکاندنی باڵێك و رێگرتن لە پێشکەوتنی، کە دەکرا هەموو کۆمەڵگا لێی سودمەند بن.

سەرچاوەکان

1- Susan G .woman from the Greek to the French revolution. Stanford University press. 1973. P. 17

٢- بروانە د. محمد یوسف موسى بکە: (نظام الحکم في الاسلام)، دار الکتب العربی، ل ٥٤.

٣- احیاء علوم الدین. ب٢. ل ٦٤. دار الریان للتراث- قاهرة .١٩٧٨

٤- د. احمد الخواجة (الاداب التعاملیة في فکر الامام الغزالی) ل٤٧. المؤسسة الجامعیة للدراسات و النشر- بیروت ١٩٨٦.

٥- احیاء علوم الدین. ب٢. ل٢٨.

٦- د.احمد الخواجة. الاداب التعاملیة. ل٤٨.

٧- تەنانەت مامانەکەش بەشێك لە بەرپرسیارێتیی ڕەگەزی کۆرپەلەی دەکەوێتە ئەستۆ. ئەگەر منداڵەکە کچ بێت، نیوەی حەق دەستەکەی وەردەگرێت و لە دەرگای پشتەوە دەڕواتە دەرەوە. بگەڕێوە سەر وتارەکەمان بە ناوی (ذکر و انثی) لە کتێبەکەمان (أفکار و مواقف) دا.

٨- بۆ نموونە بەراوردی ئەمە بکە: (خراپترینی سیفەتەکانی پیاو، باشترین سیفەتەکانی ژنن (ئەوانیش): ڕژدیی، لوتبەرزیی، ترسنۆکیی). احیاء علوم الدین. ب٢. ل٤٤. ئەمانەش هەمان بیرۆکەی ئەرەستۆن کە دەڵێت: نابێ ژن

فەزیلەتەکانی پیاوی هەبێت واتە نابێت بەهێز و ئازا و زیرەك و لێهاتوو و...هتد بێت. Aristotle: poetics, xv 1454-A .

یان: (بێدەنگیی تاج و زینەتی ژنە، بەڵام بۆ پیاو وا نییە) سیاسەت, ١٢٦٠ أ. ب٢ کۆی بەرهەمەکانی. ل١٩٩-٢٠٠.

٩- بگەڕێوە سەر کتێبەکەمان (افلاطون و المرأة) ل٢٦-٢٧ بە تایبەتی پەراوێزی ژمارە ٤١.

١٠- وێل دیورانت لە مێژووی شارستانیەتەکاندا دەڵێت: ژنی میسریی کۆن لە مارەبڕینیشدا ئیجابی بووە، چونکە ئەو دەست پێشخەریی دەکرد. ب٢. ل٩٨. ((زاڵبوونی ژنی میسریی بە سەر کاروباری تایبەتی خۆیدا، هۆکار بووە بۆ دەگمەن بوونی کوشتنی منداڵ)) ب٢ ل٩٨.

١١- گۆستاڤ لۆبۆن (الحضارة المصرية القديمة) ل١٣.

١٢- گۆستاڤ لۆبۆن، هەمان سەرچاوە، وەرگێڕانی محمد صادق رستم، المطبعة العصرية. هەروەها سەیری د. احمد الحوفی بکە (المراة فی الشعر الجاهلی) ل٧٠-٧١، دار نهضة مصر لە قاهیرە ١٩٨٠.

١٣- هەر چەندە لە سێ کارەکەی نەجیب مەحفوز ڕادەمێنم دەربارەی پیاوی ڕۆژهەڵاتی زاڵی فەرماندەر و نەهیکەر بە سەر ژنەکەیدا، کە لە کونجێکی ماڵە گەورەکەیدا بەندی کردووە تا بۆ خۆی لە دەرەوە خەریکی ئاهەنگ گێڕان و ڕابواردنەکانی بێت، یەکسەر وێنەی پیاوی ئەسینایيم بیر دێتەوە، کە ژنەکەی لە ماڵەوە بەند دەکات تا بتوانێت دەرچێت و ڕابوێرێت. ئەمەشمان بە درێژیی لە کتێبی (افلاطون و المراة) ل٢٤ و دواتردا باسکردووە.

١٤- ڕەنگــە کەســێك بڵێــت: بــۆ دەڵێــی کــە کەلــەپورێکی ئەرەســتۆییانەیە؟ لــە ڕۆژهەڵاتیش هەر وانەبووە جگە لە هەندێ حاڵەتی هەڵاوێرد بــە وێنــەی میســر و بابل؟ (پیاوی فارسی هاوشــێوەی شمــەك مامەڵــەی بــە ژنــەوە دەکــرد، تەنانــەت دەیتوانی حوکمی مەرگی بە سەردا بــدات) قاسم امــین: تحریــر المــرأة، ل٢٣. لــە زۆربەی ناوچە ڕۆژهەڵاتییەکانیشدا جگە لە کاری ماڵەوە فێری هیچی تر نەکراوە، لە سەردەمی جاهلیشدا پێگەیەکی نزمی هەبووە، تەنانەت لــەدایکبوونی هۆکــار بوو بۆ هەناسە ساردیی و ترس، بگرە کوشتن و زیندە بەچاڵ کردنیش! وەك چۆن لە سپارتە دەنێردرا تا لەگەڵ غەیری پیاوی خۆیدا سێکس بکات، پیــاوی عــەرەبیش ڕازییە بەوەی منداڵەکە بە هی خۆی قبــوڵ بکــات! هــەروەها ئەگــەر مێردەکــەی بمردایە کوڕە گەورە وەك میراتی وەریدەگرت و دەبــوو بــە مێــردی و...هتــد. بــۆ وەڵامی هەموو ئەمانەش دەڵێم: بەڵێ وایە. کولتووری پیاوسالارانەی ڕۆژهــەڵات ڕقێکی زۆری لە ژن بوو، چاوەڕێی یۆنان نەبوو تا فێری ئەم کینەیەی بکات. بەڵام مەترسیی ئەرەستۆ لەوەدایە، کە ئەم ڕقــەی فەلســەفاندووە، پاســاوی ئــەقڵیی و سیاسەت و بایۆلۆژی و ئەخلاقی بۆ هێناوەتەوە. دوای ئەمە ئەو ڕقە لــە قــوڵایی نەستدا جێگیربوو، پشت بەست بــە کۆمــەڵێك بەڵگــە و ســەلماندن کــە هەنــدێك بەرگێکی دینیان بەبەرداکردووە!

١٥- ئەلفرێد ئێدوارد تایلۆر (ارسطو) ل١٧. وەرگێڕانی د. عزت قرنی. دار الطلیعة- بیروت ١٩٩٢.

16- Werner Jaeger. Aristotle translated by R . Robinson. P 303. Oxford University, 1967.

17- Ibid. p 323-3.

١٨- بارنزيش J.Barnes له نێو كۆكراوەی كارەكانی ئەرەستۆدا باسی دەكات، كە زانكۆی پرینستۆن ساڵی ١٩٥٨ بڵاویكردوەتەوە. ئەمەش تازەترین بڵاوكراوەی نووسراوەكانی مامۆستای یەكەمە (ئێمەش پشتی پێ دەبەستین و ئاماژەی پێ دەدەین) لەوێدا سەیری (دەقی) ڕاسپاردەكە بكە. ب٢. ٢٤٦٤. دیۆجینسی لایەرتی هەمان ڕاسپاردەی لە كتێبەكەیدا (حياة اعلام الفلاسفة) ب١ ل ٤٥٥ و دواتردا بڵاوكردوەتەوە.

١٩- بەراوردی كۆكراوەی بەرهەمەكانی بكە. ب٢. ٢٤٦٤-٢٤٦٥.

٢٠- ئەفلاتون، گفتوگۆی یاساكان، ل٧٧٥ و لە وەرگێڕانەكەی جویت ب٤ ل٣٤٣.

٢١- بیگەر دەڵێ، گوایە ئەسكەندەر چەند پەیامێكی گرنگی پێدا ناردووە بۆ یۆنانییەكان. سەیری كتێبی ئەرەستۆ ل٣٢٠ بكە.

٢٢- هارۆڵد لامپ (الاسكندر المقدونی) . ل١٧. وەرگێڕانی عبدالجبار المطلبي، المكتبة الاهلية ببغداد.

٢٣- ن.تارن (الاسكندر الاكبر) ل١٢. وەرگێڕانی زكی علی و پێداچونەوەی د. محمد سليم سالم. مركز كتب الشرق الاوسط ١٩٦٣.

٢٤- هارولڵد لامپ (الاسكندر المقدونی) ل١٨.

٢٥- هەمان سەرچاوە. ل٢٠.

٢٦- هەمان سەرچاوە. ل٢٩.

٢٧- دیۆجینسی لایەرتی ئاوەها باسی ئەرەستۆ دەكات: (ئەرەستۆ فسە زمان، قاچ باریك، چاو بچوك بوو. بە جلوبەرگ و ئەنگوستیلەكەی و ستایلی قژی سەرنجی

خەڵكی ڕادەكێشا) ب١ كتێبی (حیاة اعـلام الفلاسـفة) ل٤٤٥. وەرگێڕانـی د.د. هیكس.

٢٨- هارولد لامپ (الاسكندر المقدونی) ل ٣٣-٣٤.

29- Aristotle: Metaphysics 980-A- the complete works vol.2 p.1552.

30- J.Lear: Aristotle: The desire of understanding p.1. Cambridge 1988.

31- Aristotle: Metaphysics 980-A (VOL.2. P. 1553).

32- Aristotle: Ethics 1139-B (vol. 2. p. 1799).

33- Aristotle: Ethics 1125-B (vol 2. p. 1809).

34- Susan M. Okin: women in western political thought p. 73

٣٥ بەراوردی توێژینەوەكەمان بكە: (افلاطون و المرأة) ل ٦٦ و دواتر.

36- Aristotle: politics. 1253-A (vol. 11. p. 1988).

37- Aristotle: ibid

٣٨- زاراوەی جیهـانی هونـەری لێـرەدا مانایـەكی فـرەوانتری لـە زاراوەكـە هەیـە، مەبەست پێی ئەو جیهانەیە كە مرۆڤ بۆ خۆی دەیخولقێنێت یان دروستی دەكـات، هونەریش واتە ((دروستكردن)). مرۆڤ لەم جیهانەدا ئەوەی نزمە بۆ بەرژەوەندی و سوودی ئەوەی باڵایە دەیخولقێنێت. سروشت لە ڕێڕەوی خۆیـدا ئـەوەی نزمـە وەك قۆناغێك بۆ گەیشتن بەوەی باڵایە دەخولقێنێت. بـەراوردی ڕای ئێرنسـت پاركـەر بكە لە سەر وەرگێڕانێكی كتێبی سیاسەتی ئەرەستۆ ل٣١٧ پەراوێزی ١.

39- Aristotle: politics. 1333-A (VOL. 2. P. 2115)

40- F. Bacon: the new organon p. 54 ed.by fuiton H Anderson- the bobs- merill. N.y. 1960

41- Aristotle: politics, 1333-A (the complete works vol. ip. 2115) Ibid: 1265-A (vol. 2 p. 1993)

42- Ibid: 1265-A (vol. 2 p. 1993)

٤٣- بەراوردی ئەوە بکە کە دەربارەی کەڵتەکان Celt دەیڵێت لە ئەخلاقی نیکۆماخیدا، بەوەی کە لە هیچ شتێك ناترسن، نە لە بومەلەرزە، نە لە شەپۆلەکانی دەریا Ethics: 1115-B (vol. 2 p. 1761)

44- Aristotle: politics, 1397-A (vol. 2 p. 2186)

٤٥- یوسف کرم (تاریخ الفلسفة) ل ٢٠٢-٢٠٣ دار القلم لە بیروت, ١٩٧٣.

٤٦- (ئەسکەندەر خۆی پێشتر دەیزانی کە ئەرەستۆ لەم ڕووەوە نەیپێکاوە، ئەو شارستانییەتیەی لە بابل و میسر بینی سەرسامیکرد. هەرەها بینی کە خانەدانانی فترس خەریکی جەنگن، بۆیە پێی وابوو هاوشێوەی یۆنانییەکان دەبێت بە پێی توانا و شیاویی خۆیان دابەشبکرێنە سەر چەند پلەیەکی جیاواز). و.و. تاون لە کتێبی (ئەسکەندەری مەزن: ژیان و مێژووی) ل٩٨. وەرگێڕانی زکی علی و پێداچوونەوەی د. محمد سلیم سالم، مرکز کتب الشرق الاوسط ١٩٦٣.

47- The politics of Aristotle eng. Trans by E. Barker p. 385

48- Aristotle: Politics, 1397-B (vol. 2 p. 2107)

٤٩- ئەرەستۆ پێی وایە ئەمە ڕای ئەفلاتونە.

50- Aristotle: Politics, 1264 (vol. 2 p. 1986)

51- D. Roth: Aristotle p. 241

52- Aristotle: politics, 1254-A (vol. 2 p. 1990)

53- Ibid

54- Ibid.

٥٥- John H. Randall: Aristotle p. 220 هەروەها دۆزینەوەی واقیع Discovering of reality وتارێکی لیندا لانچ: (المرأة لیستْ حیوانا ئاقلاً).

56 Aristotle: Politics, 1253-A (vol. 2 p. 1988)

٥٧- امام عبدالفتاح امام (فلسفة الاخلاق) ل ١٠٩-١١٠.

58- Susan M. Okin op. cit p. 77

59- Lynda Lange op. cit p. 12
60- Susan Okin op. cit p. 78

٦١- بێرتراند رەسڵ (تأريخ الفلسفة الغربية) ب ١ ل ٢٦٤. وەرگێڕانی د. زكی نجيب محمود - لجنه التأليف و الترجمه و النشر ١٩٧٨ چ ٣.

٦٢- ئەرەستۆ (الخطابة) وەرگێڕانی د. عبدالرحمن بدوی - دار الشؤون الثقافية العامة - بغداد ساڵی ١٩٨٦.

63- John H. Randall: Aristotle p. 118
64- Aristotle: De Anima, 412 (vol. 1 p. 656)
65- Ibid, 415 (vol. 1 p. 661).

٦٦- ناتوانم ئەو تێبینییە باسنەکەم، کە ئەم بیرۆکە ئەرەستۆییە چەند کاریگەریی لە بیری هیگڵ کردووە، کە ئەویش هەبووەکان، بگرە شارستانی و هونەر و کولتوور و ئایینەکان و...هتد بە شێوەیەکی (سەر بەرەوژوورانە) لە سەر بنەمای پەیوەندی نێوان (ڕۆح و مادە) ڕێکخستووە. شارستانییەتەکانی ڕۆژهەڵات مادە تیایاندا زاڵ بوو، ڕۆح لە حاڵەتی خەودا بووە، کاتێك لە میسری کۆندا ویستویەتی لە مادە جیاببێتەوە. پەیکەری ئەبو هولیش ڕەمزە بۆ ئەمە کە نیوەی مرۆڤ (ڕۆح)ە و نیوەی تریشی ئاژەڵ (مادە)یە، کە ئۆدیب لە ئەفسانە بەناوبانگەکەدا لە بەر دەروازەکانی تیبەدا کوشتی، ئاوەهاش لە یۆنان ڕۆح لە مادە ڕزگاری بوو و...هتد.

٦٧- جورج سارتون: تاريخ العلم ،ب ٣ ل ١٥٢، دار المعارف.

٦٨- بەراوردی وتەکەی ویل دیورانت بکە: (بەڵام زانستی بایۆلۆژیا بواری ئەرەستۆیە، ئەو شارەزا و تێبینەرێکی گەورەیە، کەچی هەر لەوێشدا زۆربەی هەڵەکانی دەکات) قصة الحضارة ب ٧ ل ٤٩٩.

69- W.D. Ross: Aristotle, p.12 Meridian Book, N.Y, 1959

٧٠- (داروون: حیاته و رسائله) له کتێبەکەی پێشتری ڕۆسەوە وەرگیراوە و جۆرج سارتۆنیش هەمان وتەی لە کتێبی (تاریخ العلم)دا باسکردووە ب ٣ ل ٢٧٧. دوو زاناکەش بریتین لە کارلۆس لینیس (١٧٠٧-١٧٨٨) زانایەکی ڕووەکناسی سویدییە بە دامەزرێنەری ڕووەکناسی دادەنرێت. بارۆن کۆفییەش (١٧٦٩-١٨٣٢) زانایەکی فەرەنسییە و بە دامەزرێنەری زانستی توێکاریی مۆدێرن دادەنرێت.

٧١- ویل دیورانت (قصة الحضارة) ب ٧ ل ٥٠٧.

٧٢- لەبەر ئەمەشە ئەرەستۆ زانیاری لە سەر ئەندامە ناوەکییەکانی گیانلەبەر زیاتربوو تا ئەوانی مرۆڤ. دەڵێت کە نە ئەو و نە ئەبیکراتس خۆیان لە ژێر کاریگەری و دەسەڵاتی دین ڕزگارنەکردبوو، تا جەستەی مرۆڤ توێ توێ بکەن. ویل دیورانت ب ٧ ل ٥٠٣.

٧٣- ئەم بەرهەمانە کاریگەری بەرچاویان لە سەر کەلەپووری عەرەبی هەبووە، بە تایبەتی جاحز و ئیبن قوتەیبە و نوەیری لە (نهایة الارب) و دومەیری لە (حیاة الحیوان) و...هتد. بۆ نموونە سەیری هێنانەوەی وتەکانی ئەرەستۆ بکە لە لایەن جاحزەوە لە کتێبی (الحیوان) دا. نصوص و دراسة بقلم د. ودیعة طه نجم، بڵاوکراوەی معهد المخطوطات العربیة بالکویت ١٩٨٥.

74- W.D. Ross: Aristotle, p.112

٧٥- ویل دیورانت (قصة الحضارة) ب ٧ ل ٤٩٩.

76- Aristotle: The complete works, vol 1, p.922

77- Ibid

78- H. Randall: Aristotle, p.46

79- Ibid
80- Lynd Lange: Discovering Reality, p.7

٨١- ئەرەستۆ بەردەوام وشەی نەفس Anima بەکاردێنێت، بەڵام ڕەنگە لێرەدا وشەی ڕۆح گونجاوتر بێت.

٨٢- چونکە ئەو بڕوای وابوو، وەك باسمانکرد، ڕادەی گەرمیی، بوونەوەرێك لە ڕیزبەندی هەبووەکاندا بەرز دەکاتەوە، ئەگەر کەم بکات هەبووەکەش نزم دەبێتەوە، ئەمەش بێگومان بیرۆکەیەکی هەڵەیە.

83- G. Bachelard, la formation de LEsprit scientifique p.18
84- Ibid
85- F. Bacon, The New Organon, p.45, ed. By Fulton H. Anderson, The Bobbs-Merill company 1960
86- W.D. Ross, Aristotle, p.117
87- Ibid
88- Aristotle, Generation of Animals 7- A
89- Susan Okin, Women in western political thought p.81

٩٠- هەروەها تەماشای ئەم وتە کورت و پوختەی بکە: (لەبەر ئەوەی هۆی کارا زۆر باشتر و پیرۆزترە لەو مادەیەی کاری لە سەر دەکات، بۆیە باشتر وایە بنەمای باڵا و کاریگەر لەوەی خوارەوە جیا بێتەوە، بە دواشیدا پێویستە پیاو چەندی بۆی لوا لە ژن جیا بێتەوە. (زاوزێی گیانلەبەران ٧٣٢-أ. ب ١ لە کۆی بەرهەمەکانی، بڵاوکراوەی بارنز ل ١١٣٦.

91- Aristotle, Generation of Animals 732-A.
92 Aristotle, History of Animals 588-A .

٩٣- ئەم پەیوەندییە لە فیکری یۆنانی و دواتریش ڕۆمانیدا هەبووە، بە بەڵگەی ئەوەی وشەی نەفسی لاتینیAnima ، بووە بە سەرچاوە بۆ وشەی گیانلەبەر لە زمانە ئەوروپییە تازەکاندا وەك ئینگلیزی و فەرەنسی.Animal

٩٤- ئەرەستۆ (نەفس) ٤١٥-م- وە ل ٥٣-٥٤ لە وەرگێڕانی د. احمد فواد الاهوانی.

95- Aristotle, Generation of Animals 719-A.

٩٦- زانای فسیۆلۆژی ئینگلیزی ولیەم هارڤی (١٥٧٨-١٦٥٧) پزیشکی پادشا شارڵی یەکەم بوو، ژمارەیەك ئاسکی مێینەی لە قۆناغی جیاوازی دوای جووتبووندا توێ توێ کرد، بەڵام نە ئەو برە خوێنەی چاوەڕێ بوو، نە هیچ تۆو و سپێرمێکی نەدۆزییەوە، ئەمەش توشی شڵەژانێکی گەورەی کرد، چونکە ئەو (هیلکۆکە)یەی کە لە گیانلەبەرە شیردەرەکاندا هەیە ئەو کات نەدۆزرابووەوە (ماوەیەکی زۆر دوای هارڤی دۆزرایەوە). ئێمە ئێستا دەزانین کە خوێنی ژن قۆناغێکە لە خولی سێکسی (الدورة الجنسیة)، کە دەکەوێتە قۆناغی دوای دەرچوونی هێلکۆکە لە هێلکەدان و نوسانی بە دیواری منداڵدانەوە دوای پیتاندن. بگەڕێوە سەر وتەکانی Beck لە وەرگێڕانەکەی بۆ کتێبی زاوزێی گیانلەبەری ئەرەستۆ ل ١٠١. Aristotle, Generation of Animal, trans by. A.L. Beck, Harvard University 1942. سیمۆن دی بۆڤواریش دەڵێت: هارڤی چەند تاقیکردنەوەیەکی تری لە سەر چەند دێڵە سەگێك دوای جووتبوون ئەنجامداوە، لە نزیك ملی منالّدان چەند دیوە وای زانیوە کە هێلکۆکەن، کەچی کۆرپەلەی ڕاستەقینە بوون. ل ٤٠ لە کتێبەکەی The second sex p.40 penguin books.

97- Aristotle, Generation of Animals 799-A.

٩٨- بۆ هەموو ئەمانە بگەڕێوە سەر (زاوزێی گیانلەبەران) ٧٢٩-ب وە ٧٣١-أ (کۆی بەرهەمەکانی ئەرەستۆ ب ١ ل ١١٣٥).

٩٩- هەمان سەرچاوە ٧٦٦-أ.

100- Aristotle, Generation of Animals 730-B.

١٠١- ئەمەش واتە پیاو لە کاتی زاوزێدا شتێکی مادی نابەخشێت بەڵکو ڕۆحییە. قەشە تۆمای ئەکوینیش ئەو تیۆرەی ئەرەستۆی بەکارهێناوە کە دەڵێت: پیاو شتێکی مادی نابەخشێت تا بەشدار بێت لە پێکهاتنی کۆرپەلەدا، بەمەش ویستویەتی بەرگری لە بیرۆکەی لە دایکبوونی مەسیح لە مریەمی پاکیزە بکات. الفرد تیلور (أرسطو) ل ٩٢ وەرگێرانی د. عزت قرنی دار الطليعة بيروت ١٩٩٢.

102- Aristotle: OP. Cit.

103- Aristotle: Generation of Animals 764-A.

104- W.D. Ross, Aristotle, p. 121-122.

105- Aristotle, op. 767-B.

106 W.D. Ross, Aristotle, p. 122.

107- Ibid.

١٠٨- ئاشکرایە ئەمە ئاماژەیە بۆ حاڵەتی ڕژێنی مناڵدان، ئەمەش ڕژێنێکی سروشتییە. بەراوردی زاوزێی گیانلەبەران ٧٣٩-أ بکە. هەروەها ٧٣٧-أ. بەڵام وابزانم بەشی کۆتایی دەربڕینەکە باسی شلەی سپی نێو منالدان دەکات کە ئەمەش دەڕواتە چوارچێوەی پاسۆلۆژییەوە (زانستی نەخۆشییەکان) ئاشکرایە کە ئەم دووانە تێکەڵکراون، بەراوردی وەرگێڕانی Beck بکە چاپی زانکۆی هارڤارد ل ١٠٢ و دواتر لە زنجیرەی لۆیب .Loeb هەروەها سەیری ب ١ لە کۆی بەرهەمەکانی ئەرەستۆ ل ١١٤٣ و دواتر بکە، هەروەها ل ١١٤٦-١١٤٧ لە بڵاوکراوەی بارنز کە پێشتر باسکرا.

109- Aristotle: Generation of Animals 739-B.

١١٠- ((ئەرەستۆ وای زانیوە کە کۆرپەلە لە ئەنجامی یەکگرتنی سپێرم و خوێنی ژن دروست دەبێت و ژن تەنیا مادەی پاسیڤی پێدەبەخشێت، کەچی پیاو هێز و جووڵە و ژیان و چالاکی پێدەدات. ئەبیکراتسیش تیۆرێکی هاوشێوەی هەبووە، وتوویەتی دوو جۆر تۆو هەن، یەکێکیان هی ژنە کە لاوازە، ئەوی تریان هی پیاوە کە بەهێزە. تیۆرەکەی ئەرەستۆ بە درێژایی سەدەکانی ناوەڕاست و سەردەمی تازە باڵادەست مایەوە)). ل ٤٠ Simone De Beauvoir: The second sex .
p.40 Eng. Trans by. H.M. Parshley penguin books.

111- Lynda Lange: (women is not a rational animal) p.11 in discovering reality .

112- Aristotle: Generation of animals 767-B.

113- Ibid, 585-B.

114- Lynda Lange: op. cit. p. 11.

115- Ibid, p. 12.

116- Aristotle: Generation of Animals 721-B.

117- Ibid

118- Lynda Lange: women is not a rational animal p.11.

١١٩- بەراوردی ئەو چوار بەڵگەیە بکە کە لە زاوزێی گیانلەبەراندا دەیهێنێتەوە ٧٢١-ب (ب ١ کۆی بەرهەمەکانی ل ١٢٠ و دواتر).

120- J.H. Randall, Aristotle, p.238 (Columbia university 1968).

121- Aristotle: Generation of animals 728-A.

122- Simone de Beavoir: the second sex p.38.

123- Ibid. 767-A.

124- Ibid. 767-B.

125- Ibid.

١٢٦- بەراوردی وتارەکەمان (ذکر و أنثى) بکە لە کتێبی (افکار و مواقف) مکتبة مدبولی- القاهرة.

127- Aristotle: Generation of Animals 726-B.

128- Aristotle: parts of Animals G 43-A.

١٢٩- بەراوردی وەرگێڕانە کۆنەکەی یوحەننا بەتریق بکە کە د. عەبدولرەحمان بەدەوی بڵاویکردووەتەوە بە ناونیشانی (أجزاء الحیوان) ل ٧١-٧٢، وکالة المطبوعات بالکویت ١٩٧٨.

130- Aristotle: Generation of Animals 728-A. (Complete works, vol.1p. 1130)

131- Lynda Lange, op. cit. p

132- The Ingredients of an Aristotelian science, nous, 6-pp. 55-59.

133- Quoted by Simone de Beavoir in "the second sex" p.24 trans by H.M. Parshley penguin (Cassics books, 1953).

134- Lynda Lange, op. cit. p. 7.

١٣٥- بیرۆکەکەی ئەرەستۆ تا سەردەمی تازە باڵادەست بوو، بە ڕادەیەك سەرسامی نیتچە (١٨٤٤-١٩٠٠) بە شارستانیەتی یۆنانی کۆن ڕەنگدانەوەی ئەو کاریگەرییەیە. لێرەوەیە دەڵێت: (ژن هیچ ئەرکێکی تری نییە جگە لە خستنەوەی منداڵێکی جوان و بەهێز، کە بەشێوەیەکی بەردەوام کەسایەتی باوکی تێدا بژێت) (أمور انسانیة الی أقصی حد) ل ٢٣٨.

١٣٦- ئەم تێڕوانینە بە شێوەیەکی تایبەتی لە سەردەمی ئەرەستۆدا بڵاوبوو، بە ڕادەیەك ئیڤا کیولز بە سەردەمی کلاسیکی یۆنانی دەڵێت (سەردەمی چووك)

تەماشـای کتێبەکـەی بکـە: Eva Keuls: "The Rrign of phallus: .university of California press, 1993

١٣٧- تا ئێستاش خەڵکی عەوامی لای خۆمان بە هەمان مانا بـەکاریان دێنێـت، ڕەنگە وشەکانی نێر، چووك و مرۆڤ بە هاومانا دابنێت!

138- Lynda Lange, op. cit. p. 12.

139- A Philosophical Dictionary of Biology p.27 ed. By P.B. Medawar, Weiden Feld, London 1984

140- Ibid, p. a7.

١٤١- ئەمە بەراوردکە بەو قسەیەی خەڵکی عەوام کـە دەڵـێن هەنـدێ گیانلەبـەر، لەوانەش پشیلە حەوت ڕۆحی هەیە!

142- Philosophical Dictionary of Biology, p.28.

١٤٣- جورج سارتون (تاریخ العلم) ب ٣ ل ٢٧٠. وەرگێڕانـی چـەند زانایـەك، دار المعارف لە میسر.

144- Eva Keuls: "The Rrign of phallus: sexual politics in Ancient Athens" p.145. university of California press, 1993

١٤٥- ئەو دەستەواژەیەی هیگڵ کە نووسەر ئاماژەی بۆ دەکات ئەمەیە: (هەموومان کوڕی سەردەمی خۆمانین، هەروەها بۆ فەلسەفەش دەشێ بوترێ کـە بریتییـە لـە سەردەمی خۆی لە قاڵبی فیکردا). ل ٨٨ لە (أصول فلسفه الحـق) وەرگێڕانـی د. امام عبدالفتاح امـام سـەیری بـەرگی یەکـەمی کـۆی کارەکـانی هیگـڵ بکـە، بڵاوکراوەی مکتبة مدبولی- القاهرة.

146- Susan Okin, women in western political philosophy p. 73.

١٤٧- د. امام عبدالفتاح امام (افلاطون و المـراة) ل ٥٢، ژمـارە یـەك لـە زنجـیرەی فەیلەسوف و...ژن، مکتبة مدبولی- القاهرة.

١٤٨- (افلاطون و المراة) ل ٢٨، هەروەها سەیری ئیڤا کیولز (عصـر القضـیب) ل٩٩ بکە.

149- G.E.R Lioyd: Aristotle, The Growth and structure of Historical Thought, p.246. Cambridge University press, 1968.

١٥٠- دواتر بۆمان دەردەکەوێت، کە ئەو دادپەروەرییەی ئەرەستۆ باسی دەکات و بە (زەرورەتێکی کۆمەڵایەتی) بگرە بە زەرورەتـی گردبوونـەوەی سیاسـی دادەنێـت، تەنیا لە نێوان ئەوانەدا دەشێ هەبێت کە یەکسانن یان بەرامبەرن یان هاوشـانن، واتە ئەوانەی بە یەکسانی دەتوانن حوکم بکەن و حوکم بکـرێن، لـەم حاڵەتەشـدا ستەمە کە ئەمانە بە ڕێگەیەکی تری جگە لە یەکسانی مامەڵە بکرێن.

151- Aristotle, Politics, 1252-B (vol. 1. p. 1987).

152- Ibid.

153- Ibid, 1252-B.

154- Ibid, 1252- (VOL. 2. P. 1985).

١٥٥- ئەرەستۆ ئەمەی بە ڕای ئەفلاتون دادەنا، سەیری وتەی ئێرنست پارکەر بکە لە وەرگێڕانی بۆ کتێبی سیاسەتی ئەرەستۆ ل ١ پەراوێزی ٢.

156- Aristotle, Politics, 1257-A (vol.2 p. 1986).

١٥٧- ئەرەستۆ گەلانی دونیا دابەش دەکات بۆ سێ جۆر:

أ) گەلی ناوچە ساردەکانی ئەوروپا.

ب) گەلی ئاسیا.

ج) گەلی یۆنان.

یەکەم: ڕۆحێکی بەرزیان هەیە و ئازان، بەڵام زیرەکی و دەستڕەنگینیان کەمە، ئەمەشە هۆی ئەوەی تاڕادەیەك ئازادی خۆیان پاراستووە، بەڵام سیستەمی سیاسییان هیچ پێشکەوتوو نییە، نەشیانتوانیوە حوکمی ئەوانی تریش بکەن.

دووەم: زیرەك و دەستڕەنگینە، بەڵام ڕۆحی بەرز نییە و ترسنۆکە، بۆیە هەمیشە لە ژێر باری کۆیلایەتیدا نرکاندویەتی، لای ئەوان جیاوازی نییە لە نێوان ژن و کەنیزەك، یان پیاو و کۆیلەدا، چونکە هەموویان کۆیلەن.

سێیەم: گەلی یۆنانییە کە هەردوو خەسڵەتەکەی هەیە: لە نێوان زیرەکی و ڕۆحی بەرزدا، لە نێوان دەستڕەنگینی و ئازایەتیدایە، ئەم سیفەتانەش وایان لێکردووە کە بەردەوام ئازاد بێت و یارمەتیان داوە سیستەمێکی سیاسی پێشکەتووی هەبێت، ئەگەر یەکێتی سیاسی هەبووایە دەیتوانی حوکمی گەلانی تریش بکات، کەچی ئەم جیاوازییانەی نێوان گەلی یۆنانی و گەلانی تر، لە ناوخۆی گەلی یۆنانی خۆشیدا هەیە (سیاسەت ١٣٢٧-ب) وە (کۆی بەرهەمەکانی ب٢ ل٢١٠٧).

158- Aristotle, Politics, 1327-B (vol. 2. p. 2107).

١٥٩- یوسف کرم: تاریخ الفلسفة الیونانیة ل ٢٠٢-٢٠٣ دار القلم، بیروت ١٩٧٧.

160- Aristotle, Politics trans. By. E. Barker PXV111.

161- Ibid, 1255-A (vol. 2 p. 1991).

162- Ibid.

١٦٣- دەکرێت مافەکانی ژن لە کۆمەڵگای ئەسینابیدا لە یەك ڕستەدا کورت بکەینەوە: هیچ مافێکی نەبووە! هەر داواکارییەکیشیان هەبووایە لە ڕێگەی سەرپەرشتیارانەوە دەیانکرد. زینۆفۆن گفتوگۆیەکی نێوان ئیزخۆماخۆس و

سوكرات دەگێڕێتەوە، کـە یەکـەم ژنـان دەچـوێنێ بـە کۆیلـە و ئەسـپ، کەچـی دووەمیان دەیانچوێنێ بە وڵاخ و ئەسپ. لە ڕاستیدا ژن لە قانونـدا هێنـدەی وەك کۆیلە مامەڵە دەکرا، هێندە وەك کەسێك مامەڵە نەدەکرا. ئەوان ژیانیان بـەوەوە دەگوزەرێنن لە سەرپەرشتی پیاوێکەوە بگوازنەوە بۆ ژێر سەرپەرشتی پیاوێکی تر: سەرپەرشتیاریش دەشێ باوك، مێرد، کوڕ، برا یان خزمێکی دووری نێرینە بێـت. ئەوانیش هەروەك کۆیلە لە دیدی ئەرەستۆ دا، ئامێری زیندوون کە موڵکی پیاون و بەکاریاندەهێنێت. Eva Keuls, The Reign of Phallus p.102

164- Aristotle, Politics, 1961 (vol. 2 p. 2001)
165- Aristotle, 1962- A (vol.2 p. 2002)
166- Aristotle, 1962- A (vol.2 p. 2002)
167- Aristotle, Politics, 1264-A (vol.2 p. 1989).
168- Ibid.
169- Ibid.
170- Ibid. 1254-B.
171- Ibid.
172- Ibid, 1259-A (vol.2 p. 1998).

١٧٣- ویل دیورانت (قصة الحضارة) ب٦ ل ١٥٧ لە وەرگێڕانی محمد بدران.

174- Aristotle, Economics, 1344-A (vol.2 p. 1931).
175- Ibid.
176- Ibid.

١٧٧- تەماشاکە چێژی سێکسی وەك ڕەگەزێك لە ڕەگەزەکانی هاوسـەرگیریی نـاوی نییە، چونکە ئەویان جێهێڵراوە بۆ سۆزانی و کوڕانی لوسکە، بەڵام ژن تـەنیا بـۆ خستنەوە و بەخێوکردنی منداڵـە. بـۆ وردەکـاری زیـاتر سـەیری کتێبـی (عصـر القضـیب)ی ئیڤـا کیـولز بکـە کـە دەڵـێ: (وەزیفـە و ڕۆڵـی هەسـتیاری ژن لـە

کۆمەڵگای ئەسینابیدا بریتیە لە بەخێوکردنی منداڵ، بە تایبەتیش کوڕان، چونکە باوك گرنگی بە کچ نەدەدا) ب ١٠.

178- Aristotle, Economics, 1344-A (vol.2 p. 2131).

179- Aristotle, Politics, 1259-A.

١٨٠- بە شوودانی زوو باو بوو لە کۆمەڵگای ئەسینابیدا، چونکە کچی منداڵ گوێڕایەڵە و بە ئاسانی کۆنترۆڵ دەکرێت، بۆیە کچان لە تەمەنی پانزە ساڵیدا دەدران بە شوو، کەمینەیەکی کەمیش لە ڕۆشنبیرە منەوەرەکان داوای ئەوەیان کردووە کە تەمەنی سروشتی بۆ هاوسەرگیریی بکرێتە هەژدە ساڵ، وەك ئەوەی ئەرەستۆ کردی. بەڵام ئەفلاتون بیست ساڵی پێ باش بوو وەك ئەوەی لە سپارتا هەیە. کەچی سوکرات دەیوت: کچێك بخوازە کە هیچی نەبیستبێت و نەبینیبێت. (عصر القضیب) ل ١٠٤.

181- Aristotle, Politics, 1259-A.

182- Aristotle, Politics, 1335-A (vol.2 p. 2118).

١٨٣- سێر ئێرنست وشیاریمان دەداتێ، کە ئێمە کاتێك دەقەکانی ئەرەستۆ تایبەت بە هاوسەرگیریی دەخوێنینەوە، دەبێت ئەوەمان لە یاد بێت کە ئەو کوڕی پزیشك بووە و ڕاهێنانی پزیشکی باشی وەرگرتووە، وادیارە لێرەدا مەبەستی لە وشەی تۆو، سپێرمەکان (گیانلەبەری مەنەوی) بێت، ئەمەش لە تەمەنێکی دیاریکراودا گەشەی تەواو دەبێت، بۆیە ئەگەر کوڕێك هەر زوو خەریکی تێرکردنی لایەنی سێکسی خۆی بێت پێش تەواوبوونی گەشەیان، ئەو کات زیان بە هەموو جەستەی دەگەیەنێت، بۆیە مەرجی داناوە هاوسەرگیریی پیاو لە تەمەنی سی و حەوت ساڵیدا بێت.

184- Aristotle, op. cit. 1335-A.

١٨٥- خەڵکی ئەسینا مانگێکیان هەبوو پێیان دەوت (مـانگی هاوسـەرگیریی) لـە ناوەڕاستی کانونی یەکەمەوە دەست پێ دەکات تـا نزیکـەی ناوەڕاسـتی کـانونی دووەم.

186- Aristotle, Politics, 1335-A (vol.2 p. 2118)

187- Ibid.

١٨٨- بێگومان ئەم تێبینیەی ئەرەستۆ ڕاستە لەوەدا کە منداڵ کاریگەر دەبێـت بـە باری تەندروستی دایك، جـا بـاری جەسـتەیی بێـت یـان دەروونـی. فەیلەسـوفی ئینگلیزی تۆماس هۆبز ترسی هەمیشەیی دەگەڕاندەوە بۆ ئەوەی کە دایکی پێش کاتی خۆی ئەمی بووە، چونکە لە هێرشی ئیسپانییەکان زۆر ترساوە ئـەو کاتـەی لە کەنارەکانی ئینگلتەرا نزیك کەوتنەوە. لـە ژیاننامـەی خۆیـدا دەڵـێ: دایکـم دوانەیەکی بە جارێك بووە (من و ترس). (تەماشای کتێبەکـەمان بکـە تومـاس هوبز ل ٤٥ دار التنویر بیروت ١٩٨٥). بەڵام ئـەو ئامۆژگارییـەی کـە دەیکـات بەوەی با ئەقڵی دایکەکە بە تەواوی لە کار بخرێت و ماندوو نـەکرێت زۆر سـەیرە! ئاشکرایە وەك ئێرنست پارکەر دەڵێ: ئەرەستۆ لێرەدا بڕوای تەواوی بە تیۆرەیەکی مادی فیزیکی لە سەر ژن هەیە، دونیای یۆنـانی دونیایـەکی پیاوسـالارانە بـوو، دەیویست دایك وەك زەوی بێت کە تۆوی تێدا سەوز دەبێـت، خـۆڕاگر بێـت، زۆر گلەیی و بۆڵە نەکات و بیریش نەکاتەوە.

١٨٩- فڕێدانی منداڵ لە دەشـت و دەر بـە تایبـەتیش لـە سـەر لوتکـەی چـیاکان، کارێکی نامۆ نەبوو بە یۆنانییـەکان. زۆرجـار ڕوویـدەدا پاڵـەوان (ی مێینـە) ی یەکێك لـە شـانۆگەرییەکان یـان حیکایەتـە یۆنانییـەکان کەسـێکی هـەڵگیراوە

(لقیگ) بوو کە بەم شێوەیە دۆزرابوویەوە. چونکە کچان زیاتر لە کوڕان بەم شێوەیە لە دەشتەکاندا فڕێدەدران. وشەی هەڵگیراوەیش بۆ خۆی واتە منداڵێك، کە لە سەر ڕێگەکان دەدۆزرێتەوە و باوانی خۆی ناناسێتەوە، واتە لە سەر ڕێگە هەڵدەگیرێتەوە پاش ئەوەی خەریك بووە بمرێت.

190- Aristotle, Politics, 1335-B.

191- Ibid.

192- Ibid.

193- Ibid.

١٩٤- ئەرەستۆ: سیاسەت ١٢٦٠-أ. وا دیارە ئەرەستۆ لێرەدا کەوتوەتە بازنەیەکی لۆژیکییەوە (دور منگقی) ئەو لەسەرەتادا دەڵێت، کە پەیوەندی نێوان کەسەکان وەك پەیوەندی نێوان ڕەگەزەکانی نەفس وایە، پاشان لەوێوە دێتەوە سەر پەیوەندی نێوان کەسەکان، ناوەندی ئەم سوڕانەوەش بریتییە لە بنەمای گشتی پەیوەندی نێوان حاکم و مەحکوم.

١٩٥- ئەرەستۆ: سیاسەت ١٢٦٠-ا. لە کتێبی حەوتەمی سیاسەتدا ئەرەستۆ وێنەیەکی تەواوی هەردوو ڕەگەزەکەی نەفس (حاکم و مەحکومان) نیشان دەدات.

١٩٦- هەمان سەرچاوە، هەمان جێگە.

١٩٧- بۆ نموونە تەماشای وتەی ئۆگەستینۆس ڕەبارە وەرگێڕی (سیاسەت) بکە لە سەدەی بیستدا کە دەڵێت: (ڕەگەزی مێینە هەستی ناسکە و سۆزاوییە، زوو کاریگەر دەبێت، زیاتر گوێڕایەڵی هەستەکانە و شوێن نوری ئەقڵ ناکەوێت. کەوابێت لە پیاو کەمتر شیاویی ئەوەی تیایە سەرۆکایەتی بکات، چونکە سەرۆکایەتیکردن کارێکە لە یاسا و ڕێسای خۆیدا پشت بە ئەقڵ دەبەستێت نەك

هەست. بەڵام ڕەنگە پەروەردە ئەم کەموکوڕییــە سروشــتییە پــڕ بکاتــەوە، هــەر چەندە هەمیشە ئەگەری ئەوە هەیە ئەوەی سروشتییە بــە ســەر ئــەوەی بەدەســت هاتووە زاڵ بێت). ل ٣٧ پەراوێزی ١. ئەو لە کاتێکدا ئەم قســەیەی کــردووە کــە ژمارەیەکی بە ناوبانگی ژن هەبوون لە جیهاندا! تاتشەر لە ئینگلتەرا کــە لەبــەر بەهێزی و ڕەقی نازناوی ژنە پۆلاییەنەکەی وەرگرتبوو، هەرگیزیش هەست و ســۆز زاڵ نەبوون بە سەریدا. بی نەزیر بۆتۆ لە پاکستان کە تەنانەت پێش ئەوەشی بێتە سەر حوکم لە زۆربەی پیاوان ئاقلتر بوو، ئەندێرا گاندی لە هندستان ، ئەکیبۆ لــە فلپین و...هتد، ئەوەشــی کــە گۆڵــدا مــائێر پێیکــردین بــۆ خوێنــەری عــەرەبی جێدەهێڵم تا بێتەوە بیری.

١٩٨- تەماشــای وتارەکــەی بکــە: Aristotle and Politiciazation of the soul (in discovering reality) p. 17-30 ed. By Sandra Nerding.

199- Aristotle, Ethics, 1119-B.

٢٠٠- ئەخلاقی نیکۆماخی ١١٤٩-ب. دەوترێ کە دێڕەکــە هــی ســافۆی شــاعیرە، وەسفەکەش بۆ ئەو کەنارەیە کە لێی دابەزیوە پــاش ئــەوەی لــە دەریــا هاتووەتــە دەرەوە. تەماشای د. عبدالغفار مکاوی بکە (سافو: شاعرة الحب و الجمال عنـد اليونان) ل ٧٢ پەراوێزی ١، دار المعارف لە میسر، ساڵی ١٩٦٦.

٢٠١- ئەخلاقی نیکۆماخی ١١٣٨-ب.

٢٠٢- هەمان سەرچاوە ١١٦٨-ب.

٢٠٣- هەمان سەرچاوە ١١٦٩-ب.

204- E.V. Spelman, op. cit. p. 21.

205- Aristotle, De Anima, lo 8-B.

206- E.V. Spelman, op. cit. p. 21.
207- E.V. Spelman, op. cit. p. 23-4.
208 - Eva Keuls, The Reign of phallus p. 6 .
209- Susan Okin, Women in western political thought, p. 86.
210 -Aristotle, politics, 1259-B.
211 - Ibid.
212- Ibid.
213- Aristotle, Economics, 1353-B (vol. 2 p. 2146).

٢١٤- بەراوردی بکە بەوەی ئیمامی غەزالی دەیڵێت: (هەموان کۆکن دەربارەی ژن بەوەی دەبێت لە ماڵەوە دانیشێت و زۆر دەر و دەشت نەکات...هەرچیشی توانی ئەنجامی بدات...کە مێردی لێ نەبوو داوێنپاکی خۆی بپارێزێت، لە هەموو کارێکیدا دوعای سەرکەوتن و بەختەوەری بۆ مێردەکەی بکات و...هتد.) احیاء علوم الدین، ب٢ ل ٦٦، دار الریان للتراث- القاهرة .١٩٨٧

٢١٥- (ئەگەر هاوڕێیەکی مێردەکەی لە دەرگای دا و مێردەکەش لە ماڵ نەبوو، نابێت ڕێگە بدات بێتە ژوورەوە و قسەی لەگەڵ بکات، لەبەر خاتری خۆی و مێردەکەشی). هەمان سەرچاوەی پێشوو ل .٦٦

٢١٦- (کەم قسە لەگەڵ دراوسێکانی بکات، مەگەر کاتی پێویستی ئەگەرنا نەڕواتە ماڵیانەوە). هەمان سەرچاوە.

٢١٧- (مافەکانی مێرد لە سەر ژن زۆرن، گرنگترینیان دووانن: خۆپاراستن و خۆگرتنەوە- لە کاری خراپ- لەگەڵ داوانەکردنی شتێك کە لە توانای مێردەکەدا نەبێت). هەمان سەرچاوە ل ٦٥.

٢١٨- (یەکێك لە مافەکانی مێرد لە سەر ژن ئەوەیە دەست بە ماڵییەوە بگرێت و زیادەڕۆیی تێدا نەکات). هەمان سەرچاوە ل ٦٥.

٢١٩- (نابێت ژن لەبەر جوانی بە سەر مێرددا بنازێت، یان لەبەر ناشیرینی مێردەکەی ببێزێنێت). هەمان سەرچاوە ل ٦٧.

٢٢٠- (پێویستە ژن بزانێت کە گوێڕایەڵیکردنی مێرد یەکێکە لە بنەماکانی ئیسلام). هەمان سەرچاوە ل ٦٤.

221- Aristotle, Economics, 1353-A (vol.2 p. 2147)

222- Ibid.

223- Aristotle, Ibid.

٢٢٤- ئەلکستیس، ژنی ئەدمیتۆسی پادشای تسالیا بوو، کە توشی نەخۆشییەکی درێژخایەنی کوشندە بووبوو، داوای لە خواوەند کرد کە نەمریی پێ ببەخشێ و مردنی لێ دوور بخاتەوە. ئەویش ڕازیبوو بەو مەرجەی لە کاتی مردندا، کەسێکی نزیکی بهێنێت تا لە جیاتی ئەم بمرێت. بەم جۆرە ژنە دڵسۆزەکەی هاتە پێشەوە و خۆی کرد بە قوربانی پادشای مێردی. کاتێك هێرکولیس بە تسالیادا تێپەڕی، بینی وا پادشا و گەلەکەی بۆ ژنەکەی دەگرین، ئەویش ڕۆشتە تاریکییەکانی ئەو دونیای ترەوە و لەگەڵ پاسەوانە بەهێزەکەیدا جەنگا، ژنە دڵسۆزەکەی هێناوە بۆ مێردەکەی، هەموو مەملەکەتیش بەو بۆنەیەوە کەوتنە خۆشی!

٢٢٥- پینیلۆپ، کە ڕێسەکەی کردەوە بە خوری، ژنی ئۆلیسی سەرکردەی گەورەی یۆنانی نێو جەنگی ترۆی بوو، هۆمیرۆس (ئۆدیسە)ی دەربارەی ئەمەی نووسیوە و تیایدا باسی گەڕانەوەی دەکات بۆ وڵات پاش تەواوبوونی جەنگەکە. ئۆلیس ڕاستەوخۆ نەگەڕایەوە بۆ وڵات، بەڵکو چەندین کۆسپ و تەگەرە هاتنە ڕێی و لەگەڵ ژمارەیەك سەربازدا سەرکێشیی زۆریان توشبوو، بەردەوام بۆ ماوەی نزیکەی بیست ساڵ بە وڵاتدا دەسوڕایەوە. لەو ماوەیەشدا خوازبێنیکەری زۆر

دەهاتنە خوازبێنی ژنەکەی، لەبەر ئەوەی گوایە مێردەکەی لە شەڕدا کوژراوە، ژنێکی وا جوانیش گوناهە بێ مێرد بمێنێتەوە. بەڵام پینیلۆپ هەستی دەکرد مێردەکەی نەمردووە و زوو بێ یان درەنگ هەر دەگەڕێتەوە. بۆیە پەنای بردە بەر خۆخەریککردن و فێڵ بۆ وەڵامدانەوەی خوازبێنیکەران، بەڵێنی ئەوەی پێدان کە پاش ئەوەی لە چنینی جلێك دەبێتەوە یەکێکیان هەڵبژێرێت، بەڵام هەموو ئێوارەیەك ئەوەی بە ڕۆژ چنیبووی هەڵیدەوەشاندەوە و بۆ ڕۆژی دواتر دەستی دەکردەوە بە چنین، بەم شێوەیە مایەوە تا مێردەکەی گەڕایەوە.

226- Aristotle, op. cit. 1353-B.

٢٢٧- بەڵام مێرد دەبێت لە دوانزە شتدا ڕەچاوی میانڕەوی و ئەدەب بکات: لە خوان-سفرە، پێکەوە ژیان، نوکتەبازی، سیاسەت، ئیرەیی، خەرجی، فێرکردن، سوێند خواردن، تەمبێکردنی، جوتبوون، منداڵبوون و جیابوونەوە بە تەڵاق. احياء علوم الدين، ب ٢ ل ٤٧.

228- Aristotle, Economics, 1353-B (vol. 2 p. 2147).

229- Ibid

230- Aristotle, Economics, 1353-B (vol. 2 p. 2149).

231- Ibid.

٢٣٢- ناوسکای پاکیزە، شازادەیەکی زۆر جوان بوو، کچی ئەلکنیۆسی پاڵەوانی پادشای ڤایکییەکانە، یەکەم کەس بوو ئۆلیسی بینی پاش ئەوەی لە کەنارەکانی ڤیاکی کەشتییەکەی تێکشکا، سەیری ئۆدێسە بکە لە وەرگێڕانی امين سلامة ل ١٦٦، بنك الادباء- القاهرة ساڵی ١٩٦٠.

٢٣٣- پاش کەمێك بۆمان دەردەکەوێت کە ئەم دەستەواژەیە تەواو دروست نییە!

٢٣٤- كریسیسی پاكیزە، كچی پیاوی ئاینیی ئاپۆلۆ بوو، كە ئاگامەمنون بە دیلی گرتی و كردییە بەشێك لە (خێمە شاهانەكەی) بە یەكجاری شەیدای بووبوو، باوكی كچە كە خزمەتكاری پەرستگای ئاپۆلۆ بوو، لە خواوەند پاڕایەوە بەڵكو تۆڵەی كچەكەی بۆ بكاتەوە، ئەویش هەوای لە هێزەكەی ئەگامەمنون بڕی تا ئەو كاتەی كچەكە دەدەنەوە بە باوكی، هەروەها بۆ گێڕانەوەی هەوا مەرجی ئەوەشی دانا كە ئاگامەمنون كچەكەی خۆی (ئەفیجینیا) بكاتە قوربانی. بەڵام كلیتمنسترا ژنی ئەم پادشایە بوو و دڵسۆزیش نەبوو بۆی.

235- Aristotle, Economics, 1353-B.

٢٣٦- ئەمیان كالیپسۆی خواوەندی نەمر، كچی ئەتڵەسە، كە ئۆلیسی لە دورگەكەی خۆیدا بەندكرد و سێكسیشیان پێكەوە كردووە، بۆیە دەڵێم دەستەواژەكەی ئەرەستۆ تەواو دروست نەبوو. ئەو ڕەتی نەكردەوە كە (لەگەڵی بخەوێت) وەك ئەو دەڵێت، بەڵكو ڕەتی كردەوە كە بۆ ئەبەد لای بمێنێتەوە و واز لە دۆزینەوەی ڕێگەی گەڕانەوە بۆ لای هاوسەر و كوڕەكەی بهێنێت، داواكاری ئەو بریتیی بوو لەوەی (لای من بمێنەوە و لە نەمران بە) ئەویش مانەوەی ڕەتكردەوە، هەرچەندە (كە شەو داهات، لە ئەشكەوتێكدا پێكەوە مانەوە، لە تەنیشتیدا دەست لە مل ڕاكشا و شەوێكی پڕ سێكس و چێژیان بە سەر برد). سەیری ئۆدیسە بكە لە وەرگێڕانی امین سلامة ل١٥٣. هەروەها Homer; The Odyssey, book vv, n4, penguin books, p.93-4. trans. By. E.V.Rieu.

٢٣٧- كێركی خواوەندی جوان، خاوەنی چەندین فێڵ و تەڵەكە، كە ئۆلیس لە سەر كێشییەكانی خۆیدا چاوی پێكەوت و لەگەڵی جەنگا و توانی بیبەزێنێت، ئەویش

داوای کرد واز لە شەڕ بهێنن و بچنەوە بۆ ماڵەکـەی خـۆی: (لـە سـەر خـۆ بـە، شمشێرەکەت بخە کێلانەکەی و وەرە سەرجێم لەگەڵ بکە، تا ئەگەر پێکەوە لە سەر جێگەکە بە ئەشقەوە ئاوێزان بین، ئەو کات دەتوانین متمانەمان بە یەکتر هەبێت). ئەویش لە وەڵامدا پێی گوت: (بە چی متمانەت پـێ بکـەم کـە ئەگـەر وازم لـە چەکەکەم هێنا و جلەکانم داکەند، نامکـەی بـە کەسـێکی لاواز و بـێ غـیرەت؟ نایەمە سەرجێ لەگەڵت تا کاتێك سوێندم بۆ نەخۆی، کە بە هیچ جۆرێك ناپـاکیم لەگەڵ نەکەی و هـیچ نیـازێکی خراپیشـت نەبێت).هەرکـە خواوەنـدی جـوانیش سـوێندی خـوارد، ڕۆشـت لەگـەڵی خـەوت. ئۆدیسـەی هـۆمیرۆس وەرگێڕانـە عەرەبییەکەی ل ٢٤٨، وەرگێڕانە ئینگلیزییەکەشی ل ١٦٤- ١٩٦٥.

238- Aristotle, Economics, vol.2 p. 2149.

٢٣٩- ئۆدێسەی هـۆمیرۆس. وەرگێڕانـی امـین سـلامة ل١٧١، بـەراوردی بکـە بـە ئەرەستۆ (الاقتصاد او تدبیر المنزل) کۆی بەرهەمەکانی، ب ٢ ل ٢١٥٠.